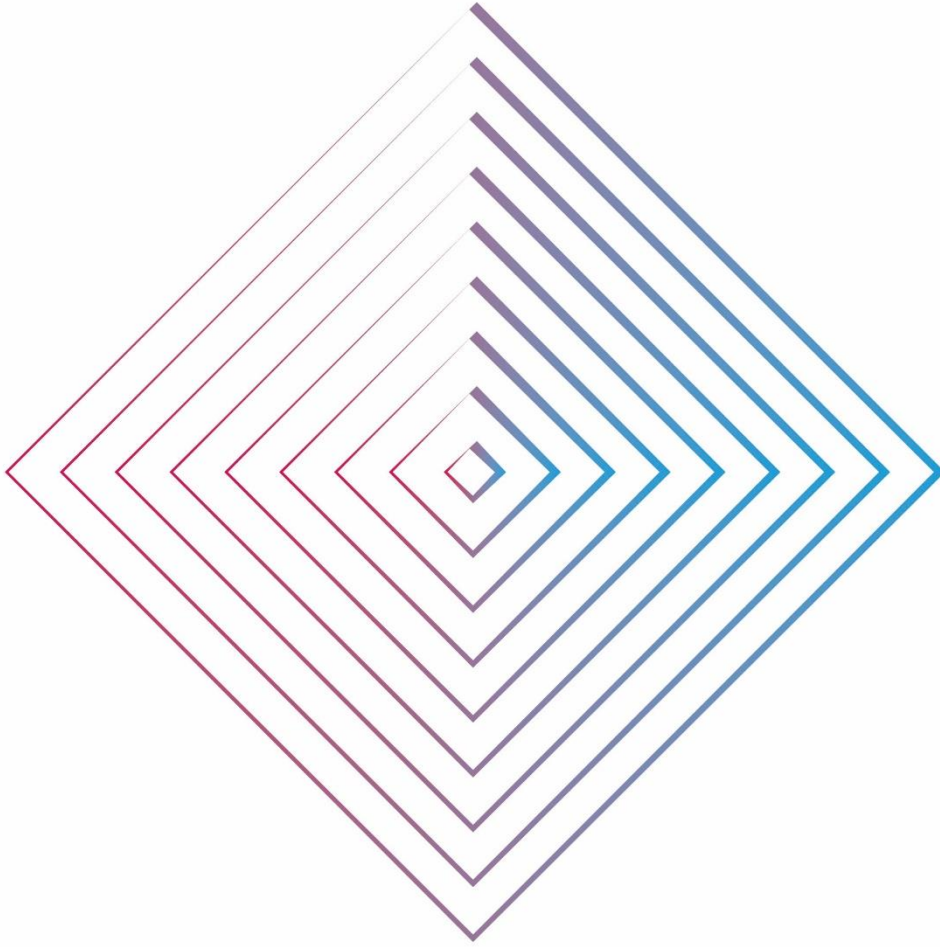

DÜŞÜNCE ve TOPLUM Sosyal Bilimler Dergisi

Social Sciences Journal of **Thought and Society**

Aralık / December 2020 - Sayı / Issue: 3 ISSN: 2687-4946

DÜŞÜNCE ve TOPLUM
sosyal bilimler dergisi

DÜŞÜNCE ve TOPLUM Sosyal Bilimler Dergisi

Social Sciences Journal of **Thought and Society**

SAYI/ISSUE:3 • ARALIK/DECEMBER • YIL/YEAR: 2020 • ISSN: 2687-4946

MAKALELER / ARTICLES

ZUHAL İBİDAN

TRACING THE IDEAL WORLD AND IDEAL INDIVIDUAL IN THE CITIZENSHIP COURSE-BOOKS OF THE OTTOMAN STATE

OSMANLI DEVLETİ'NDE VATANDAŞLIK DERS KİTAPLARINDA İDEAL DÜNYA VE İDEAL BİREYİN İZİNİ SÜRMEK

TARIK FİDAN

ŞEYH VÂ'İZ-ZÂDE MUHAMMED HÂMİD DİVANI VE TOPKAPI SARAYI NÜSHASI

SEYH VA'IZ-ZADE MUHAMMED HAMID'S DIVAN AND COPY OF TOPKAPI PALACE

MEHTAP MÜÇÜK

SİBİRYA SAHASI TÜRK DESTANLARINDA KAHRAMANA YARDIMCI KUŞLAR ÜZERİNE BİR İNCELEME
MYTHOLOGICAL BIRDS WHICH HELP HERO IN TURKISH EPICS OF SIBERIAN REGION

SİNEM ATAY

KENTTE KADIN EMEĞİ: GÖNEN İĞNE OYASI ÖRNEĞİ

URBAN FEMALE LABOUR: AN EXAMPLE OF GÖNEN NEEDLE LACE

MEHMET SERHAN TEZGEÇ

KİTAP OKUMA EYLEMİNİN METALAŞTIRILMASI: INSTAGRAM PAYLAŞIMLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME
COMMODIFICATION OF THE ACT OF READING BOOKS: A RESEARCH ON INSTAGRAM POSTS

MEHMET SİNAN TAM

COVID-19 SÜRESİNCE T.C. SAĞLIK BAKANLIĞI YOUTUBE KANALINA İZLEYİCİ DÖNÜTLERİ

VIEWERS' FEEDBACK ON THE TURKISH MINISTRY OF HEALTH YOUTUBE CHANNEL DURING COVID-19 PROCESS

İSRAFİL KURALAY

KAMUSAL TELEVİZYON YAYINCILIĞININ BELGESEL TÜRLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: TRT TELEVİZYON BELGESELÇİLİĞİ

THE IMPACT OF PUBLIC TELEVISION BROADCASTING ON DOCUMENTARY GENRES: THE CASE OF TRT DOCUMENTARY

EDİTÖRE MEKTUP / LETTER TO THE EDITOR

MUHAMMET ENES KAYAGİL

YOKSULLUĞU AZALTMADA DIŞ YARDIMLAR: AMAÇLAR VE TARTIŞMALAR

MURAT KALKAN

ALMANYA'DA SOSYAL POLİTİKA-SOSYAL DEVLET

RÖPORTAJ / INTERVIEW

AHMET GÜVEN

*TÜRKİYE'DE AKADEMİK BİLGİ ÜRETİMİ-2: HEDİYETULLAH AYDENİZ İLE AKADEMİK DERGİCİLİĞE
EDİTÖR PENCERESİNDEN BAKMAK*

AHMET GÜVEN

"ORTADOĞU ŞEKİLLENİRKEN" KİTABININ YAZARI RESUL YAVUZ İLE SÖYLEŞİ

DÜŞÜNCE ve TOPLUM Sosyal Bilimler Dergisi

Social Sciences Journal of **Thought and Society**

HAKKINDA

Düşünce ve Toplum Dergisi edebiyat, tarih, iletişim, iktisadi düşünce, sosyoloji, uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi ve kamu yönetimi alanlarında özgün çalışmalara yer veren bir sosyal bilimler dergisidir. Dünyadaki güncel akademik literatürü ve tartışmaları ıskalamadan Türkiye'nin akademik bilgi birikimine katkı sağlamayı ve sorunlarına ışık tutmayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda, nitelikli çalışmalarını yayımlamayı amaçlayan Düşünce ve Toplum Dergisi bilim etiğine ve yayın ilkelerine bağlı kalmayı temel düstur edinmiştir.

Düşünce ve Toplum Dergisi yılda iki defa Haziran ve Aralık aylarında elektronik ortamda yayımlanır. Dergide özgün araştırma makaleleri, derleme, kitap incelemesi, olgu sunumu ve sempozyum değerlendirmelerine yer verilir. Çalışmaların yayımlanma süreci, editör kurulunun ön değerlendirmesi, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem değerlendirmesi ve editör kurulunun onayı şeklinde gerçekleşir.

ABOUT

Thought and Society is a social sciences journal that includes original studies in the fields of literature, history, communication sciences, economics, sociology, international relations, politics and public administration. The journal intends to contribute to Turkish academy and shed light on its problems by taking the current academic literature and debates into consideration. For this reason, Thought and Society, which aims to publish high-quality works, adopts following the ethics of science and remaining faithful to its publication policy as major principles.

Thought and Society is an e-journal published biannually in June and December. It welcomes original research articles, review articles, book reviews, case studies and symposium commentaries. The publication process takes place in the following way: the initial evaluation by the Editorial Board, followed by double blind reviews by at least two reviewers, and the final approval by the Editorial Board.

DÜŞÜNCE VE TOPLUM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ SAYI/ISSUE:3 • ARALIK/DECEMBER • YIL/YEAR: 2020

Elektronik Yayın Adresi: www.dusuncevetoplum.org

Sahibi / Publisher

Ahmet GÜVEN

Sunullah Mh. 920. Sk. Nu: 8/5 Bandırma/Balıkesir/Türkiye

İletişim: dusuncevetoplum@gmail.com

Baş Editör / Editor in Chief

Dr. Ahmet GÜVEN

Editörler / Editors

Dr. Saim Çağrı KOCAKAPLAN

Dr. Osman ÇALIŞKAN

Dr. Musa BAYIR

Dr. Serdar Oğuzhan ÇAYCIOĞLU

İsmail DORU

Esra TANİ

Yasemin YILMAZ

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU / Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL / Yeditepe Üniversitesi

Prof. Dr. Akif FARZALİYEV / St. Petersburg Üniversitesi

Prof. Dr. Ali BÜYÜKASLAN / Medipol Üniversitesi

Prof. Dr. Mahmut Hakkı AKIN / Necmettin Erbakan Üniversitesi

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK / Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi

Prof. Dr. Zaza TSURTSUMIA / St. King Tamar Üniversitesi

Prof. Dr. Şükrü SİM / İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. İsmail ŞAHİN / Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi

Doç. Dr. Ümran AY SAY / Marmara Üniversitesi

Doç. Dr. Uğur DEMİR / Marmara Üniversitesi

3. Sayının Hakem Kurulu

- Dr. Öğr. Üyesi Salih ARSLAN / Osmangazi Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Ömer AYDINLIOĞLU / Cumhuriyet Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BÜYÜKAFŞAR / Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Halil Emre DENİŞ / Hakkâri Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi İhsan EKEN / Medipol Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Nusret GEDİK / Marmara Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Bekir GÜNDOĞMUŞ / Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Yalçın LÜLECİ / Marmara Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Yunus NAMAZ / Fırat Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Bahar TUGEN ÖZTÜRK / İnönü Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Metin SAMANCI / Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Mehtap SOLAK SAĞLAM / Pamukkale Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Adnan UZUN / Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi
- Dr. Serkan BAYRAKCI / Marmara Üniversitesi
- Dr. Abdullah Selim DOĞAN / Yalova Üniversitesi
- Dr. Muhammet Enes KAYAGİL / İstanbul Üniversitesi
- Dr. Mustafa Ali MİNARLI / Marmara Üniversitesi
- Dr. Süheyla Nil MUSTAFA / Marmara Üniversitesi
- Dr. Fazıl ÖZDAMAR / Ege Üniversitesi
- Dr. Müge TELCİ ÖZBEK / Işık Üniversitesi
- Dr. Gül Dilek TÜRK / Adnan Menderes Üniversitesi

IX

EDİTÖRDEN

1

ZUHAL İBİDAN

Tracing the Ideal World and Ideal Individual in the Citizenship Course-Books of the Ottoman State
Osmanlı Devleti'nde Vatandaşlık Ders Kitaplarında İdeal Dünya ve İdeal Bireyin İzini Sürmek

---

25

TARIK FİDAN

Şeyh Vâ'iz-Zâde Muhammed Hâmid Divanı ve Topkapı Sarayı Nüshası
Sevh Va'iz-Zade Muhammed Hamid's Divan and Copy of Topkapı Palace

---

41

MEHTAP MÜÇÜK

Sibirya Sahası Türk Destanlarında Kahramana Yardımcı Kuşlar Üzerine Bir İnceleme
Mythological Birds Which Help Hero in Turkish Epics of Siberian Region

---

68

SİNEM ATAY

Kentte Kadın Emeği: Gönen İğne Oyası Örneği
Urban Female Labour: An Example of Gönen Needle Lace

90

MEHMET SERHAN TEZGEÇ

Kitap Okuma Eyleminin Metalaştırılması: Instagram Paylaşımları Üzerine Bir İnceleme
Commodification Of The Act Of Reading Books: A Research On Instagram Posts

---

116

MEHMET SİNAN TAM

Covid-19 Süresince T.C. Sağlık Bakanlığı Youtube Kanalına İzleyici Dönütleri

Viewers' Feedback on the Turkish Ministry of Health Youtube Channel During Covid-19 Process

---

140

İSRAFİL KURALAY

Kamusal Televizyon Yayıncılığının Belgesel Türleri Üzerindeki Etkisi: TRT Televizyon Belgeselciliği

The Impact of Public Television Broadcasting on Documentary Genres: The Case of TRT Documentary

---

161

MUHAMMET ENES KAYAGİL

Yoksulluğu Azaltmada Dış Yardımlar: Amaçlar ve Tartışmalar
Editöre Mektup

167

MURAT KALKAN

Almanya'da Sosyal Politika-Sosyal Devlet
Editöre Mektup

171

AHMET GÜVEN

Türkiye'de Akademik Bilgi Üretimi-2: Hediyeullah Aydeniz ile Akademik Dergiciliğe Editör Penceresinden Bakmak

Röportaj

203

AHMET GÜVEN

"Ortadoğu Şekillenirken" Kitabının Yazarı Resul Yavuz ile Söyleşi

Röportaj-Kitap Tanıtımı

Merhaba,

Düşünce ve Toplum Dergisi'nin bu üçüncü sayısını; 7 araştırma makalesi, 2 editöre mektup ve 2 röportaj olmak üzere 3 farklı akademik metin türünde toplam 11 metin ile çıkarıyoruz. Akademik bilgi üretimi noktasında araştırma makalelerinin yanı sıra oldukça önemli olduğunu düşündüğümüz fakat gereken ilgiyi görmeyen inceleme makalesi, araştırma notu, kitap ve film değerlendirmesi, editöre mektup ve röportaj gibi metin türlerine de mümkün olduğunca yer vermeye çalışıyoruz. Özellikle akademik, sosyal, siyasi, kültürel vb. konularda tartışma zemini oluşturma potansiyeline sahip, yayınların birbirleriyle konuşma ve tartışma imkânı sunan bir metin türü olarak editöre mektubun önemine binaen üçüncü sayımızda bu metin türünden iki yazı yer alıyor. Ayrıca bu sayımızda, alanın uzmanlarıyla gerçekleştirildiğinde format ve üslubu gereği farklı derinliklere ulaşabilen röportaj türünden de iki metnimiz bulunmaktadır.

Bu sayımızda hakemlik süreçlerinden geçerek yayınlanmaya uygun görülen 7 araştırma makalesi yer alırken 3 araştırma makalesi de hakemlik süreçlerinde reddedilmiştir. Bu süreçte 16 farklı üniversiteden toplam 21 akademisyen hakemlik yaparak destek vermiştir.

Üçüncü sayımızdaki birinci makalemiz, aynı zamanda dergimizde yer alan ilk İngilizce makale de olan “Tracing the Ideal World and Ideal Individual in the Citizenship Course-Books of the Ottoman State” (Osmanlı Devleti'nde Vatandaşlık Ders Kitaplarında İdeal Dünya ve İdeal Bireyin İzini Sürmek) başlıklı makale Zuhal İbidan tarafından kaleme alınmıştır. İbidan bu çalışmasında, II. Meşrutiyet sonrası dönemde modern bir özne olarak inşa edilmek istenen ideal Osmanlı vatandaşının eğitim yoluyla nasıl var edildiğini, eğitim kurumlarında okutulan vatandaşlık ders kitaplarından yola çıkarak ortaya koymaktadır.

“Şeyh Vâ'iz-Zâde Muhammed Hâmid Divanı ve Topkapı Sarayı Nüshası” başlıklı makalesinde Tarık Fidan, Topkapı Sarayı Yazma Eserler Bölümü'nde tespit etmiş olduğu Muhammed Hamid Karsî'nin şiirlerini, dönemin sosyal durumu üzerinden incelemiştir. Şairin, mevcut bilinen divanlarından daha fazla şiirinin yer aldığı bu nüsha, Klasik Türk Edebiyatı açısından büyük değer taşımaktadır.

Mehtap Müçük, “Sibirya Sahası Türk Destanlarında Kahramana Yardımcı Kuşlar Üzerine Bir İnceleme” başlıklı makalesinde Altay, Hakas, Tuva, Yakut ve Şorlara ait toplam

59 destan metnini inceleyerek Türk destanlarındaki kuş motiflerine dair incelemede bulunmuştur.

“Kentte Kadın Emegi: Gönen İğne Oyası Örneği” başlıklı makalesinde kadın işgücüne odaklanan Sinem Atay, Gönen ilçesinde iğne oyası satarak geçimini sağlayan kadınlar üzerine gerçekleştirdiği saha çalışmasında, kadınların ekonomik hayata katılımına ilişkin yaşanan sorunlar hakkında kayda değer sonuçlara ulaşmıştır.

Mehmet Serhan Tezgeç’in kaleme aldığı “Kitap Okuma Eyleminin Metalaştırılması: Instagram Paylaşımları Üzerine Bir İnceleme” başlıklı makalede, sosyal medyada bir tüketim nesnesi haline gelen kitabın ve okuma eyleminin, bir metaa konumuna nasıl indirildiği, Instagram paylaşımları üzerinden, göstergibilim yöntemiyle ortaya konmuştur.

Mehmet Sinan Tam “Covid-19 Süresince T.C. Sağlık Bakanlığı Youtube Kanalına İzleyici Dönütleri” başlıklı makalesinde, Covid-19 pandemisi esnasında Sağlık Bakanlığı’nın resmi Youtube hesabında paylaşılan videolara yapılan 4310 izleyici yorumunu incelemiştir.

“Kamusal Televizyon Yayıncılığının Belgesel Türleri Üzerindeki Etkisi: TRT Televizyon Belgeselciliği” başlıklı makalesinde televizyon belgeselciliğini ele alan İsrail Kuralay, TRT’de görev yapan yapımcı ve yönetmenlerle de mülakat yaparak TRT belgesellerini tür ve konu başlıkları özelinde sınıflandırmıştır.

Düşünce ve Toplum Dergisi’ne gönderilen iki editöre mektup yazısından ilki olan “Yoksulluğu Azaltmada Dış Yardımlar: Amaçlar ve Tartışmalar” başlıklı metnin yazarı Muhammet Enes Kayagil, dış ülkelerin yardım faaliyetlerinin sosyolojik ve iktisadi alanda önemli bir çalışma olduğuna dikkat çekmiştir.

Murat Kalkan, bir diğer editöre mektup metni olan “Almanya’da Sosyal Politika-Sosyal Devlet” başlıklı değerlendirmesinde sosyal devlet politikalarını ilk defa uygulamaya koyan Almanya’nın sosyal devlet ve sosyal politikalar alanındaki çalışmalarda önemli bir tutması gerektiğini vurgulamaktadır.

Ahmet Güven tarafından Türkiye İletişim Dergisi’nin 5 yıl boyunca editörlüğünü yapan Doç. Dr. Hediyeullah Aydeniz ile gerçekleştirilen röportajda akademik dergiciliğin pek çok farklı boyutu ele alınmıştır. Bir seri olarak planladığımız Türkiye’de Akademik Bilgi Üretimi dosyamızın ikinci yayını olan “Hediyeullah Aydeniz İle Akademik Dergiciliğe Editör Penceresinden Bakmak” başlıklı röportaj ile Aydeniz’in akademik dergicilik tecrübelerinden hareketle Türkiye’de bilgi problemi, dergiciliğin gelişimi, ideal dergi, hakemlik, yayın baskısı,

atama, yükselme ve teşvik kriterleri çerçevesinde yükseköğretimin yapısal sorunları, intihal ve üretilen bilginin akademik bir tartışma alanı oluşturabilme imkanları konuşulmuştur.

Son olarak Dr. Resul Yavuz ile, içinde bulunduğumuz yıl içerisinde “Ortadoğu Şekillenirken: İngiltere-Şerif Hüseyin-İbn Suud” başlığıyla yayınlanan son kitabı üzerine Ahmet Güven tarafından gerçekleştirilen “‘Ortadoğu Şekillenirken’ Kitabının Yazarı Resul Yavuz ile Söyleşi” başlıklı röportaj yer almaktadır.

Dr. Ahmet GÜVEN
Baş Editör

TRACING THE IDEAL WORLD AND IDEAL INDIVIDUAL IN THE CITIZENSHIP COURSE-BOOKS OF THE OTTOMAN STATE*

Zuhal İBİDAN**

Abstract

The Committee of Union and Progress promulgated the Second Constitutional Era on July 23, 1908 and once again put into effect the constitution and the parliament. With the promulgation of the Second Constitutional Era, values such as equality (müsavat), fraternity (uhuvvet), justice (adalet) and liberty (hürriyet) were introduced and the creation of a world around these ideals of the revolution was intended. The construction of the ideal individuals that would be placed in this ideal world that was to be created by the Constitutional monarchy regime was also put on the agenda. The modern state whose formation began starting with the end of the 18th century set out to implement the process of creating modern subjects that knew and were known around various political practices, education in particular. Education was specified as the fundamental method for the formation of the ideal individuals that would embrace the values of the revolution. In this context, the first stage of the Constitutional monarchy regime's project of creating the ideal individual consisted of the citizenship course that would be given in schools and the citizenship textbooks that would be used for this end. The citizenship course titled Malumat-ı Medeniye [Information on Civilization] was put into action starting with the primary schools (ibtidaiye), including the junior high schools (rüşdiye), high schools (idadi and sultani), Teacher's Training School for Boys (Darülmualimin) and Teacher's Training School for Girls (Darülmualimat).

Keywords: Ottoman State, Second constitutional era, Citizenship courses, Citizenship textbooks, Modern state, Modern subject

---

* This article is produced from the dissertation titled "The Representation Abdülhamid II's Era in the Post 1908 Plays in the 'Nation Tragedy Genre'".

** PhD. Candidate at Boğaziçi University, zuhalibidan@gmail.com, Orcid: 0000-0002-6266-0798

OSMANLI DEVLETİ'NDE VATANDAŞLIK DERS KİTAPLARINDA İDEAL DÜNYA VE İDEAL BİREYİN İZİNİ SÜRMEK

Özet

23 Temmuz 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından II. Meşrutiyet ilan edilmiş, anayasa ve meclis yeniden yürürlüğe koyulmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte gelen eşitlik, kardeşlik, adalet ve hürriyet gibi devrimin değerleri olan bu kavramlar etrafında bir ideal dünya yaratılması hedeflenmiştir. Meşrutiyet idaresi tarafından yaratılması planlanan bu ideal dünya içinde yer alacak ideal bireylerin inşası da gündeme alınmıştır. Daha 18. yy'ın sonundan itibaren oluşumu başlayan modern devlet, eğitim başta olmak üzere çeşitli siyasi pratikler etrafında bilen ve bilinen modern özneler yaratma sürecine girmiştir. Devrimin değerlerini benimseyecek ideal bireylerin oluşturulması için eğitim başlıca yol olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda II. Meşrutiyet idaresinin yaratmak istediği ideal birey projesinin ilk ayağını okullar ve okullarda okutulacak vatandaşlık dersi ve bu ders için yazılmış ders kitapları oluşturmuştur. İbtidaiyeden başlayarak idadiler, sultaniler, Darülmualimin ve Darülmualimat'ı da kapsayacak şekilde malumat-ı medeniye adlı vatandaşlık bilgisi dersi yürürlüğe konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet dönemi, Vatandaşlık dersi, Vatandaşlık ders kitapları, Modern devlet, Modern özne

Introduction

With the declaration of the Second Constitutional Era, the creation of a society and the members of that society embracing the ideals and achievements of the revolution such as equality, fraternity, justice, and liberty became one of the essential goals of the new constitutional regime. Starting point for the ideas of equality, liberty, and fraternity, the French Revolution was presented as the 'symbol of the ideal' in the Ottoman press in the aftermath of 1908. The example that will explain this situation in the best manner is as follows: In the magazines published in the wake of the Revolution of 1908, The Ottoman State was represented as a child while France was represented with the image of a mother facing this child. (Brummett, 2003, p.37) With the building of the Constitutional Revolution in 1908 on the idea of 'idealized society' as it was the case in the French Revolution, society and the individuals constituting this society were then accepted as an entity that needed to be controlled by an entirely new force and power (2003, p.159). For

this reason, the administration of the Constitutional monarchy put into practice citizenship courses in the curricula of the primary schools, junior high schools, high schools, and Teachers' Training Schools for Boys in an attempt to teach these new concepts to the individuals. The citizenship courses began to take their place in the curricula as independent courses in parallel with the process in which the public education became more regular and prevalent starting with the second half of the 19th century (Tunç Yaşar, 2018, pp. 314-315).

In this way, it is seen that the design of the planned society and its individuals was first initiated and implemented in the schools with the integration of the citizenship courses to the educational curriculum in the aftermath of the 1908 Revolution. A lot of research from different disciplines has been carried out with regard to the books that were used in the Citizenship courses in the Ottoman State. When the studies in the literature focusing on the Information on Civilization textbooks are looked at closely, we see the following analyses:

Üstel (2005) claims that the goal was to create the good citizen (makbul vatandaş) who was shaped in accordance with the mentality of the governments in power from 1908 till 1980s and she indicates that the most important instrument of this project was the Information on Civilization course and its textbooks. She states that the profile of the good citizen underwent certain changes since different governments attributed different meanings to the good citizen. Alkan (2008) claims that the political developments and the educational developments in the Ottoman state were intertwined. He is of the opinion that schools served as institutions through which formal ideology was effectively transferred. Fortna (2001) focuses on the education's effect on the social realm in the Ottoman State. On the basis of autobiographies, he claims that mass education brought into open political activists whose mentalities were markedly different from each other. Tunç Yaşar (2018) sets forth the change that took place in the content and agenda of the Information on Civilization course in time. She emphasizes that this course started as a didactic transfer of information and it later constituted an important part of the citizenship/civic education project. Açıkgöz (2012) argues that the conflict experienced between Islamist and secular policies during the Second Constitutional Era had an effect on the citizenship courses and textbooks in primary education, and she traces this process. Batır (2007) addresses the change in Ottoman State's primary education in detail through schools, books, and the

state of the teachers. She maintains that the Second Constitutional regime aimed to raise good citizens rather than obedient citizens. Kenan (2013) highlights the significance of ideology, the Ottomanism ideology in particular, in determining the educational policies in the Ottoman State.

Lastly, it can be concluded that, in these studies, citizenship education was reviewed in the light of the analysis of the citizenship textbooks that were used in primary and secondary school education during the Second Constitutional Era and of the curricula that were put into effect during different periods. In addition, these textbooks were appealed to while constructing the state's official ideology and addressing the modernization of society.

This study attempts to provide an analysis of the profile regarding the ideal world and ideal individual that were intended to be built around the revolutionary values such as liberty, justice, equality, and fraternity, which were introduced with the declaration of the Second Constitutional Era, by making a close reading of the textbooks that were employed in the citizenship courses. In this way, this study also aims to have a closer look at the mentality of the Constitutional monarchy regime through these textbooks.¹ This article will also address the issues of family and gender, which take an important place in the citizenship textbooks.

1. Modern State and the Construction of the Modern Individual/Subject

Before analyzing the citizenship textbooks that were written between 1908 and 1918 and that served as one of the principal instruments in the formation of the new society and individuals that the Second Constitutional Monarchy regime wanted to create, it would be appropriate to look at the background for the emergence of such a goal. In this connection, modern state and related concepts such as citizen, ideology, and subjectification should be examined.

---

¹ Moreover, it can also be observed that the process of building an ideal world and individual initiated in the schools was also supported with many theater scripts that were produced between 1908-1918. With the plays by the leading authors of the period such as Cenab Şehabettin, Ruhsan Nevvare, Fehime Nüzhet, Şehabettin Süleyman, and the plays of some authors who were formerly in the military like Dr. Kamil and Kazım Nami, there was an attempt to construct the individuals who would be living in a world that was to be shaped around the ideals of the revolution. It is understood that the process of creating an ideal world and individual was handled by the Constitutional monarchy regime as a bidirectional process that took place both in schools and theatres.

Comprising the next stage of modernism whose foundations were laid in the 16th century, the French Revolution and its repercussions led to the emergence of a great and modern public (Berman, 2013, p. 29). M. Foucault addresses the formation of modern state that came in view at the end of 18th century by using the concept ‘governmentality.’ M. Foucault thinks that the power during this period planned to achieve dominance over all the individuals. Starting with 18th century, the life and body became the object of power. In the past, there were only subjects for the state and power. Therefore, while there were previously subjects whose property and lives could be taken from them, starting with 18th century, the bodies began to be in the forefront and they were completely under the sovereignty of the power. The state developed various instruments so as to exert control over all the individuals. Modern censuses and geometrical urban arrangements were the leading instruments among these. In this way, the power began to make the individuals visible. The possibility for constant supervision, surveillance, qualification, judgment, and classification also emerged in this context. In particular, discipline presented itself as the most essential power mechanism and technique that allowed thorough supervision, down to the tiniest detail, and the power’s access to the individuals (Foucault, 2000, p.149). We see that these individualizing/subjectification disciplinary methods first came in sight in primary schools/schools (2000, p.149).

In this context, while M. Foucault emphasizes that the disciplinary mechanism in the subjectivation process of the individuals by the power is particularly important, L. Althusser thinks that subject/individual is a product of ideology since subject/individual does not use his/her mind and free will. Individual is the product of a structure, which works independently of the individual’s will and draws the boundaries of his/her individual behaviors. Ideology works by way of individuals and is carried out by them. It acquires tangibility in the social structure through various institutions. Therefore, there are certain institutions that establish the ideology. These institutions are divided into two groups, namely repressive state apparatuses and ideological state apparatuses. The direct instruments are the repressive institutions such as police, army, prisons, and courts that enable the establishment and workings of ideology through repression. The ideological apparatuses construct the individual and the subject in an indirect manner. Ideological apparatuses make the individual to ‘voluntarily’ surrender to the established/constructed order. Education, family, law, literature, and other branches of art could be listed among

the ideological state apparatuses (Althusser, 1978, pp.38-75). Moreover, the beginning of the production of published texts, which are ‘mass communication tools,’ and the development and expansion of modern institutions have been directly and closely related to these modes of communication. Since published materials can reach to many people at the same time, both the temporal and spatial borders can be easily surpassed. Therefore, one of the primary goals of the modern state is to bring the dynamic modern world in which everything happens quickly and uncontrollably under an orderly control (Giddens, 2010, pp.29-30).

2. The Emergence of the Concept of Citizenship and its Place in Education

Having discussed the influence of modern state and ideology on the emergence of the individual/subject, we can now look at the role of the citizenship concept during this process. In that regard, J. J. Rousseau’s *Social Contract* looms large in 18th century. This work addresses the thought about the formation of free individuals through the concept of citizenship. According to J. J. Rousseau, the fact that people voluntarily and mutually restrict their limitless rights that they have in the state of nature and preserve what they have through a contract shape the common good and political whole and lead to the emergence of state. And the people who come together around common interests thereby ensure the continuity of the social order by controlling themselves and the other individuals in the society. In that regard, people become free under the title of citizen by taking on certain obligations (Rousseau, 2014, pp.30-42). There are four pillars of the concept of citizenship. The first one of these pillars is equality. Everyone living in a state and legally not considered a foreigner has the equal status of citizenship. Secondly, all citizens have liberties. The Virginia Declaration of Rights accepted in the United States and the Declaration of the Rights of the Man and of the Citizen announced in the aftermath of the French Revolution are the first legal documents framing these rights and liberties. Thirdly, the political rights and liberties that ensure the participation of the citizens to the political life are safeguarded by constitutional documents. Lastly, social and cultural rights are included within the rights of citizens (Korkut, 2015, p.8). The concept of citizenship, ‘which is a socio-political identity’ is the acceptance of the individuals by the state in an entirely new order as subjects that are defined at legal and political levels (Heater, 2004, p.2). One can see that in this new order, citizens have been equipped with particular rights and duties (2004, pp.2-6).

When we trace how the concept of citizenship has been implemented and constructed in the education system as part of the curriculum, we see that the educational foundation of this was laid in France after the Revolution of 1789 (Üstel, 2005, pp.23-24). With the aim of raising a good citizen who embraces the ideals of the Revolution such as liberty, equality, and fraternity, the citizenship education began to replace the religious education in a planned and systematic way with the establishment of the Third Republic. During this period, the country needed citizens who were capable of respecting the laws. Therefore, with the addition of the citizenship course to the curriculum, the aim was to create a new spiritual/moral bond based on fraternity and justice among the individuals. Behind the interest shown for the citizenship education within the scope of the new curriculum, there lies the acceptance that science is the cornerstone of this new society and that the school, in a sense, constitutes a starting point for the dissemination of this new spirit (Mougniotte, 1991, pp.123-125).

In this regard, the new textbooks that would be prepared, which would have visuals and a narrative based on storytelling, would play an important role in providing the young minds with a good citizenship education. By making primary school education compulsory, the citizens' obligations toward the country, state, society, family, and themselves and their rights were clearly explicated. In accordance with the Ministry of Education's law that was passed in 1882, which made primary school education compulsory, the content of the citizenship course in the primary school was as follows:

Reading and writing, the language and elements of the French literature,

Geography, the geography of France in particular,

History, particularly the history of France up until now,

Some concepts about law and economy,

Music,

Gymnastics,

Military exercises for boys,

Tailoring, embroidery, needlework for girls.

The primary goal was to inspire love in the citizens with regard to the Republican ideology and its institutions. For the creation of the desired citizen and reaching that goal, the primary school education and then secondary school education were of great significance in the first instance. Within this direction, many books on citizenship education were ordered and written until 1914 under the control of the Ministry of Education so as to be used in primary and secondary school education. It can be thereby seen that with the use of citizenship courses and books, the aim was to ensure the rapid dissemination of the republican ideals throughout France (Mougniotte, 1991, pp.123-125).

3. The Analysis of the Content of the Citizenship Textbooks in the Context of the Second Constitutional Revolution and its Ideals

When we look at the practices of the Second Constitutional administration, it is understood that they took the French Revolution as an example and then followed the practices in France closely (Kansu, 2008, pp. 23-26). The greatest proof for this is the fact that from 1908 to 1918, the citizenship textbooks that were published to be used in primary schools, junior high schools, high schools, Teacher's Training School for Boys, Teacher's Training School for Girls and in high schools with the order of the Ministry of Education as it was the case in France were also used in the Ottoman educational system.² According to the Article 114 of the Constitution (Kanun-ı Esasiye), "The primary school education was made compulsory for all the Ottoman individuals" (Üstel, 2005, p.33).

With the influence of political modernization and liberalization during the Second Constitutional Era, an understanding of political-public realm came in sight. In this context, a transition process from a community to an integrated society began (Çetinkaya, 2009, p.21). While in the 19th century, the children's bodies, minds, and spirits became important and, in a sense, underwent a process of 'scientification,' the content of education was also expanded by the modern state with different disciplines and was arranged in accordance with age (Açıkgöz, 2012, pp.8-9). In the modern state where knowledge began to acquire power, it was inevitable that the children would be put in a position in which they would be made visible and tried to be controlled. Starting with 18th

---

² This aim is on the first page of the citizenship textbooks.

century, children became individuals that should be known and whose education mattered. For this reason, modern state started to be closely interested in education at a young age, in the education of the children so to speak (James, Jenks and Prout, 2007, p.78).

It was planned that the children, who were the individuals and the citizens of the future, would be equipped with the values of the revolution starting with the primary school education and continuing till and through high school education with citizenship courses. In this sense, the children were accepted as the citizens and individuals of the future by the regime of the Second Constitutional Era and citizenship textbooks began to be produced starting with 1908 for these courses in an attempt to raise the individuals of the future in line with the targets that were set (2005, p.31). In this context, it was apparent that in these books on citizenship, the Committee of Union and Progress wanted to create a new society embracing the ideals of the revolution and individuals that were part of this society.

The citizenship textbooks presented significant possibilities in terms of embodying the society and individual project that the constitutional regime imagined and wanted to create. In this regard, on the one hand these textbooks reflect the mentality of the constitutional regime and on the other hand they were the manifestations of this mentality. The textbook named *Sual ve Cevaplı Malumat-ı Medeniye* [Information on Civilization with Questions and Answers], which was prepared right after the declaration of Constitutionalism in 1908, provides a definition of state at the beginning after it is opened by saying bismillah. In this narrative, a quite inclusive world was created through the use of a language based on 'us'. Sentences such as "our state is called the Ottoman State. All the Ottoman countries are our hometown" show that there was an effort to gather everyone living within the boundaries of the Ottoman State under the ideology of Ottomanism (Abdülkadir, 1324/1908, pp.4-5). The primary task of the individuals living in the Ottoman State was "to protect the Constitutional Monarchy and the Constitution at all costs' due to the fact that the Ottoman individuals gained their rights for liberty, justice, fraternity, and equality thanks to Constitutionalism" (1324/1908, pp.6-7). Moreover, "the government which was called the sick man of Europe became stronger with Constitutionalism and the Constitution, and the Europeans were shown that the Ottomans were civilized" (1324/1908, pp.6-7). In this citizenship textbook, the concepts of liberty,

justice, equality, and fraternity, all of which are the ideals of the revolution, were explained in a quite detailed manner. With these four ideals and values of the revolution, the superiority of law and the requirement that everyone should obey the law were strongly emphasized. When viewed more closely, the further explication of the concept of justice and the process of preparing the laws were other subjects that were elaborated upon.

In this context, it was stated that the laws were prepared by the Parliament and these laws had to be organized and preserved for the common good of the individuals. Provided that someone realized that his/her right was not protected, s/he had the right to submit a petition to the Parliament. Another important duty that the citizens had to carry out was solely for the male individuals, with the exception of those who were excluded by the law, to 'brotherly' do their military service, something that was considered sacred, in order to protect the homeland from the enemies. Yet another substantial duty that the citizens had to carry out was to pay their annual taxes regularly, amount of which was determined by the parliament. It was particularly underlined that these taxes would be used for the common good. As can be seen, this citizenship textbook, which was prepared to be used in primary schools, employs a language based on 'us.' With this language continuing throughout the book, the ideology of Ottomanism, which was the ideology behind the revolution, was highlighted. In this book, one can observe that the first step was taken in the creation of a civilized society formed around the concepts of liberty, equality, and justice, and individuals who knew about their rights and obligations.

In 1909, two textbooks were produced on citizenship. In the first one of these books called *Malumat-ı Medeniyye* [Information on Civilization], the following questions were posed in quite a detailed manner: Where is one's homeland? What is homeland? Why should one love his/her homeland? Why does homeland matter? And the answer to each question was given in detail (Doktor Hazık, 1325/1909, p.11). In this textbook, the children were directly addressed: "Hey children! Love your homeland, hold your homeland in high esteem and have great ambitions for it" (1325/1909, p.13). As can be understood from these statements, it was pointed out that it was necessary to create individuals, who were profoundly attached to the state, starting from the earliest age and to establish a bond of love between the state and individuals. This duty of protecting the homeland, which was called "Memâlik-i Osmaniye" [Ottoman lands], was referred to as

the ‘sacred duty of the soldiers, the most noble sons of the country’ (1325/1909, pp.46-47). In this context, the taxes that each individual had to pay to the government for the common good were listed among one’s civic duties. Besides, although it was not an obligation, the individuals were strongly encouraged to make personal investments.

It draws one’s attention that in this textbook, the focus is on the importance of the concept of Constitutionalism rather than the explication and demonstration of the values of revolution. It could be said that the aim was to inculcate the concept of Constitutionalism into people’s minds. Under the title ‘The History of Our Revolution,’ the history of the process that ended with the Constitutional Revolution was presented. This history was told in the following manner: “During the reign of Abdulhamid, the real sons of this country, who loved their country and worked for its sake, had to go to foreign countries. They tried to awake the people by publishing newspapers and books there, and they were called Young Turks. In 1908, the people and the soldiers declared Constitutional Monarchy with the encouragement and direction of the committee. People attained the Constitution” (1325/1909, pp.21-31). For this textbook, it is possible to say that the formation of the Committee of Union and Progress (CUP) and the process that ended with the revolution were presented to its audience by defaming and negating the reign of Abdulhamid II. After that, it was emphasized that “Constitutionalism was, without doubt, the best type of government’ due to the fact that Constitutionalism meant ‘self government by the nation/people” (Doktor Hazık, 1325/1909, p.20).

A quite striking metaphor and analogy can be found in this book: “Children! Obey your mothers, fathers, and elders. If one of you does not obey this order in which freedom and law prevail, you will be reproached by your mothers, fathers, or elders. Apart from this, everyone in the house has his/her rights and liberties. One’s right is his/her liberty. For example, it is your right to go to sleep at night. No one can prevent you from doing so. However, if you do not want to, you may not go to sleep. Or you may study a lot and go to bed late. You are free to exercise your right however you like. It is because this is your liberty” (1325/1909, pp.7-8). With this analogy, there is a reference to individuals’ obligations alongside their rights that they acquired thanks to the ‘freedom and law that the Constitutionalism granted’ through the example of family. The issues such as what are rights and liberties and what happens if the law is not followed were told in a simple and understandable language by using family and children as examples.

Another textbook that was written in 1909 was *Rehber-i İttihad* [Guide for Progress]. This book focused on the concepts of liberty and equality that came in view with the revolution, and particularly on the issues of homeland, patriotism, and citizenship. As was stated in the introduction of the book, the children should be educated with the values of the revolution so that the Ottoman country could have a bright future. Teachers had a huge responsibility in that regard. After that, children were advised to work night and day to be knowledgeable and to thereby serve their country, which awaited great things from them, and the necessity of extricating themselves from ignorance and working for the sake of their nation was highlighted. The children, who were seen as the future of the nation, were told about the concept of homeland and its importance more comprehensively with the following sentences: “Children, our beloved nation is largely located in Asia and some of its pieces are in Europe and Africa. The world’s richest lands, the most beautiful mountains, seas, and islands are all placed in our country. We love every inch of our homeland and sacrifice our lives for its sake since it is our homeland that nourishes us and makes us grow. You love all our citizens living in the lands of the Ottoman country” (Müstecabizade İsmet, 1325/1909, pp.2-3). With these statements, the concepts of Ottoman lands and Ottoman citizen were introduced. It is seen that this textbook, which was prepared for the primary school students, provided examples that directly addressed the children.

The textbook attempted to clarify who exactly was this Ottoman citizen with the following example: “Mehmet, Dimitri, Karabet, Salomon all went to the same school. They were like brothers because they learned well from their teachers that they were the sons of a single nation, and that they were all Ottomans. When they just sat on the grass and were about to eat the food they brought in their bags, a poor boy showing humility stood in front of them. The boy wanted a little bit of money for a bite to eat. All of the boys felt sorry for him. They gave him money and spared some of their food. They later gave him their toys and said things that would make him happy. Nothing else during that day made these children as cheerful as they were when they helped this kid” (1325/1909, pp.11-13). As can be seen, the different identities and belongings living in the Ottoman State were described through the concept of citizenship as individuals who had the same ideals and who walked on the same road. It is also understood that there was an attempt to try to bring together all the individuals and belongings living in the Ottoman State

under the common ground of Ottomanism, which was the principal ideology underpinning the revolution.

In the introduction of the other textbook that was produced in 1911 titled *Malumat-ı Medeniye* [Information on Civilization], the boundaries of the Ottoman State were specified and it was stated that the Ottoman State was governed with justice, freedom, and equality with the Constitution. It was once again strongly underlined that thanks to the Constitution, there was justice, freedom, and equality. As can be understood from the following sentence, “We are the subjects of the Ottoman State, we are the sons of the same homeland,” there is an effort to create a truth by once again employing a language based on us, on an inclusive discourse so to speak (Hüseyin Hıfzı, 1327/1911, p.76). The mutual expectations of the subjects and the state were also listed in detail. The state’s primary expectation from the individuals was as follows: “The primary duty is to obey the laws, then to make an effort for the development and protection of one’s nation, then to pay one’s taxes... and the most sacred duty of them all is to do one’s military service, which is one’s physical debt, and lastly to work for the development of agriculture, commerce, and industry” (Hüseyin Hıfzı, 1327/1911, pp.75-80). So, an individual’s obligation toward the state was explained as obeying the laws and the state, doing one’s military service, and paying taxes. In exchange for that, the individuals gained the right to make use of justice, equality, and liberty under the guarantee of the law. It was even indicated that the liberty of press was a right that was gained thanks to the Constitutionalism. This issue was articulated in the following manner: “Another right granted to the Ottomans was the liberty of publication and that everyone was able to publish the book they wrote. The only exception to this was the ban on the works that are against the law” (1327/1911, p.71).

One can claim that the society and the individuals were granted with the right of liberty, which was an important ideal of the revolution, by the new administration in terms of reaching information and disseminating information as long as these actions were not against the law. This is because the state tried to make use of the power of knowledge while turning the individuals into effective subjects who knew about their rights and duties, and who were obedient. As was the case in the previous books, the individuals who lived within the boundaries of the Ottoman state were gathered under the Ottoman umbrella. The continuity of the Ottomanism ideology and the process of state’s building

the new society went hand in hand. At the final instance, as can be understood from the following sentences, the readers were warned to be alert as regards the issue of voting in the elections since it presented the threat of despotism's return. "If people who are ignorant and unable to protect the law are elected as members of the parliament, the despotism will certainly come back one day. For this reason, individuals should be shrewd with regard to their votes, which will determine the members of the parliament" (1327/1911, p.74). After "experiencing disappointment" due to the Incident on March 31, 1909, it could be said that the new administration made this warning to make sure that the Constitutionalism would not be shaken with such a threat again (Zurcher, 2000, p.144). In other words, against the threat that the *ancient regime* might be restored, the individuals were reminded that they needed to remain alert through the concepts of liberty, parliament, elections, and the Constitutionalism in general.

Another textbook that was written in 1911, in the book titled *Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiye* [Information on Civilization and Morality], Constitutionalism and its achievements such as the concepts of equality, liberty, justice, and fraternity were explained in the introduction as was the case in the previous books on citizenship. However, in this textbook it was stated in detail that the individuals had both public and personal duties. The primary personal duties of the individuals were not to commit suicide, not to be an alcoholic, to put into practice what is learned at school, and to be well behaved. With the use of 'us' discourse, it was emphasized that "We, the Ottomans, have to develop, have to improve ourselves" (Hakkı Behic, 1327/1911, pp.16-17). The public duties of the individuals included loving and protecting one's homeland above all. In this context, military service was the most sacred duty. The necessity for each individual to pay the determined amount of taxes for the common good was explained. The new administration strongly encouraged the investment of the individuals called personal enterprise without them waiting for the state. It was also stated that the personal investment was one of the indicators of the 20th century. Another difference that can be observed in this textbook was the fact that it fiercely emphasized that the foundations of a civilized society were laid in the family. In accordance with this, the family was tasked with raising the individuals to whom the ideals of the revolution were transferred. The tasks of the mothers and fathers in the family were separately and clearly explained. The men had to work and bring home the bread no matter what. And women had to be good

mother and wives, and do the housework regularly. It was emphasized that “the women had to be open-eyed in the 20th century but this had to be somehow limited” (1327/1911, pp.112-118).

As can be seen, the individuals’ duties had been elaborated upon by 1911 and family institution alongside school and army had been at the forefront for raising individuals that were equipped with the ideals of the revolution. Even though women and men had been given separate duties as mothers and fathers, they would essentially contribute to the flourishing of educated individuals who would be equipped with the values of the revolution and be obedient to the state. Before the school and army, family was, in a sense, presented as the primary institution that would instill the ideals of the revolution.

This textbook titled *Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiye* [Information on Civilization and Morality], which was published in 1911, was different compared to the previous textbooks on citizenship given the fact that this textbook, in a sense, took on the function of presenting a dictionary offering the explanations of the concepts that were also included in the previous textbooks. On the basis of this, the definitions, scope, and content of the concepts such as state, homeland, Constitutionalism, and common good were provided in detail (Hakkı Behic, 1327/1911, pp. 12-30). In addition, the book particularly focused on the concept of liberty, and elaborated upon the idea that people’s rights for statement, thought, conscience, work, movement, and education were their liberties. The primary duty of the government was definitely specified as protecting people’s liberties. After that, individuals’ personal duties were addressed. The primary duty of the individuals was to protect their bodies from sickness. They were advised not to commit suicide. Individuals also had to attach importance to their moral upbringing. The textbook included the following words of the Western thinker Jibon on upbringing: “People receive two types of education; one of them is given to them, and the other one s/he acquires on his/her own” (1327/1911, p.80). Besides, the necessity of being moral, honest, and conscientious was also included among one’s personal duties. Among individuals’ social duties, patriotism and military service were listed. Another social duty of the individuals’ was to pay the determined amount of taxes so that the country could develop, the salaries of the public officials could be paid, hospitals and schools could be constructed.

Starting a family was also included among the individual's social duties, and the individuals were even reminded that this was a 'sacred social duty' since the civilized individuals were first raised in families. The family members principally had to know their rights and the law so that they could raise civilized individuals and not entrench upon each other's rights. The roles and duties of the spouses were separately listed. The men had to work for the happiness of their families and take care of them. It was stated that women's role was more important. Women were the real owners of the house and they should treat their husbands well. They should be a good mother and raise well-behaved children. "We are now living in the 20th century, women whose eyes are closed cannot be good mothers, good wives" (1327/1911, pp.116-117). As can be seen, while it was strongly underscored that women should be knowledgeable and educated mothers and wives, it still remained ambiguous what they should know and to what extent. Another social duty of the individuals was emphasized as making personal investments and it was stated that Britain should be taken as an example in that regard.

In the book titled *Terbiye-i Ahlakiye* [Morality Education] that was written in 1912 and prepared to be read in secondary schools, the primary issue that was focused on after opening the book by saying bismillah was serving one's country, which was placed under the title 'civic duties.' The most honorable of the patriotic deeds, military service and paying one's taxes, were among the primary obligations of the individuals. Thanks to the Constitution that came with the declaration of Constitutionalism, "all the Ottomans were free" (Ali Seydi, 1328/1912, pp.26-28). The concept of homeland was described in more detail with the following example: "There are two kinds of homelands. One is private and the other one is general homeland. Private homeland is the place, village, city, or town where a person is born. General homeland consists of the lands over which the government that one is subject to has dominance. This is the real homeland" (1328/1912, p.19). Based on this example, it can be said that the boundaries of the concept of homeland were drawn in clearer terms by 1912. Besides, the concept of equality that was the achievement of the Constitution was explained in the following manner through citizenship: "One should love his/her citizens in the same way that s/he does love his/her own sister and brother. When it comes to citizenship, religion or denomination should not be an issue because we are all sons and daughters of a homeland, thereby we are all brothers and sisters" (1328/1912), pp.33). Moreover, addiction to gambling, bribery,

lying, forgery, persecution, cowardice were all described as the primary vices that one should stay away from (1328/1912), pp.42-44). People were warned to stay away from these vices to become good citizens. From this point of view, the behaviors that the citizens should engage in were explained in detail, as was the case for their duties in the previous textbook. In this textbook, with an inclusive and integrating Ottomanism perspective, the importance of the achievements of the new regime was emphasized through the concept of citizenship. The concept of fraternity and the emphasis on togetherness draw one's attention. Given that Balkan Wars took place in 1912, the fact that cowardice was also considered a vice could be seen as part of a propagandist discourse so as to ensure the existence of people who would fearlessly fight for his fellow men in the war.

By 1913, in the textbook titled *Terbiye-i Ahlakiye ve Medeniye* [Morality Education and Civilization], which began with the address "Gentlemen!," not only the achievements of the revolution such as the parliament, constitution, and individuals' right to elect, which were also included in the previous books, but also individuals' liberties (such as liberties with regard to residence, conscience, transportation, education, and ideas) were also explained in detail in the form of question & answers (Ali Seydi, 1329/1913), pp.73-80). Throughout this book, it is said that 'Thanks to our Constitution, all the individuals that are the nationals of the Ottoman State are named Ottomans with no discrimination whatsoever. People are free in the eyes of the law. Freedom is a right granted to individuals' (1329/1913, pp.73-74). As can be seen, it was once again emphasized that all the belongings were accepted as 'one' under the banner of Ottomanism and this was guaranteed by law. It is understood that the students were individually presented with the fields that freedom, one of the values of the revolution, influenced and what the concept of freedom entailed. In this context, this book particularly focused on the concept of freedom as one of the values of the revolution. In addition to liberties, it was once again explained that individuals had personal and social obligations. In this sense, starting a family and raising children, who would be the informed, well-mannered, and well-bred children of the future, stand out as the primary social duties of the individuals. The textbook also focused on the fact that the social decorum rules would be acquired in the family as well. It was explained that "since eating and dressing nicely like the French do would not do harm to the Ottoman values, there is no problem in taking them as example"

(1329/1913, p.109). On the other hand, as one of the social duties, personal investment was encouraged. By referring to a particular verse in the Qur'an, it was strongly emphasized that Islam supported personal investments (1329/1913, p.80). It is apparent that the content and the scope of freedom were elaborated upon and the personal investment, which was encouraged before, was described as a social duty.

By 1918, it is seen that in the last book that was published and addressed in this article called *Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye* [Information on Morality and Civilization], the notion of homeland, which was defined in the previous books and the reasons as to why it should be loved were provided, is now at the forefront of the book. "Homeland is nothing more than a big family, and family is nothing more than a small homeland. The principal and the most sacred duty of each citizen is to be a patriot, and to serve his homeland until his last breath" (Muslihiddin Adil, 1334/1918, p.89). In the book, it is emphasized that the history and geography courses are of great importance in the emergence of these services for the country. Every individual who is able to hold a gun is obligated to protect this invaluable country. Military service is already one of the leading places where equality, one of the greatest indicators of civilized life, is embodied because there is no difference in terms of class or wealth in the military service. Moreover, it was emphasized that just like schools and families, army also took on the function of eradicating ignorance. It should be also kept in mind that with the First World War, the government also initiated the national identity building process through propaganda by using fictional works such as poems, novels, and stories (Köroğlu, 2004, pp.199-204). 'Freedom' that was seen among the rights that the government needed to provide was included in this book as a concept that was put forward so as to criticize despotism. "Freedom came in sight with the French Revolution. In our lands, the principles of freedom were declared with the Constitution announced in 1876. However, this constitution was removed soon after its declaration by the Sultan and the achievements of the freedom only became possible with the Revolution that took place on July 10, 1908. This Revolution took place thanks to the Committee of Union and Progress that was born in Rumelia, and freedom was gained. The love for freedom should penetrate into the deepest corners of our hearts and we should try to break those hands trying to encroach upon our freedom with a great courage" (Muslihiddin Adil, 1334/1918, pp.131-134). In this regard, the causality of the Second Constitutional Era was tried to be established by

defaming and bad mouthing the reign of Abdulhamid II. The citizens' regular payment of their taxes, and their respect and support toward the personal enterprises were described as social duties. It is quite important that this book emphasizes the development of civilization and the necessity of religion, issues that were not addressed in the previous books. "We have to work ceaselessly so as to reach the level of civilization in the West; however, this progress should be made by protecting the Islamic identity. Islam supports having respect for constitutionalism, science, morality, and law; it also does not allow an administration of a single person" (1334/1918, pp.125-127).

As can be understood, this book emphasizes that Constitutionalism and Islam are compatible. Therefore, Islam acts like a unifying mortar between the individuals in the society and is among the spiritual shareholders that are deemed necessary for the proper maintenance of the regime of Constitutionalism. Accordingly, having experienced the Counter Revolution and the First World War, the Committee of Union and Progress might have planned to utilize the unifying power of Islam. Besides, in this textbook the term 'Ottoman', unlike the previous textbooks, was generally replaced with individuals and citizens who served for their country. It could be claimed that this change was warranted by the fact that it was gradually understood that the Ottomanism ideology did not work anymore after undergoing the Balkan Wars and the First World War (Zurcher, 2000, pp.187-188).

When we look at all those books that are examined, we see that the ideology of Ottomanism was an important denominator for using a language based on 'us' and for the creation of collective consciousness till 1918 and by 1918 it was the Islamist ideology that was emphasized due to the conjecture. In this regard, the ideological subjectivation process pointed out by L. Althusser through a consciously preferred ideological discourse exists in these textbooks. On the other hand, these textbooks emphasize that "disciplining", one of the important practices of the modern state elaborated by M. Foucault, should actually start in the family before the schooling process begins so as to create ideal individuals. The knowledgeable, hardworking, and disciplined ideal subjects who are informed about their personal and public rights and obligations are required to act in accordance with the law. The existence of the modern state that would like to control every sphere of the individual's life is apparent from these textbooks. Besides, the modern state's desire to be involved with everything that is published as stated by A.

Giddens is included in the books themselves with the statement that ‘all the books that are not contrary to the law can be published.’ Based on all of these, it can be claimed that the mentality of modern state and subjectivation process manifest themselves in these books through the concepts and the discourse that are used.

4. Ideal Individuals: The Known and Knowledgeable Subjects of the 20th Century

Consequently, the ideals of the Revolution such as liberty, equality, fraternity, and justice were included in the citizenship textbooks in primary schools, high schools, and teachers’ training schools and these concepts were at times explained through the use of examples and metaphors in an attempt to make them more understandable. The establishment of the Constitutionalism, its workings, and its instruments, namely the parliament and constitution were described and explained in these books. Viewed closely, among the ideals of the Second Constitutional Revolution, the ones that were particularly focused on were freedom and justice.

On the basis of this, it is good to dwell upon the concept of justice, which was frequently referred to as one of the achievements of Constitutionalism. In other words, the French Revolution’s motto of equality, liberty and fraternity, which was essentially taken as example, was translated and adopted by the the Committee of Union and Progress into the Ottoman language as equality, freedom, and fraternity and the fact that the Committee of Union and Progress felt the need to add the concept of justice to this discourse is an issue that is worthy of attention. (Eldem, 2009, p.289) It is because the fact that there is a difference between the use of the concept of justice prior to the Revolution of 1908 and in its aftermath is apparent. Since the establishment of the Ottoman State, Sultan is the one who secures, protects, and dispenses the justice. Other than protecting the boundaries and Islam against the enemy, the Sultan was expected to be fair; however, with the declaration of the Second Constitutional Monarchy, justice, just like the values of freedom, equality, and fraternity, became a right that was safeguarded with the Constitution.

Since Tanzimat Era, especially during the reign of Abdulhamid II and the Second Constitutional Era, two of the most important elements of the official Ottoman ideology were modernization and the process of civilization (Alkan, 2008, p.12). One can see that

the new administration frequently lists the duties of the individuals whom it sees as subjects in every textbook. First of all, these individuals are expected to embrace and protect these values of the revolution. They are strongly encouraged to pay their taxes regularly in accordance with the new administration's wish, to do their military service to protect the nation, and to make personal investments. Now that a new power was exercising control and sovereignty on the body of the individuals, individuals were asked to take good care of their bodies and protect them. In this regard, suicide was accepted as one of the greatest vices. The new regime shaped the individuals as subjects that had both rights and obligations. It was also strongly underlined that these rights and obligations were safeguarded by the law. It was highlighted in these textbooks that school, army, and family were the primary institutions of the state with regard to the modern state's and power's subjectivation process. Army, schools (and textbooks), and family carried out this task of forming the society and the individuals that the new power aimed at by means of discipline and upbringing.

It is understood that the revolution did not just entirely change the political and legal realms but it also intervened in the daily life of the society. It was emphasized that the targeted new society and the individuals needed to be compatible with the civilization of the 20th century, be educated, and to make an effort to improve themselves. The family institution was presented in the textbooks as having a role as important as school and army in terms of creating the individuals who embraced the ideals of the revolution. The roles that the mother and father should take on in the family were described in detail. The family was, in a sense, considered as the smaller version of the state. The primary role in the formation of healthy, educated individuals who were deeply attached to the ideals of the state and revolution, who adapted to the civilization of the 20th century was given to the family. Besides, by emphasizing that Islam was following the same path with the Constitutional Revolution, the aim was to erase the traces of the Incident that took place on March 31, 1909 and to show that Islam would not be excluded in the newly designed society, that it would be, on the contrary, embraced and protected just like justice. Moreover, it is possible to say that the Second Constitutional Monarchy Regime wanted to create the same novelty and change that it initiated in the political, legal, and social life through citizenship course and textbooks in people's mentality as well. One of the striking points in these books is the fact that the reign of Abdulhamid II was defamed while the

causality for the Second Constitutional Monarchy Regime was established. In this regard, history and geography also contributed to this process as elements that would constitute the unifying mortar of the new society and individuals, which were aimed to be formed with knowledge of the common past and location, for the formation of the individual/subject that was able to adapt to the new order by having left the old one.

In the final analysis, if we are to build up a profile of the society and the individuals that these textbooks address, we can obtain the following picture. First of all, it is obvious that the new regime wanted to have educated and knowledgeable individuals. In other words, the administration wanted to create individuals who embraced the values of the revolution, who put the revolution and its values at the heart of his/her life. It is also possible to say that the new administration wanted to see the individuals that it wanted to have on the political and legal realms with rights and obligations as obedient subjects. For this reason, it can be observed that the project of creating a conscious society and individuals/citizens from the children at the age of primary school was initiated. It could be claimed that the Constitutional Monarchy regime wanted to create an ideal society and individuals whose content, boundaries, and scope it specified. What these knowledgeable individuals needed to know was, of course, articulated through the textbooks. These individuals identified by the modern state as the knowledgeable subjects were frequently reminded the values of the revolution along with their rights and obligations that they acquired thanks to the revolution.

Conclusion

The textbooks particularly drew attention to the fact that these subjects would be or should be raised within family/home with conscious mothers and fathers. While the responsibilities and rights of the women, men and children in the family were specified, the significance of being civilized was emphasized. Given the issues related to the individuals addressed by the administration such as military service, paying one's taxes, and voting, one can draw the conclusion that majority of these individuals were male. Considering the family institution, it should be said that women were also addressed. It was emphasized that the conscious children of the future would be shaped in accordance with their upbringing. The French thinker Jibon's words were even cited in one of the books with regard to his thoughts on the definition of upbringing and its significance. In

that regard, upbringing is another concept that was specifically emphasized and given weight to. With the emphasis that ‘the women’s eyes should be opened to a certain extent,’ it can be claimed that the women should be knowledgeable subjects; however, what else they needed to know was not indicated clearly. And the extent of this knowledge remains ambiguous. In this regard, it remains ambiguous as to what was meant by saying that women should be knowledgeable but her knowledge should be limited. It could also be said that the emphasis on unity that was shaped around the ideology of Ottomanism found in the books of the Ottoman State, which experienced the Balkan Wars and the First World War, was replaced with the idea of unity that was ready for war and militarist particularly through the emphasis on homeland, citizenship, and fraternity.

BIBLIOGRAPHY

- Abdülkadir. (1324/1908). *Sual ve cevaplı malumat-ı medeniye*. Dersaadet: Matbaa-ı Jirayir-Keteon.
- Açıkgöz, B. (2012). *The epistemological conflict in the narratives of elementary school textbooks (1908-1924): Islamic and Secular Insights into Education*. (Unpublished Dissertation). Boğaziçi University, İstanbul.
- Ali Seydi. (1328/1912). *Terbiye-i medeniye ve ahlakiye*. Dersaadet: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası.
- Alkan, M. Ö. (2008). Osmanlı İmparatorluğu’nda modernleşme ve eğitim. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (6) 12, 9-84.
- Althusser, L. (1978). *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları*. (Trans. Yusuf Alp, Mahmut Özışık, Murat Belge). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Batır, B. (2007). *İkinci meşrutiyet’ten Tevhid-i Tedrisat’a Türkiye’de ilköğretim (1908-1924)*. (Unpublished Dissertation). İstanbul University, İstanbul.
- Berman, M. (2013). *Katı olan her şey buharlaşıyor*. (Trans. Ümit Altuğ, Bülent Peker). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Brummett, P. (2003). *II. Meşrutiyet basınında imge ve emperyalizm (1908-1911)*. (Trans. Ayşen Anadol). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çetinkaya, Y. D. (2009). 1908 Devrimi ve Toplumsal Seferberlik. F. Ergut (Ed.), In *II. Meşrutiyeti yeniden düşünmek*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Doktor Hazık. (1325/1909). *Malumat-ı medeniye ve ahlakiye*. İstanbul: Bedrosyan Matbaası.
- Eldem, E. (2009). *Mitler, gerçekler ve yöntem*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Fortna, B.C. (2001). Education and autobiography at the end of the Ottoman Empire. *Die Welt des Islams*, (41) 1, 1-31.

- Foucault, M. (2000). *Özne ve iktidar seçme yazılar 2*. (Trans. Işık Ergüden, Osman Akınhay, Ferda Keskin). İstanbul: Ayrintı Yayınları.
- Giddens, A. (2010). *Modernite ve bireysellik, geç modern çağda benlik ve toplum*. (Trans. Ümit Tatlıcan). İstanbul: Say Yayınları.
- Hakkı Behic. (1327/1911). *Malumat-ı medeniye ve ahlakiye*. Dersaadet: İkdam Matbaası.
- Heater, D. B. (2004). *A brief history of citizenship*. New York: New York University Press.
- Hüseyin Hıfzı. (1327/1911). *Malumat-ı medeniye*. Dersaadet: Vezir Hanı'nda 48 Numaralı Matbaa.
- James, A., Jenks, C. and Prout, A. (2007). *Theorizing childhood*. Cambridge: Cambridge Polity Press.
- Kansu, A. (2008). 100.Yıldönümünde 1908 Devrimi'ni anlamaya çalışmak. *Toplumsal Tarih*, 175, 22-35.
- Kenan, S. (2013). Türk eğitim düşüncesi ve deneyiminin dönüm noktaları üzerine bir çözümleme. *Osmanlı Araştırmaları*, 41/1, 1-31.
- Korkut, L. (2015). Siyasi kimlik olarak vatandaşlık: Türkiye'de ve dünya devletlerinde anayasal vatandaşlık tanımları. *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (1) 2, 5-41.
- Koroğlu, E. (2004). *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mougniotte, A. (1991). *Les debus de l'instruction civque en France*. Lyon: Presses Universitaires de Lyon.
- Muslihiddin Adil. (1334/1918). *Malumat-ı ahlakiye ve medeniye*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Müstecabizade İsmet. (1325/1909). *Rehber-i ittihad*. İzmir: Keşişyan Matbaası.
- Rousseau, J. J. (2014). *Toplumsal sözleşme veya siyasal hukukun prensipleri*. (Trans. Cenap Karakaya). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tunç, Y. F. (2018). II. Meşrutiyet döneminde yurttaşlık, ahlak ve medenilik eğitimi: Malumat-ı medeniye ders kitapları. *Osmanlı Araştırmaları-The Journal of Ottoman Studies*, 52, 311-342.
- Üstel, F. (2005). "Makbul vatandaş"ın peşinde, II. Meşrutiyet'ten bugüne vatandaşlık eğitimi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zurcher, E.J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*. (Trans. Yasemin Saner Önen). İstanbul: İletişim Yayınları.

ŞEYH VÂ'İZ-ZÂDE MUHAMMED HÂMİD DİVANI VE TOPKAPI SARAYI NÜSHASI*

Tarık FİDAN**

Özet

Klasik Türk Edebiyatı içerisinde birçok şair, şiirlerinin kaybolmaması için divan tertip etmişlerdir. Bu tertip sırasında şairlerin bazı şiirleri divan dışında kalmış ya da dost meclislerinde bu şiirler yazıya geçirilerek kaybolmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu işlemler esnasında şairlerin divanlarının birçok nüshası ortaya çıkmış ve nüshalar arasında şiir farklılıkları meydana gelmiştir. Bu şairlerden birisi de Muhammed Hâmid El-Karsî(ö.1270/1854)'dir. Şairin divanının toplam üç nüshasının olduğu ve çeşitli kütüphanelerde de henüz tespit edilemeyen şiirleri mevcuttur. Şaire ait divanın bir nüshasını Topkapı Sarayı Yazma Eserler Bölümü'nde tespit etmiş bulunmaktayız. Tespit edilen bu nüshanın diğer nüshalara göre içerisinde çok daha fazla şiir barındırdığı görülmektedir. Şairin, Klasik Türk Edebiyatı içerisinde taşıdığı değerin ortaya çıkmasında tespit edilen bu nüshanın büyük önem arz ettiği görülmektedir. Bu çalışmamızda şairin içinde yaşadığı sosyal durum tespit edilerek, dönemin şiirlere yansımaları ortaya konulmuştur. Nüshanın içerisinde yer alan şiirlerinden yararlanılarak şairin hayatı, eserleri ve edebî kişiliği hakkında bilgiler sunulmuştur. Ardından çalışmanın ana yapısını oluşturan “Topkapı Sarayı Yazma Nüsha Tanıtımı” yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Hâmid, Topkapı Sarayı, Nüsha tanıtımı, Divan, Şiirler

---

*Bu makale “Şeyh Muhammed Hâmid Divanı (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme)” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

**Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, fidantarik97@gmail.com, Orcid:0000-0003-1169-790X

SEYH VA'IZ-ZADE MUHAMMED HAMID'S DIVAN AND COPY OF TOPKAPI PALACE

Abstract

In classical Turkish literature, many poets arranged a divan to make so that their poems would not be disappeared. During this arrangement, some of the poems of the poets were left out of divan, or these poems were written down in friendly assemblies to prevent their disappearance. During these processes, many copies of the poets' divan semerged and poetry difference occurred between the copies. One of these poets is Muhammed Hâmid El-Karsi (d.1270 / 1854). There are a total of three copies of the poet's Divan and his poems, which have not yet been identified, are available in various libraries. We have ascertained a copy of the poet's divan in Topkapı Palace Manuscript Section. It is seen that this ascertained copy contains much more poems than the other copies. It is seen that this copy is of great importance in revealing the value of the poet in Classical Turkish Literature. In this study, the social situation in which the poet lived was determined and there flections of the period on the poems were revealed. Using his poems in the copy, information about the poet's life, Works and literary personality was presented. Then, "Topkapı Palace Manuscript Presentation", which constitutes the main structure of the study, was performed.

Keywords: Muhammed Hâmid, Topkapı Palace, Presentation of copies, Divan, Poems

Giriş

Klasik Türk Edebiyatı çerçevesinde, şairlerin özellikle şiirlerinin kaybolmasının ya da başka şairlerin şiirleriyle karışmasının önüne geçmek için belirli aralıklarla divanlarını tertip etmişlerdir. Yeni şiirler yazıldıkça genişleyen divanlar, içerisinde yer alan bazı şiirlerin tertip sırasında dışarıda kaldığı bilinmektedir (Kaplan, 2018, s. 224). Mecmuaların ya da cönklerin içerisinde kayıt altına alınan bu şiirlerin, kimi zaman bir divan nüshasını oluşturduğunu görmekteyiz. 19. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Muhammed Hâmid Efendi'nin tespit edilen divan nüshasının da aynı özellikleri taşıdığı görülmektedir.

Şairin tertip etmiş olduğu nüsha da Osmanlı Devleti'nin yavaş yavaş çökmeye başladığı, içeride ve dışarıda birçok hareketin başlangıcının olduğu bir döneme girdiğini kanıtlar nitelikte bilgiler barındırmaktadır. Özellikle Rusların bu dönemde 1853-56 yıllarında Osmanlı ile Kırım Savaşı sürecinde Doğu Bölgelerinin yıpratılması planı ile Kars'ı işgal altına almaya çalıştığı bir dönemdir. Kars, Ruslar tarafından her türlü Ruslaştırma politikasının rahatlıkla izlenebileceği stratejik bir noktaya sahipti (Boy ve

Aslan, 2017, s. 547). Timur'un 1356'da yerle yeksan edip ıssız olarak bıraktığı Kars, Rusların girişimiyle tekrar işgal edilmeye kalkılırsa da 1855 Kars Zaferi'yle bu işgal bertaraf edilmiştir.

Kars'ın Ruslara karşı savunulmasında büyük rolü olan ailelerden birisi de “Vâ'iz-zâdeler” olarak tanınan bu ailedir. Muhammed Hâmid El-Karsî'de bu aileden gelmektedir. *Vâ'iz-zâde ailesi Kars'ta Vezin Köyünü kendilerine zeamet olarak almışlar ve buraya yerleşmişlerdir. Vâ'iz-zâdeler tarafından bu köye yaptırılan Vâ'izoğlu Cami bu beldede aile tarafından bir eser olarak kalmıştır* (Kırzioğlu, 1964, s. 206). Özellikle 1828-29 yıllarında Türk-Rus savaşında Kuzeydoğu Anadolu'nun (Ahıska'dan Muş'a, Kars'tan Sivas'a kadar) ilk kez Rus işgaline uğraması ve Kars ahalesinin bu bölgeden göç etmek zorunda kalmasıyla ilgili şairin yazmış olduğu şiirleri bu nüshanın içerisinde yer almıştır. Tiflis (1801), Gence (1804), Revan (1827) ve Ahıska (1828-29) gibi Kür ve Aras boyundaki Türk İlleri Rus işgali altında kalmıştır (Kırzioğlu, 1958a, s. 19). Kars'a gelen muhacirlerin yurt ağıtlarını, göç destanlarını ve hatta İran düşmanlığına ait edebî hatıraları bu nüshada tespit ettik.

Kars halkının ve çeşitli illerin Rus işgali sırasında çekmiş olduğu sıkıntıların şiirlere yansımaları görülmektedir. Bu dönemde yetişmiş olan Muhammed Hâmid'in yazmış olduğu şiirler toplumun adeta bir aynası olmuştur. Tespit edilen bu nüshada şairin dönemin toplumsal, siyasal ve edebî durumunu da yansıttığı anlaşılmaktadır. Divan nüshalarının edebiyat tarihi açısından yeni değerlendirmeleri ortaya çıkaracağı aşikârdır. Özellikle şairlerin hayatları hakkında yeni bilgilerin elde edilmesi, diğer nüshalarda yer almayan şiirlerinin ortaya çıkması gibi değerli bilgiler bulmak mümkündür.

1. Şeyh Hâmid Efendi'nin Hayatı ve Eserleri

1.1. Hayatı

Şeyh Hâmid, 18. yüzyılın son yarısı ile 19. yüzyılın ilk yarısında yaşamıştır. Hâmid Efendi yaşadığı dönem içerisinde I.Abdülhamit (1774-1789), III.Selim (1789-1807), IV.Mustafa (1807-1808), II.Mahmut(1808-1839), Abdülmecit(1839-1861)'in padişahlıklarına tanıklık etmiştir. Kars'ta birçok âlim ve şairi yetiştirdiğinden “Büyük Hâmid” olarak bilinir ve Kars'ın üstâd-ı kâmilî olarak adlandırılmıştır (Kırzioğlu, 1955, s. 27).

Şeyh Muhammed Hâmid Divançe'si üzerine çalışma yapan Fahrettin Kırzioğlu, şairin h.1193/1779 yılında doğduğunu dile getirmektedir. Elimizdeki nüshada, kıta şiirinde ise şu tarih yer almaktadır(Topkapı, no:1049, 56a.vr):

Bu yaşı yetmişinde za'f-ı pîri

Gidüp geldi dizine Kuvvetu'llâh (h.1263/1846)

Şiirlerden elde edilen bilgiler ışığında şairin(1846-70=1776)=1776 yılında doğduğu anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda onun doğumu hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Şairin "Osmanlı Müellifleri" dışında tezkirelerde yer almadığı görülmektedir. Şairin asıl doğum yerinin Kars değil "Ahıska" olduğunu şu mısralarda dile getirmiştir (Topkapı, no:1049, 54a.vr):

Mevlidüm **Ahışhadur** muhliş muhâcir 'ârifüm

Meskenüm Karş oldu âhir baña toprağı naşîb

Ġurbet ilde yâr u yârândan ğarîbüm Hâmidâ

Biñde bir ancak gelür târîhümüz âhum ğarîb (h.1259)

Ahıska'nın o dönemde Çıldır Eyaletine (Kars'a) bağlı olmasından dolayı şair "Karslı" olarak adlandırılmıştır.

Kendisinin aynı zamanda muhacir ve arif olduğunu dile getirmektedir. Bir evlat ve bir de torun sahibi olduğunu şu dizelerden anlamaktayız (Topkapı, no:1049, 52a.vr):

Kâmilümden sonra âğüşümde kaldı bir hafîd

Ol da dünyâdan ki gitdi tāk-ı 'arşa yitdi âh

Cevher-i harfîyle levh-i sînede târîhini

Yazdı Hâmid gitdi dostum yâdgârum gitdi âh (h.1257)

Şairin ailesi hakkında bu verilerden başka hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Onun sadece "Vâ'iz-zâde" olarak adlandırılan bir aileye mensup olduğu tespit edilmiştir.

Sâyeñde şilâ yollarına düşdi konağum

Yandı yine himmetle bu **va'zoğlu ocağı** (Topkapı, no:1049, 23a.vr).

Bu ailenin devamını sağlayan Şeyh Hâmid, Kars'ta çok sevilmiş ve birçok şairin yetişmesinde büyük rol oynamıştır.

Kars'ta müderris, nakip, şeyh, âlim, arif olarak tanınan Muhammed Hâmid, dönemin en önemli ailelerinden olan Tilmizilerden ders almıştır.

Dersümüz ders-hânemüz üstâdumuz **Tilmizümüz**

Çalmadı dillerde kaldı nâle vü efgânımız (Topkapı, no:1049, 24a.vr).

Anadolu'nun manevi fütuhâtını yapmak için birçok ilim eri, sufi, mürit yetiştirmiş olan Ebu'l Hasan El-Harakani Hazretleri (ö.425/1033) Kars'ta şehit düşmüş ve türbesi buraya yapılmıştır. Şeyh Hâmid Efendi'nin ona büyük hürmet beslediği görülmektedir.

Harekân mevlid-i pâki didiler künyesine

Şeyh Ebu'l-Hasanumuzdan dilerüz himmet Hû

Hâcı Aḥmed Beg eliyle kapu yaptı şimdi

Dâr-ı cennetde yüzine açıla biñ kapu(Topkapı, no:1049, 50b.vr).

Şeyh Hâmid Efendi, h.1235/1820 tarihinde çeşitli eğitimleri tamamladıktan birçok makamı elde etme fırsatı bulmuştur.

Müderris Sarraf-zâde Salih Efendi Tebrizde, Azerbaycan Umumi Valisi Veliâhd Kaçarlı Abbas Mirza ile yarı müstakil Revan hâkimi Hasan Han'ın Beyazıt Erzurum-Kars-Pasin önü baskınında şehit düşmüş ve Muhammed Hâmid icazetini bu zattan almıştır (Kırzioğlu, 1958b, s. 550).

Osmanlı ile Ruslar arasında 1829 yılında Edirne Antlaşması'nın imzalanmasından dolayı Kars (Ahıska) Ruslara bırakılmıştı. Bu yörenin halkının bir kısmı Ardahan, Erzurum, Sivas gibi illere göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu göçler Hâmid Efendi'nin Kars'ı bir sıla olarak görmesine neden olmuştur. Muhammed Hâmid'in Sinop, Halep, Ahıska, Erzincan, Erzurum, Çürüksu, Şebinkarahisar gibi şehirlere göç ettiği bilinmektedir. Divanı'nda bu illerin her birinin adının geçtiği şiirler yer almaktadır.

Nice yıllar idi diller esefdâr idi şükr olsun

Şilâ itdük hükümetle efendüm Karşa mîrâne(Topkapı, no:1049, 53b.vr).

El-vedâ' ey 'andelîb-i bâğ-ı Sinob el-vedâ'

El-vedā‘ ey gonce-i gülzār-ı Sinob el-vedā‘(Kırzioğlu, 1987, s. 42).

Karşılıklar, Hâmid Efendi’ye büyük sevgi göstermişlerdir. Ona, aydın ve yaşlı anlamına gelen Büyük Hâmid Efendi demişlerdir (Kırzioğlu, 1987, s. 12). Hâmid Efendi, o dönem dedesi Abdülatif Paşa (ö.1275/1859) ile Kars’a gelen Namık Kemal’in (ö.1305/1888) yetişmesinde büyük bir rol oynamıştır. Namık Kemal, Kars’ta âlim olan bir şeyhten dersler almıştır. Muhammed Hâmid, Namık Kemal’e tasavvuftan bahsediyor, Muhyiddin Arabî’nin menkıbelerini anlatıyordu. Mesneviden bazı parçalar okuyor ve Nâbî, Sünbülzâde divanlarını okutuyordu. Aruz dersleri verdiği sırada Kemal’de şiire merak uyandı (Kırzioğlu, 1951, s. 11-12). Hâmid Efendi’nin Namık Kemal’in edebiyatı sevip, şiire heves duymasında büyük tesiri olmuştur. Namık Kemal ilk beytini Kars’ta yazmıştır.

Gelüp mektüb-ı merğübuñ şafâ bahşeyledi cāna

Sürürumdan serüm tâcı erişdi ‘Arş-ı Raḥmāna (Demiral, 1965, s. 12).

Şiirlerde, Namık Kemal’e binicilik ve atıcılık dersleri veren Jandarma Komutanı Kara Veli Ağa ile Kars’ın bilgili ve ihtiyar şeyhi olan Hâmid Efendi’den çok fazla söz etmiştir. Hâmid Efendi’nin çeşitli mecmualara ve kitabelere yazdığı şiirlerinin olduğu bilinmektedir. Bir tefsir, bir şerh, bir de divan sahibidir (Dizdaroğlu, 1995, s. 5-6). Namık Kemal’in üzerinde büyük bir etki bırakan Kars’ın onun dimağında vatan sevgisinin, hürriyet aşkının ve insanîyet için ideal bir adamın yetişmesinde Şeyh Hâmid Efendi’nin tesiri oldukça etkilidir.

Namık Kemal’in Cezmi’de yer alan münderiç manzumesindeki:

Etrafımı seyreder sanırdım

İnsanı melek cihanı cennet (Atay, 2018, s. 269).

beyti onun haline tamamen muvafıktır. Şiir perisi gibi baktığı ufuklarda dolaşıyor, ruhuna İlahi nurlar serpiliyordu. O şimdi vatani bile unutmuş, şiire âşık olmuştur (Bolayır, 1992, s. 25-26). On üç yaşında Kars’a giden ve orada bir buçuk yıl kalan Namık Kemal’de “hamasi ruhun”, milli serhat ruhunun uyanışında Kars, önemli bir durak noktası olmuştur. Namık Kemal’in edebî ve fikir hayatının da başlangıç yeridir.

Namık Kemal gibi Kars'ta birçok şairi yetiştiren Hâmid Efendi, şair olmasının yanında güzel bir hattat sahibi olduğu da yazdığı eserlerde görülmektedir. Karanlı şairlerden Süleyman Şadi (ö.1316/1900) ve Küçük Ahmet Hamdi'nin (ö.1304/1887) yetişmelerine yardımcı olmuş ve onlara icazet vererek müderris olmalarını sağlamıştır (Kırzioğlu, 1943, s. 94). Hâmid Efendi'nin ölürken, "ilmimi ararsanız Küçük Ahmed'de, şiirimi ararsanız Şâdî'de bulursunuz" demiştir. Kars'ın içinde bulunduğu dönemi dikkate alarak; o dönemde kendisini iyi yetiştirdiği, Mevlana'nın(ö.672/1273) Mesnevi'sini ve İbnü'l Arabî'nin(ö.638/1240) menkıbelerini okumasından anlamaktayız.

Hâmid Efendi'nin eserleri hakkında bilgi yok denecek kadar azdır. *Hâmid Efendi-Karsi fuzeladan tabiat-ı şiiriyyeye malik bir zat olup Karanlı'dır. 1291 tarihinde vatanında irtihal etti. Asarlarından bazıları: Sure-i Abes Tefsiri, İzhar Şerhi, Divan'dır* (Bursalı M. Tahir, 1972, s. 332).

Şeyh Hâmid Efendi'nin vefatının Osmanlı Müellifleri'nde h.1291/1874 olarak kayda alınmıştır. Ardahanlı Ahmet Dursun Nâtikî'nin Hâmid Efendi'nin ölümüne tarih düşürmüş ve onun h.1270/1854 yılında öldüğünü söylemektedir. Osmanlı Müellifleri'nde yer alan tarihin yanlış olduğu şu kıta şiirinden anlaşılmaktadır (Erkal, 2019, s. 207):

Hâmid Efendi fevtine 'âlem bütün maḥzûn olup
Karş ehli vâveylâ diyüp ders içre gitdi kâmla
Nâdin ala cebbi's-semâbi'l-cevher-i tarîḫ-i tām*
Â Hâmid-i mekkin ile'l-'arşin 'azîm-i salimâ** (h.1270)/1854

1.2. Edebî Kişiliği

Hâmid Efendi'nin söylemlerinde divan şiirinin söz kalıplarını ve ifadelerini görmek mümkündür. Şair samimi ve anlaşılır bir üslûp kullanmakla birlikte dönemin dil özellikleri şiirlerinde yer edinmiştir. Derviş-meşrep bir sufi şair olan Muhammed Hâmid'in şiirlerinde yerel renkli motiflere ve deyimlere de rastlamaktayız.

*Cevheri tam tarih ile semaya seslendi.

**Arşü'l Azîm'esâlimen yerleşen Hâmid midir? Son mısranın noktalı harflerinin ebced değeri toplamı h.1270 çıkıyor.

Her günāhuñ vaḥdet işbātuñda biñ ikrār var (Topkapı, no:1049, 2b.vr).

Hikmetin bir kimse bilmez ‘illetin dil söylemez (Topkapı, no:1049, 12a.vr).

Her şebūñ bir āfītābı rüz-ı nūr-efzāsı var (Topkapı, no:1049, 42a.vr).

Her şebūñ qadr ola her rūzuñ efendüm rüz-ı ‘ıyd (Topkapı, no:1049, 48a.vr).

Her kışuñ yazı gelür her kederüñ serd gider (Topkapı, no:1049, 25a.vr).

Bugün ne kadar ekdüñ ise şoñra biçersün (Topkapı, no:1049, 54a.vr).

İkidür güş dil birdür iki söz diñle bir söyle (Topkapı, no:1049, 57a.vr).

Şairin, Arapça ve Farsça ile kaleme aldığı şiirleri mevcuttur. Şairin hem Türkçe’ye hem de Arapça ve Farsça’ya hâkim olduğu görülmektedir. Bazı şiirlerde vezin kusuru bulunmakla birlikte aruzu iyi bir şekilde kullanmıştır.

Mefâ‘lün Mefâ‘lün Mefâ‘lün Mefâ‘lün

Ṭutup feryād-ı dil-sūzum zemīn u çarḥ-ı nüh-ṭākı

Ṭutuşmış āteşe cism-i nizārum **başdan başa**(Topkapı, no:1049, 47a.vr).

Dini-tasavvufi gelenek içerisinde şairlerin hem aruzu hem de hece ölçüsünü tercih etmelerine karşın Hâmid Efendi sadece aruzu kullanmıştır.

İlmi ve ahlaki yönüyle tanınan Hâmid Efendi’nin irticalen söz söyleme kabiliyetinin olduğu ve halk şiirine bakış açısının şekillenmesinde rol oynadığı bilinmektedir. Şiirlerinde mizah unsurları yer edinmiştir.

Qısmetlerüm atdı beni kestāne qabağı

Sen atma nazardan beni kestāne qabağı

Ben şıgmaz iken dā‘ire-i çarḥa ne çāre

Qoz içine şokdı beni kestāne qabağı(Topkapı, no:1049, 26b.vr).

Şiirlerinde bireysel yaşantılarını dile getiren şairin dizelerinde aynı zamanda dönemin yapısını da görmek mümkündür. Şeyh Hâmid’in dönemin padişahlarına,

yöneticilerine ve görevlilerine büyük hürmet göstermiş, onlar hakkında şiirler yazmıştır. Özellikle de dönemin padişahı olan İkinci Mahmut'a ayrı bir önem atfetmektedir. Devletin içerisinde karışıklık çıkarmaya çalışan Kızılbaşlara karşı şair, rahatsızlığını dile getirmektedir.

Āteş-i şa'ika-i tîğ-i Muvahhidlerden

Sürh-ser başına âteş yağar inşâ'el-ḥaḳḳ(Topkapı, no:1049, 12b.vr).

Tekke şiirlerinde görülen delil ve ispat yoluyla anlatım tarzını birçok şair şiirinde yer vermiştir (Yakar, 2010, s. 596). Hâmid Efendi, tasavvufta kaynak olarak kullanılan ayet, hadis ve sözleri telmih ya da iktibas yoluyla kullanmıştır.

Sensin ol ḳutlu ḳadem bir Āşafı şâfi zamîr

Kim oḳur gündən güne **ḥıṣb ve rafâ'na müstebîn**(Topkapı, no:1049, 8b.vr).

Mevlânâ'ya duyduğu hasreti ve Mesnevi'ye olan sevgisi şiirlerinde yer edinmiştir.

Ārzu-yı Meşnevi Şerḫi ile metni sînemüz

Şerḫa şerḫa oldu gözler gözlerüm yollardadır

Ol kitâbuñ başum üzre ḥasretüñ ḫıtsam ne var

‘Andelîbüñ intizârı Hâmidâ güllerdedür (Kırzioğlu, 1987, s. 63).

Şiirlerinde musluk, hızar, çalılık, enfiye, kuze, çakı gibi günlük yaşamın izlerini taşıyan kelimeler yer almaktadır.

Allah'ın varlığının ve birliğinin yankılandığı, dünya işlerinin sadece eğlenceden ibaret sayıldığı, her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu dile getirmektedir.

Āyet-i mu'ciz-beyāndan sûre-i Tâhâ'ya baḳ

Aḫmed u Yâsîne Büşrâ rif'at-i vâlâya baḳ

Zıkr u fikrüñ Ḥaḳḳa bağla munḳatı' ol ğayrden

Muttaşıl tevḫîd idüp işbât ile İllâ'ya baḳ

Hâmidâ âlâyiş-i dünyâya olmaz i'tibâr

Ni‘met-i Uḫrā’yı gözle devlet-i ‘Uḫbā’ya baḫ (Kırzioḫlu, 1987, s. 44).

2. Hâmid Efendi Divanı’nın Bazı Nüshaları ve Topkapı Sarayı Nüshası

Hâmid Efendi’nin kendi elyazısı ve güzel talikle kaleme almış olduğu bir Divançe’si mevcuttur. Divançe’nin içerisinde “Ulema-yı Benam’dan Karşlı Hâmid Efendi Divançe’si” yazmaktadır.

Hâmid Efendi Divanı’nın bir nüshası Erzurumlu Tahsin Saruhan’ın varislerinde bulunmaktadır. Koyu vişne meşin ciltli olup dıştan 220x130 ve içten 180x100 mm. boyundadır. Kağıdı aharlı olup her sayfada 15 beyit vardır. Şiirler karşılıklı kırmızı çizgilerle ayrılmıştır(Kırzioḫlu, 1987, s. 3).

Divançe’nin içerisinde gazeliyât, rubaiyât, müfredât nazım şekilleri yer almaktadır. Şairin divanının bu nüshasından başka bir nüshası da Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yazma Eserler 138. Sayıda yer almaktadır (Kırzioḫlu, 1987, s. 4). Bu nüshaya büyük çabalara rağmen ulaşamadık. Fahrettin Kırzioḫlu bu nüshayı gördüğünü dile getirmiştir. Nüshanın içerisinde toplam 44 şiir vardır. Bunlardan 38 tanesi Divançe’de yer almaktadır. Daha sonra 6 tanesi ise Divançe’nin başına eklenmek suretiyle nüsha tamamlanmıştır. Şairin bunlardan başka çeşitli mecmualarda şiirleri tespit edilmiştir.

Topkapı Sarayı Nüshası toplam 61 varak olup güzel talikle kaleme alınmıştır. Divan, en 15cm, boy 24cm’dir. 150x240.mm ölçülerine sahiptir. İki sütun halinde yazılmıştır ve ortadan kırmızı çizgilerle ayrılmıştır. Bu nüsha “Divan-ı Hâmid” adıyla bir şiir mecmuasının içerisinde kaydedilmiştir.

Divan’ın dış kapağı mor renktedir. Divan’ın içerisinde bazı sayfalar boş bırakılmıştır. İçerisinde Arapça, Farsça şiirler yer almaktadır. İncelediğimiz Topkapı Sarayı Nüshası’nda toplam 162 şiir bulunmaktadır. İçerisinde kaside, gazel, muhammes, müseddes, murabba, mesnevi, kıta, nazm, müfret gibi nazım şekilleri yer almaktadır.

DİVÂN-I HÂMİD

Ne ḫahrı dest-i ‘adâdan ne luḫfi âşinâdan bil

Umûrun Ḥaḫḫ tevfiẓ it cenâb-ı Kibriyâdan bil

BAŞ: Şükru’llâh irdi eltâf-ı cenâb-ı ḫazreti

Giydi Qarş ehli ser-a-ser dürlü rif'at hil'ati (Topkapı, no:1049, 2a.vr).

SON: Zıll-i iqbâl fiken ber ser-i men hemçü Hümây

Ki ne-dârem be-cüz ez-raḥmet-i luṭf-ı tu ḥufûz (Topkapı, no:1049, 57b.vr).

Tablo-1: Nüsha İçerisinde Yer Alan Nazım Şekilleri ve Şiir Numaraları

Nazım Şekilleri	Şiir Numarası
Kaside	1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 49, 50, 52, 53, 57, 58, 77, 90
Gazel	6, 14, 31, 34, 44, 47, 48, 54, 55, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 152, 158, 159, 160,
Mesnevi	51, 56, 154
Muhammes	69, 70, 71
Müseddes	67, 68
Murabba	72, 73, 74, 75
Kıta	78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 156, 157

Tablo-2: Nüsha İçerisinde Yer Alan Vezinler ve Şiir Numaraları

Vezin	Şiir Numarası
Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün	1, 2, 3, 5, 6, 8, 9, 12, 15, 16, 18, 20, 21, 24, 25, 26, 29, 33, 34, 36, 38, 46, 55, 57, 61, 69, 70, 71, 73, 75, 77, 78, 79, 80, 85, 90, 92, 93, 95, 96, 100, 101, 102, 194, 106, 118, 121, 123, 134, 139, 142, 147, 148, 150, 154, 156
Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün	4, 17, 28, 32, 35, 37, 39, 40, 45, 53, 67, 72, 74, 76, 84, 87, 91, 94, 97, 99, 103, 105, 107, 109, 110, 11, 119, 120, 125, 128, 131, 132, 138, 141, 146, 149, 155
Fe'ilâtün(Fâ'ilâtün) Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün (Fâ'ilün)	7, 19, 27, 30, 31, 41, 47, 48, 58, 63, 64, 65, 66, 68, 81, 83, 89, 112, 113, 114, 136, 137,

	140, 145, 159, 160
Mef'ülü Mefâ'îlü Mefâ'îlü Fe'ülün	10, 43, 44, 49, 50, 52, 54, 59, 130, 158
Mefâ'îlün Mefâ'îlün Fe'ülün	22, 23, 51, 56, 82, 86, 88, 108, 115, 116, 124, 126, 127, 129, 151
Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün	98, 117, 122, 144
Mef'ülü Fâ'ilâtün Mef'ülü Fâ'ilâtün	143, 153
Müstef'ilünMüstef'ilünMüstef'ilünMüstef'ilün	152

Sonuç

Tanıtlarını yaptığımız nüshada kıymetli birçok bilginin yer aldığını görmekteyiz. Tespit edilen nüshada şairin kesin olarak nerede doğduğuna, ölüm ve doğum tarihleri gibi hakkında değerlendirme yapabileceğimiz yeterli bilgi tespit edilmiştir. Şu ana kadar şairin tespit edilememiş gazel, kaside, muhammes, müseddes, mesnevi, murabba, müfret nazım şekilleriyle yazılan şiirlerine ulaşılmıştır. Elimizde yer alan nüshanın diğer nüshalara göre daha hacimli olduğu ve şairin yaşamış olduğu yüzyılda toplumun siyasi, edebî durumunu değerlendirme konusunda bizlere daha kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Hâmid Efendi'nin Divanı'nın bugüne kadar toplam üç nüshasının olduğu ve birçok şiirinin ise çeşitli mecmuaların içerisinde yer aldığı tespit edilmiştir.

Elimizdeki nüshasının içerisinde kaside, gazel ve kıta nazım şekillerinin ağırlıklı olarak kullanıldığı görülmüştür. Şairin, Mevlana'nın Mesnevisini, İbnü'l Arabî'nin menkıbelerini, Nabi ve Sünbülzâde Vehbî'nin divanlarını okuduğu anlaşılmaktadır. Nüshada hem Farsça şiirlerin hem de Arapça şiirlerin olması el-sine-i selâseye hâkim olduğunu kanıtlar niteliktedir. Nüshamızın içerisinde sadece edebiyata değil toplumun yapısına da yer verilmiştir. Dönemin padişahlarına, paşalarına övgüler yer alırken halkın çekmiş olduğu sıkıntılar da dile getirilmiştir. Divan şiirinin kalıplarını ustalıkla kullandığı ve aynı zamanda irticalen söz söyleme yeteneğine sahip olup halk şiirine bakış açısını ortaya koymuştur. Özellikle yaşamış olduğu dönem içerisinde birçok şairin rehberi olmuş ve şairlerin ondan edimlendiği şeylerle edebî sahanın sınırlılığından tefekkür sahasının ummanlığına taşınma başlangıcının nasıl olacağını öğrenmişlerdir. Kars halkının daima en önde gelen safhalarında yer almış, halkı daima ilmiyle zenginleştirmeye çalışmıştır. Şahit olduğu kıyım ve yıkım manzaraları onun milli

romantik bir duyuşa sahip olmasına tesir etmiştir. 13-14 yaşlarında şahsiyetini yönlendirebilecek bir çağda Namık Kemal'i bir buçuk yıl kadar Kars'ta okutması onun her yönüyle araştırılmasını gerekli kılmaktadır. Sufi-meşrep bir şair olan Şeyh Muhammed Hâmid Efendi'nin çok yönlü bir kişiliğe sahip olduğunu görmekteyiz. Şairin eserlerinden sadece divanı tespit edilebilmiştir. Yapmış olduğumuz bu çalışmada Topkapı Sarayı Yazma Eserler Bölümü'nde bulunan divan nüshasının tanıtımını gerçekleştirerek divanın teşekküllü bir şekilde ortaya konulması sağlanmıştır. Bu nüshanın tespit edilmesiyle birlikte şaire ait birçok şiir ortaya çıkarılmış ve şair hakkında daha doğru değerlendirmelerin yapılarak ele alınan çalışmaların iyi bir sonuca ulaşacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Aslan, Y. ve Boy, A. (2017). Çarlık Rusya'sı yönetiminde Kars'ta eğitim ve eğitim kurumları. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (59), 547-576.
- Atay, D. (2018). Karşı âlim Muhammed Hâmid Efendi'nin talebesi olarak Namık Kemal ve Namık Kemal'in edebî kişiliğinde Kars döneminin yansımaları. *Uluslararası Kars Âlimleri Bildiri Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (262-281. ss.). Kars: Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Bolayır, A. E. (1992). *Namık Kemal*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Bursalı M. T. (1972). *Osmanlı müellifleri*. (haz. A. F. Yavuz ve İ. Özen).C.1, İstanbul: Meral Yayınları.
- Demiral, B. (1965). Namık Kemal Kars'ta. *Kars:Kars Eli Dergisi*, 2 (17), 1-13.
- Dizdaroğlu, H. (1995). *Namık Kemal hayatı-sanatı-eserleri*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Erkal, A. (2019). *Nâtikî Divanı inceleme-metin-tpkıbasım*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Kaplan, H. (2018). Baki'nin basılı divanlarında yer almayan şiirleri ve Divanı'nın bir nüshası üzerine notlar. *International Journal Of Language Academy Volume*,6(2), 223-253.
- Kırzioğlu, B. (1987). *Muhammed Hâmid divançesi*. Ankara: San Matbaası.
- Kırzioğlu, F. (1943). *Kars kitabı*. İstanbul: C.H.P Yayınları.
- Kırzioğlu, F. (1951). Kars'ın Namık Kemal üzerindeki etkisi. *Orkun Dergisi*, 48, 9-13.
- Kırzioğlu, F. (1955). *1855 Kars zaferi*. İstanbul: Işıl Matbaası.
- Kırzioğlu, F. (1958a). *Edebiyatımızda Kars 2. kitap*. İstanbul: Işıl Matbaası.
- Kırzioğlu, F. (1958b). *Kars tarihi*. İstanbul: Işıl Matbaası.
- Kırzioğlu, F. (1964). Namık Kemal'in Kars'taki hocası Müderris Büyük Hâmid Efendi. *Türk Kültürü Dergisi*, 22, 204-208.

Yakar, H. İ. (2010). 19. Yüzyıl Antep’li mutasavvıf şair Mahremi ve Divan’ında hakiki aşk ve hakiki sevgili tezahürleri. *Turkish Studies Volume Summer*,5(3), 588-611.

Topkapı Sarayı Yazma Eserler Kütüphanesi, *Divan-ı Hâmid*, No. 1049, 2a.vr-57b.vr.

EKLER

Ek 1:

Resim 99: 1828 Moskof yıkımından sonraki Kars Paşa-Konağı'nın (Nâ-mık Kemal'in ilk şiirini yazdığı e-evin) bugünkü zemin katı, R. 109; N; Kemal'in hocası Karşlı Müderris Büyük-Hâmid Efendi'nin (1779-1854) Erzurumlu Müfti Solakzâde Ahmet Tevfik Efendi'ye h. 1267 = 1851 de kendi elyazısıyla verdiği icâzetaîmesinin sonundaki künyesi ve «Esseyid Muhammed Hâmid, fi 1251 (=1835)» yazılı mührü, R. 101; 1272 = 1855 Kars Nişan'ının yüzü ve turası (aynı büyüklükte; resmi Robertson ve madalyayı da Nâid Efendi yapmıştır, Resimde şehrin 6 minaresi ile içkale ve Dışkale görülmüyor).

*Bu resim Fahrettin Kırzioğlu'nun "Kars Tarihi-1" kitabından alınmıştır. Resim 100'de şunlar yazmaktadır:

1.SATIR: Ve ane'l fakîrû'l-hakîr el-muterifi bi'l-acz ve't-taksîr E's-Seyyid Muhammed Hâmid

2.SATIR: El-Alîd, El-Müderrîs, E'n-Nakîb, Ale'l-Eşrâf, El-Karsî, El-Ârif

3.SATIR: bi-Vâiz-zâde nâl-Allâhumâ fî sene seb'a

4.SATIR: ve sittîn ve mi'eteyn ve elf (1267/1851) min hicreti menlehu'l-izz ve's-şeref

Ek 2:

SİBİRYA SAHASI TÜRK DESTANLARINDA KAHRAMANA YARDIMCI KUŞLAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

Mehtap MÜÇÜK*

Özet

Bu çalışmada, Sibirya bölgesindeki destan metinlerinde kahramana yardımcı olan kuşlar ve bu kuş türlerinin metin içerisindeki işlevlerini saptamak amaçlanmıştır. Çalışmada nitel araştırma deseni kullanılmış olup örneklem olarak Altay, Hakas, Tuva, Yakut ve Şorlara ait toplam 59 destan metni seçilmiştir. Amaçsal/yargısal örnekleme göre seçilen destanlar, içerik analizi tekniği ile incelenmiş ve bulgular yorumsamacı bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Kuşlar, kahramanlara yardım etmek ve onu zor durumdan kurtarmak için çeşitli görevler üstlenmişlerdir. Bilgilendirme, haber verme ve çağırılma, yaşanacak kötülöklere engel olma, nasihat verip yol gösterme, ad verme, taşıyıcı kuş olma, engelleri aşma, imtihandan geçme, güç verme, zor durumdan kurtarma, diriltme için ot arama ve gerekli malzemeyi bulma gibi görevler ile sınıflandırılmıştır. İncelenen destan metinlerinde kuşlar iki durumda ortaya çıkmaktadır. Birinci durum insanların kuş donuna girmeleri, ikinci durum ise gerçek kimlikleri ile yani kuş olarak yer alan hayvanlardır. Destanlarda kahramana yardımcı olan kuş türleri farklılık gösterse de sonuç itibariyle kuşlar destanlarda kahramanların zor durumlarında onlara yardımcı olan varlıklardır.

Anahtar Kelimeler: Türk destanları, Sibirya sahası, Kuş imgesi, Destan geleneği, Mitolojik kuşlar

---

* Doktora Öğrencisi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, mehtappmucuk@gmail.com, Orcid: 0000-0002-7315-2588

MYTHOLOGICAL BIRDS WHICH HELP HERO IN TURKISH EPICS OF SIBERIAN REGION

Abstract

This study aims to examine birds that assist to hero and analyze the functions of birds in the epic texts of the Siberian region. The qualitative research design was used in the study and a total of fifty-nine epic texts belonging to Altay, Hakas, Tuva, Yakut and Şor were selected as samples. Epics, selected according to the purposeful sampling, were analyzed with the content analysis technique and the findings were evaluated with an interpretive approach. Birds have undertaken various tasks to help the heroes and save them from a difficult situation. Texts are classified in a diverse category. In the epic texts examined, birds appear in two cases. The first case is that people get into bird frost and the second case is that animals are with their real identity. Although different bird species help the heroes in epics as a result, birds helped them in a very difficult situation.

Keywords: Turkish epics, Siberia field, Bird image, Epic tradition, Mythological birds

Giriş

Hayvanlara karşı Sibiryâ bölgesindeki Altay, Hakas, Tuva ve Yakut Türklerinin farklı bakış açıları geliştirmeleri bazı anlatmalar etrafında şekillenmiş ve yüzyıllar öncesinde sözlü gelenekte oluşmaya başlamıştır. Bu anlatmalar destan türünde de yer edinmiş ve bugün de varlığını koruyarak devam etmektedir. Türk kültüründe hayvanlar, sosyal ve kültürel sahalarda önemli bir yer tutmuştur. Kimi zaman binecekleri hayvan kimi zaman kurban edilecek hayvan kimi zaman yenilecek hayvan kimi zamanda kahramanın en büyük yardımcısı olarak yer alır. Bu bağlamda incelenen destanlarda kuş kahramana yardım eden onu zor durumdan kurtaran, haber veren ve yolunu bulmasını sağlayan canlı bir varlık olarak vücut bulmuştur.

Çalışmada Sibiryâ sahasında Altay, Hakas, Tuva, Yakut ve Şor bölgesi ele alınmıştır. Altaylarda 16, Hakaslarda 10, Tuvalarda 17, Yakutlarda 1 Şorlarda 15 destan metni olmak üzere toplam 59 destan metni incelenmiş olup kahramana yardımcı kuşların geçtiği destanlar belirlenmiştir. Altay sahasında “Alıp Manaş”, “Ay Sologoy Lo Kün Kologoy,” ve “Katan Kökşin Le Katan Mergen” Hakas sahasında “Han Orba” ve “Ay Huucın” destanı, Tuva sahasında “Boktu-Kiriş Bora Şeeley”, “Han-Şilgi Attıg Han-Hülük”, “Arzılan- Kara Attıg Çeçen Kara Möge”, “Tanaa-Herel” destanları ve Yakut

sahasında “Er Sogotoh” destanında kahramana yardımcı kuşlar tespit edilmiştir. Fakat Şorlar ile ilgili incelenen destanlarda kahramana yardımcı kuşlar ile ilgili herhangi bir kuş örneğine rastlanılmamıştır. Bu kapsamda öncelikle hayvan sembolizmi açıklanarak daha sonra ele alınan destan metinlerinden hareketle destanlarda kahramana yardımcı olan kuşların özellikleri Sibirya sahası (Altay, Hakas, Tuva ve Yakut) Türklerinde ve Türk kültüründe kuşlar başlığı altında açıklanmıştır. Ancak Hakaslara ait Ay Huucın destanında geçen Kiret kuşu hakkında bilgiye ulaşılmadığından bu kuş ile ilgili destan metninden hareketle açıklama yapılmıştır. Çalışmada destan metinlerinde kahramana yardımcı kuşlar: kuş donuna giren ve doğrudan kuş olanlar şeklinde iki başlık altında ele alınmıştır ve bu başlıklar da kendi içerisinde çeşitli alt başlıklar halinde sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Kuşların nasıl ortaya çıktıkları ve kahramana ne gibi durumlarda yardım ettikleri metinlerden örneklerle gösterilmiştir. Ayrıca araştırmada doğrudan kahramana yardım eden kuşlar ele alınmıştır. Bunun dışında görevlendirilme gereği olarak kahramana çeşitli durumlarda haber getiren kuşlar da vardır fakat bunlar çalışma kapsamı dışında olduğu için incelenmeye alınmamıştır.

1. Hayvan Sembolizmi

Atlı göçebe yaşam tarzı süren Altay, Hakas, Tuva ve Yakut Türkleri, çevrelerinde canlı ve cansız birçok varlığın ruhu olduğuna inanmış ve onlara farklı anlamlar yüklemişlerdir. Özellikle de bir yandan doğa koşullarına uyum sağlayıp hayatlarını devam ettirmeye çalışmaları öte yandan da zamanla değişen ve gelişen ihtiyaçlar doğrultusunda hayatla mücadele etmeye ve hayatta kalmaya çalışmaları sözlü kültürlerini oluşturmada büyük bir rol oynamıştır. Bu mücadele doğrultusunda yaşamlarına devam eden insanlar doğayla başa çıkma noktasında büyük bir kültür birikimi oluşturmuşlardır. Bu kültür çevresinde de önemli semboller varlık göstermiştir. Bu sembollerden biri de hayvan sembolizmidir. Hayvan sembolizmi, Türklerin tabiata karşı verdiği yaşam ve bu yaşam doğrultusunda oluşturduğu çeşitli simgesel güçler bütünüdür.

Mehmet Özkartal’a (2012, s. 62) göre hayatlarını avcılık ve hayvancılık yaparak devam ettiren toplumlar zor yaşam koşullarına ayak uydurabilmek ve doğa şartlarına iyi bir şekilde uyum sağlayabilmek için tüm canlı ve cansız varlıkların hayatlarını yakından takip edip büyük bir hayranlıkla izlemişlerdir. Hayvanların doğa şartlarındaki yaşam

tarzlarını, tutum ve davranışlarını öğrenmeleri bu canlı varlıklara çeşitli anlamlar yüklemelerini sağlamıştır.

2. Türk Kültüründe Kuşlar

Kuşlar üzerine pek çok görüş ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden bazıları şu şekildedir; Türk kültüründe inanç sistemleri içerisinde kuşlar daima önemli bir rol oynamışlardır. Kuş, Türklerde Gök Tanrı'nın hâkimiyeti altında olan kutsal varlık olarak yer alır. Kuşlar insanlar için uğurlu ve iyilik yapan varlıklar olarak kendilerini göstermişlerdir. Kaz ve kuğu da bu varlıklardandır (Esin, 1978, s. 93). Teleütler ile ilgili anlatılan bir efsanede Tanrı Kудay; bitkileri, hayvanları ve insanları yarattıktan sonra ateşi kendiniz bulun, dedi. Kuşlar, yemi çığ yediklerinden dolayı ateşin olmadığını hissetmiyorlardı. Vahşi hayvanlar ise kendilerinden güçsüz olanları yiyorlardı. Fakat insanların durumları kötüydü onların ateşsiz yaşamaları mümkün değildi. Kuşlar, insanların bu durumlarına üzülüyor ve yardım etme kararı aldılar... Kuşlar, yeryüzünde her tarafa dağıldılar. Fakat hiçbir şey yapamadılar daha sonra "*Korobolka*" adlı kuş, "*Kayın ağacının dibinde koz göbeleği biter. Dağlarda taş var, insanda ise temiz demir var. Koy, ateş çıkarırsın.*" dedi (Bayat, 2005, s. 74). Anlatılan bu efsanede de kuşların insanlara yardım ettikleri görülmektedir. Kuşların bu efsanede yol gösterici ve bilgilendirici birer sembol olarak yer almaları dikkat çekmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lugâti-t Türk adlı eserinde; kuşlar, taht, kutsallık, şans gibi pek çok simge haline gelmiştir (Çoruhlu, 2010, s. 174-176). Kuş, yardım alınan ve koruyucu ruhu olan bir hayvan olarak kabul görmektedir.

Hunlar, oklarına "*kartal telekleri*" takarlar ve kuşlar, onlar için şans getiren hayvanlardır (Baldick, 2000, s. 34). Doğu ve Batı Hunlarının ongunu olan yırtıcı kuş Kül Tekin'in başlığı üzerinde kanatlarını açmıştır (Esin, 1965, s. 772). Doğan, Türk kültüründe avcılıkta kullanılan bir hayvandır ve evlerde saraylarda süs olarak kullanılmasının yanı sıra güçlü kahramanların birer simgesidir (Ögel, 2014, s. 161). Reşideddin'in aktardığı Oğuzname'de 24 boyun listesi verilir ve bu listede her boyun bir simgesi vardır. Bu simgelerde kuşlar yer alır ve birer simge olduklarından dolayı etleri yenilmez, avlanmaz (Roux, 2011, s. 103). Çingizname'de de Çingiz Han her boya nişan olarak ağaç, kuş gibi semboller vermiştir (Gömeç, 2011, s. 78; Beydili, 2004, s. 28). Ögel (2014, s. 693-694-695-696) aydınlık ve "*gümüş tüylü*" kuşlar devlet kuşunu temsil

etmektedir. Kuşlar, Tanrı'nın birer elçisidir. Kuş; haber verme, haber alma, uçup gitme gibi önemli ve olumlu anlamlar taşımaktadır... Guguk kuşu tan atmasını bilmektedir. Eski Çin kaynakları leyleğin Türklerin bir kardeşi olarak uçtuğunu söylemektedir. II. yy.'da ki bir inanca göre ruhlar ya buhar olup göğe yükselmekteydi ya da turna donuna girip göğe uçmaktaydılar (Esin, 2001, s. 51). Turna kuşu Anadolu'da haber getiren bir kuş türü olarak yer alırken, kaz ise bir gelin gibi görülmüştür. Ayrıca kuğu ve kaz gibi kuşlar Türklerde "beylik ve kut"luğu temsil eder. Turna da zenginlik, servet ve huzur timsali olarak yer almıştır (Çoruhlu, 2010, s. 174-176; Uslu, 2016, s. 23-24). Ahmet İbn-i Fadlan Seyahatnamesi'nde anlatılanlara göre de Başkırtlar, turna kuşlarına ibadet ederler neden ibadet ettikleri sorulduğu zaman da bu kuşların muhaberede onlara yardımcı olduklarını söylemişlerdir (Şeşen, 2017, s. 39).

Kaz, tanrılara yakın hayvanlardan biri olarak bilinmektedir (Uraz, 1994, s. 157). W. Radloff'un derlediği Yaratılış destanında kaz insanı ve yaratıcı olan Tanrı'yı simgelemektedir (Radloff, 2008, s. 18). Su kuşları, bilhassa kaz kut ve beylik için önemli bir semboldür (Esin, 2001, s. 89).

3. Sibirya Sahası Türklerinde Kuş

Kuşlar türlerine göre farklı anlamlandırılmış ve her toplum kendi yaşayışları ve ritüelleri gereği ya da yaşadıkları kimi olaylar sonucu kuşlara çeşitli anlamlar yüklemişlerdir. Şamanizm'de, şamanın gök ile ilişki kurmasında kuşlar, yardımcı bir özelliğe sahiptirler. Şaman, kutsal sayılan kartal, guguk kuşu gibi hayvanları taklit ederek kutsal hayvanlara benzer hareketler yapar. Şaman, ayin sırasında gökteki Tanrı ile iletişim kurmak amacıyla kutsallık atfedilen bu kuşları kullanmaktadır (Küçük, 2017, s. 17). Altaylarda ölmüş olan kamların ruhlarının temelde yer almasının yanı sıra ölü ruhlardan oluşan yardımcı ruhlar çoğaldığında soy köklerinin ruhu başa geçer ve bu ruhlar şamana güç verir, yol gösterirler. Kuş şeklinde ortaya çıkan bu ruhlar şamanın gökyüzüne ulaşmasında ona yardımcı olurlar (Radloff, 2008, s. 133). Yardımcı ruhlar, şamanın göğe yükselmesinde, yeraltına inmesinde, kötü ruhlar ile başa çıkmasında sihir ve kehanet gibi her türlü durumda şamana yardım edip onun işini kolaylaştırırlar (Bekar, 2017, s. 56).

Şamanist uygulamalarda da kartal önemli bir figür olarak yer alır. Yakutlar ile ilgili anlatılan bir efsanede şöyledir: "... İyi şamanlar kırmızı çam üzerindeki yumurtadan; kötü şamanlar ise, gürgen ağacı üzerindeki yumurtalardan çıkarılmış.

Yumurtadan çıkan bu şamanlar, tabii olarak hayatları süresince, ‘Kartal Ana’ları tarafından korunurlarmış. Bu kartal onların her işlerinde büyük bir yardımcı olmuştur” (Ögel, 2014, s. 648). Şaman kıyafetlerinde kutsal olarak kabul edilen kartal motifi yer alır. Şamanların kafalarına taktıkları başlıklarda kartal tüyleri bulunur. Yakutlarda şamanlardan birine başlarına taktıkları “sata”yı kartal vermiştir. Sata ise “ya da” taşına verilen isimdir (İnan, 2015, s. 162-163). Yakutlar gökyüzünde kartal gördükleri zaman dana kurban ederler ve etlerinin bir kısmını da bu hayvanlara sunarlardı (Ateş, 2001, s. 127). Yakutlarda kartal, en çok sayılan kuştur. Kartalın mevsimler üzerinde de etkisi vardır. İlkbahar ve güz mevsimleri bu hayvan ruhunun arzu gücünden meydana gelir. Kartal kanatlarını bir kez sallarsa buzlar erir, ikinci kez sallarsa ilkbaharın geldiğine inanılır (İnan, 2015, s. 46).

Altayların dini inançlarına göre Ülgen en büyük tanrıdır. Ülgen, Altaylarda büyük ve iyi tanrı olarak bilinir. A.V. Anohin’in tespit ettiği rivayete göre, ay ve güneşin ötesinde yıldızların üzerinde yaşayan Tanrı Ülgen, iyilik yapan, şaman dualarında “ak ayaz (ak ayas), ayazkan, şimşekçi, yıldırımcı, yayuču (yaratıcı)” olarak adlandırılır... Ülgen’nin yedi oğlu dokuz kızı vardır. Yedi oğlundan biri de kendisi gibi gökte oturan Karakuş (kartal) adını taşır (İnan, 1976, s. 19-20-21; Ersoylu, 2015, s. 34).Türklerde kartal ve ona benzeyen sungur, doğan, atmaca, laçin gibi kuşlara genel olarak karakuş adı verilir (Karakurt, 2012, s. 215). Guguk kuşu gizemli bilgileri taşıyan kuşların başında yer alır. Guguk kuşu sadece yazın gelişi ile ilgili değil aynı zamanda kaderi belirleme kehanetine de sahiptir. Kimin ne kadar yaşayacağını ya da öleceğini bilir. Kime mutlu haber verilmişse onu müjdeler, kimin kara kaderi olursa onu da bozma gücüne sahiptir. (Aça, 2017, s. 222). Hakaslardaki bir inanca göre altın guguk kuşunu yedi bakire yaratmıştır. Onlara göre altın guguk kuşları Kудay’ın hizmetkârlarıdır. Bütün mevsimler boyunca yeşil ağacın eteğindeki “boşlukta” yaşarlar. Aynı zamanda kanunları iletmek ile yükümlüdürler. Kудay, onları insanların yardımına gönderir. Sihirli kuşlar, felaketin olduğu yerin üzerinden uçup giderlerse orada her şey yenilenir (Ergun, 2013, s. 161).Yukarı, orta ve alt dünyayı temsil ettiğine inanılan “kozmetik ağaç”ın başında ve ortasında kartal ve guguk kuşu bulunmaktadır. Altay destanında kavak ağacının başında, “birbirine benzer iki at başlı guguk kuşu oturur” onların sesinden yeryüzünde beyaz ve mavi güller açar. Kavağın ortasında da gökleri koruyan iki şah kartal oturmaktadır (Ergun, 2013, s. 42).

Sibirya Ostyakları'nın üç büyük Tanrılarında biri de kazdır (Akalin, 1993, s. 101). Pek çok destanda kaz geçmektedir. Kaz haber getiren, bir kuş türü olarak görülmektedir. Fakat bunlar dışında kaz kurban törenlerinde de binek hayvan olarak yer almıştır. Şamanın kurban törenlerinde göğe yükselmek için üzerine bindiği hayvan kazdır. Yakutlarda, şamanlar çok etkilidir. Turna şamanlarının olduğundan bahsedilir. Ayrıca Yakutlarda boyların koruyucu ve atası olarak bilinen kuşlar arasında turna, guguk kuşu, leylek vardır. Bunların öldürülmeleri veya avlanmaları yasaktır (Roux, 2005, s. 95-375). Leylek ve turna kuşlarına Türkler büyük bir önem vermişlerdir. Kuzeylerdeki Yakut Türklerinde leylek donuna girip uçan bir atadan söz edilir (Ögel, 2014, s. 180).

Türk destanlarında genelde olumsuz bir özelliğe sahip olan saksığan ve kuzgun Altayların“Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley” destanında, kendi canının karşılığında kahramana yardım eden mitolojik bir kuş olarak ortaya çıkar. Tuvaların Han Şilgi Attıg Han-Hülük ve Tanaa-Herel destanında, saksığan ve kuzgunun kahramana yardım ettiği görülmüştür. Tanaa-Herel destanında, kahraman kendisine yara vermesinden dolayı saksığan ve kuzgun kahraman Tanaa-Herel Erlik'ten kaçarken Erlik, bu kuşlara kahramanı yakalamalarını söyler ancak bu kuşlar kahramana yardım edip geçmesine izin verir ve Erlik'i dinlemezler. Han Şilgi Attıg Han-Hülük destanında da, üst âleme giden kahramanın önüne yol vermez bir geçit çıkar zor durumda kalan kahraman saksığan ve kuzgundan bir geçit olup olmadığını sorar. Her iki kuş gidip bakarlar ve çok fazla yorulurlar. Kahraman gelip bir geçit olmadığını söylerler. Saksığanın ve kuzgunun genelde olumsuz bir hayvan olarak bilinmesi bazı efsanelerde geçmektedir. Altaylar ile ilgili anlatılan tufan efsanesinde saksığan ve kuzgunun olumsuz bir hayvan olarak bilinmesi ile ilgili şu efsane anlatılır: Tanrı Ülgen, Altay Türklerinde kutsal kişi olan Nama'ya bir gemi yapmasını ister. Çünkü suların bütün yeryüzünü kaplama tehlikesi bulunmaktadır. Nama'nın gözleri zayıf olduğu için gemiyi oğullarına inşa ettirir... Nama oğluna pencereyi açıp dışarıya bakmasını ister. Oğlu pencereyi açar ve bütün her yerin sular altında olduğunu söyler... Bir süre sonra yaptıkları gemi iki dağın arasında karaya oturur ve suyun ne kadar derin olduğunu öğrenebilmek için Altay Türklerinde kutsal kişi olan “*Nama*” tarafından bazı kuşlar görevlendirilir ve bu kuşlar güvercin, saksığan, kuzgun ve kargadır. Saksığan, kuzgun ve karga bir leşe konduklarından görevlerini ihmal ederken güvercin gagasına bir dal alıp geri gelir. Güvercinin getirdiği dal sayesinde karaya yakın oldukları anlaşılır. Ancak görevini ihmal eden diğer kuşlar leş başında orada

kalmışlardır. “*Nama, bunu duyunca çok öfkelenir ve onları şu sözlerle lanetler: “Şimdi ne yapıyorlarsa, dünyanın hitamına kadar da aynısını yapsınlar”* der (Aça, 1999, s. 54; Harva, 2014, s. 104-105).

3. 1. Kuş Donuna Giren İnsanlar

Destanlarda insanlar; altın guguk, leylek, doğan ve kuş derisi donuna girmişlerdir. Han Orba destanında Altın Harlıh adlı kahraman Altın guguk donuna girip Üst Dünyadan Orta Dünyaya iner. Kahramanlara yardım eder. Bilgilendirme, nasihat verip yol gösterme, ad verme, yaşanacak kötülöklere engel olma ve taşıyıcı kuş olma adı altında yapılan sınıflandırmada Han Orba destanından sadece örnekler tespit edilmiştir. Kahraman haber verme ve kahramanın çağrılması ile ilgili Yakutların Er Sogotoh destanında, kahramana güç verme başlığında ise Tuvaların Arzılan-Kara Attıg Çeçen-Kara Möge destanında yardımcı kuşlar ilgili örneklere ulaşılmıştır. İncelenen sahada diğere destan metinlerinde bu başlıklar ile ilgili örneklere rastlanılmamıştır. Kuş donuna girmeyi aşağı ve yukarı dünya ruhları olarak şu şekilde açıklayabiliriz:

Destanlarda şekil değıştiren Aşağı ve Yukarı dünya ruhları çoğunlukla kuş donuna girmektedirler. Yukarı Dünyanın habercileri Orta Dünyaya genelde kuş donunda inmektedirler. Alt dünyanın Abaasılarının da genelde Orta Dünyaya kuş kılığına bürünerek gelmektedirler (Ergun, 2013, s. 480-481). Yakutların Er Sogotoh destanında Er Sogotoh ve destandaki diğere kahramanlara haber getiren şaman kadınlar turna, leylek donuna girip Orta Dünyaya inerken Hakasların Han Orba destanında Altın Harlıh adlı kahraman Altın guguk kuşu, donuna bürünerek üst âlemden Orta Dünyaya kahramanlara yardım için gönderilir. Tuvaların Arzılan-Kara Attıg Çeçen Kara Möge destanında, Narın Dangına adlı kahraman eşini kurtarmak ya da ona yardım etmek için şekil değıştirip kuş derisi donuna girip yardıma gider. Destanlarda Orta Dünyada yaşayan kahramanlar Alt Dünyada kötü ruhlar ile sürekli mücadele etmektedirler ve zor durumda kaldıklarında üst dünyanın ruhları kuş donuna girerek kahramanlara yardıma gelmektedirler. Bazen de destanın başkahramanı bir diğere kahramana yardım edebilmek için şekil değıştirip kuş donuna girer.

3.1.1. Kahramanları Kurumaktan Kurtarıp, Bilgilendirme: Han Orba destanında, gökten Altın guguk kuşu uçup gelir. Altın guguk bir insanın don değıştirerek kuş olması görevini üstlenen kişidir. Aynı zamanda çocukların da teyzesidir. Destanın

başkahramanı Han Orba ve Han Mirgen’i anneleri Kara Targah düşmanlardan korumak için çiçeğe çevirmiştir. Altın guguk onlara yardıma gelir. Altın guguk donunu çıkarır. Çiçekleri koparıp onları kurumaktan kurtarır ve çocuklara olan biteni anlatır. Annelerinin neden onları çiçeğe çevirdiğini ve anne babasının nerede olduklarını söyler. Böylelikle altın guguk kuşu sayesinde çocuklar yok olmaktan kurtulur. Ayrıca çocukların yok olmamaları hem yurtlarını hem anne babalarını kurtarmalarını sağlar:

“ ...

*İki çiçeği çekerek kopartıp,
Ak ipekten örtüye sardı,*

...

*Hara Tarğah ananız
Sizleri sayıp sevdiğinden,
Altın ve gümüş çiçeğe dönüştürüp,
Ulu yurtta büyüttü.*

...

*Altı gün geçtiğinde,
Tamamen kuruyup, düşerdiniz.
Ben bunu anlayıp, buraya
Altın guguk donumla uçtum” (Aktaş, 2007, s. 37-38-39).*

3.1.2. Kahramanın Yaşayacağı Kötülöklere Engel Olma: Han Orba destanında Altın guguk başkahraman olan Han Orba ve Han Mirgen’e kendi durumundan bahseder buraya gelmeseydim ablamın yurduna şeytan uğrardı, demiştir. Ablasının yurdunun kurtulmasını ve kötü ruhların yurdu basmasını önlemiştir. Böylelikle Altın guguk olası kötölükleri engellemiştir:

*“Şimdi ben buraya gelmeseydim,
Hara Han eniştemin baba yurduna
Hara Tarğah ablamın ana yurduna
Şeytan uğramıştı” (Aktaş, 2007, s. 40).*

3.1.3. Kahramana Nasihat Verip, Yol Gösterme: Han Orba destanında, Altın guguk başkahraman olan Han Orba ve Han Mirgen’e nasihat verir, kahramana ailesini kurtarmaya gittiğinde dikkat etmesi gereken noktaları söyler. Sihre kapılmaması gerektiği noktasında kahramanı uyarır ve yol gösterir. Yapılması gerekenleri anlatarak kahramanın daha sağlıklı yürüyeceği yollar çizer:

*“Kıymetli sözümü aklına sokarsan,
Hara Molat’ın yurdundan*

*Mal-davarı, baba yurduna
Ne zaman olsa döndürürsün.
Son sözümü aklına yazmaz
Çok düşünürsen,
Hara Molat'ın memleketi
Ölüp gittiğin yer olacak.*

...
*Atlanıp bindiğin atını
Büyük sihre kaptırıp,
Çifte boynuzlu şeytani,
Onun üstüne oturturlar.
Sen ulu sihre kapılır,
O vakit tamamen ölürsün” (Aktaş, 2007, s. 42-43).*

3.1.4. Kahramana Ad Verme: Han Orba destanında Altın guguk kuşu başkahramanlara isim vermiştir ve isim verirken de neslin devamını sağlayacaklarını düşünerek ad konusuna dikkat çekmiş iyi bir ad koyup halk arasında da övülsün istemiştir. Çocukların anne ve babaları kaçırıldığı için onlara yardım edip isim veren teyzeleri olan Altın guguk kuşudur. Ad her zaman kahramanla birlikte yaşayacağı için onu her zaman var edebilecek bir adın gerekliliği düşünülerek ad koyulmuştur:

*“Kara yerin üstünde
Ad vermeye
Benden başka yiğit yoktur,
Kötü bir ad verirsem,
Kasırğa kapılırsın,
İyi bir ad koyarsam,
Halk arasında ünlenirsin” (Aktaş, 2007, s. 43).*

3.1.5. Kahraman Taşıyıcı Kuş Olma: Han Orba destanında, kahraman, Altın Çaçah'ın evine gitmek için binecek hayvan bulamayınca Altın guguk kuşunun yardımıyla eve gider. Kahramanın çaresiz kaldığı durumda onun için ulaşabileceği yere gitmesinde binek kuş yardımcı olmuştur:

*“Altın saraya girdiler.
Bineceği atı olmadığında
Yiğit Altın Harlıh kız,
Altın guguk donunu elinde tutup,
Büyük eve girdi” (Aktaş, 2007, s. 118).*

3.1.6. Kahramanın Engelleri Aşmasını Sağlama: Er Sogotoh destanında, Er Sogotoh'un oğlu Kömüs Kırıktay daha çok küçükken annesi Alt Dünyaya kaçırılır.

Kömüs Kırkıktay, anne ve babasını kurtarmak için Alt Dünyaya iner ve çeşitli engeller ile karşılaşır. Gök denizinin üstünden geçebilmek için Kömüs Kırkıktay bir doğana dönüşür:

*“Demir Kır Atlı,
KömüsKırkıktay dostum,
Dağ geçidi yolunu,
İlk kez aşıp,
...
Yuvarlanıp dönüp,
...
Aldoğana dönüşüp,
Üç katlı,
Göveren gök denizin,
Üstünden,
Vinlayıp uçmuştu”* (Ergun, 2013, s. 631).

Arzılan-Kara Attığı Çeçen Kara Möge destanında, Çeçen Kara, Çeerendey kocakarının demir mücevherini kayınbabası istediği için Çeçen Kara gidip almaya çalışırken Çeerendey kocakarının askerleri tarafından yakalanır ve onu kurtarmak için eşi Narın Dangına kuş derisi donuna girip Çeçen Kara’yı kurtarır:

*“Çeerendeykocakarı fark edip,
Askerini, çerisini; halkını-kavmini çağırıp:
“Benim üç taş mücevherimi,
Sinsi düşman çalıp,
Gitti!” diye haykırmış.
ArzılanKarası ’na binip
Uçarcasına koşturup gidende,
Çeerendeykocakarı, Çeçen Kara bahadırın
Yolunu kapatıp demir kızıl,
Yalçın kaya ile kapatanda,
Onu geçer durum yokmuş
...
Narın Dangına düşünüp düşleyip uyuyup yatanda,
Tam kuzey yönde Çeçen Kara bahadır,
Çeerendey kocakarının askeri, çerisi ile,
Savaşalı epey vakit olmuş.
Atı, kendisi kişi kanı içmiş,
Ölmek üzere olarak düş görmüş,
Narın Dangına kuş derisi donunu giyip,
Üç kat altın kızılığın üstü ile,
Dümdüz kuzey tarafa gidivermiş.
Çeerendeykocakarının yaptığı,
Demir nöbetçisinin üstü ile,
Üç kat altın kızılığını,
Gerip salıp, Arzılan Kara atı,*

Çeçen Kara bahadırı çıkarmış” (Ergun ve Aça, 2005, s. 321-322).

Arzılan-Kara Attığı Çeçen Kara Möge destanında, bu sefer Çeçen Kara üç iblis ile savaşı ve iblis Çeçen Kara bahadırı üst âleme götürüp öldürür. Çeçen Kara'nın eşi Narın Dangına kuş derisi donuna girip gidip eşini kurtarır:

*“Çeçen Kara bahadırı iblis,
Üst âleme alıp götürüp,
Bir tayganın başına şak diye vuranda
Çeçen Kara bahadırın beli kopup kalmış.
Daha bir taygaya çarpanda,
Göğsü yere düşüp,
Çeçen Kara bahadır orada ölüp kalmış.
O bahadır ölünce,
Prensesi sezmiş ki
Çeçen Kara bahadırı ölmüş.
Zavallı prenses kuş derisi,
Donunu giyip arayarak
Bir yerden belini bulmuş,
Sonra da gidip göğsünü bulmuş.
Şoraan Tayga'nın tepesine çıkiverip,
Dağın dokuz arjanı ile,
Arındırıp yıkayarak,
O tayganın şifalı, dermanlı,
Otları ile emleyip,
Diriltip iyileştirmez mi” (Ergun ve Aça, 2005, s. 327-328).*

3.1.7. Kahramana Güç Verme: Arzılan-Kara Attığı Çeçen-Kara Möge destanında, Kara Möge, Narın-Dangına'yı kendine eş olarak alır ve yola çıkmak üzereyken Narın-Dangına'nın babası Kara Möge'den bir istekte bulunur. Çeçerendey adındaki koca karının demir değneğini getirmesini ister. Fakat onu alabilmek için yolda Dag Möge'yi yenmesi gerekir. DagMöge ile karşılaşan Çeçen Kara Möge yenilmek üzereyken Narın-Dangına kuş kılığına girip gelip Çeçen Kara Möge'yi efsunlayarak ona güç verip yardım eder:

*“Tam kuzey yönde, Çeçen Kara bahadır,
Dünyanın dört yaratığının biri olan
DagMöge ile karşılaşmış,
Öldürülmek üzereymiş.
Narın Dangına,
Kuş elbisesini giyip,
Üç kat altın kızılığ
Çekip örtünüp uçuverende,
DagMöge'ye Çeçen Kara bahadır,
Yenilmek üzereymiş.*

*Narın Dangına sihir, büyü ile
Üç, dört yaşlı boğanın gücünü efsunlayıp,
Çeçen Kara bahadıra yedirtmiş.
Üç, dört yaşında boğa gücü gibi,
Güç eklenmez mi.
DagMöge'nin gün be gün,
Üç dört yaşında boğanın gücü gibi,
Gücü eksilmez mi.*

...
*Üçüncü kere bütün gücü ile,
Ayağını kesip kaldırıp,
Koyuvermiş” (Ergun ve Aça, 2005, s. 318-319).*

3.1.8. Kahramana Haber Verme ve Kahramanın Çağrılması: Er Sogotoh destanında, başkahraman Üst Dünyanın kutsal varlıkları tarafından göğe çekilir. Alt Dünyanın Abasaları ile mücadele etmek için mutlu ve güçlü bir şekilde yetiştirilip tekrar Orta Dünyaya gönderilecektir. Çocuğu Üst Dünyaya götürecek olan şaman kadın leylek donuna bürünür. Çünkü leylek Üst Dünyada yaşayan ve çocukları koruyan bir kuş olarak bilindiği için kadın leylek donunda yeryüzüne gelir. Destanda, Er Sogotoh'un annesi, doğum yapar. Ancak çocuk doğar doğmaz ortadan kaybolur. Kahraman düşünmeye başlarken ve düşünceler boğulurken onun yardımına Üst Dünyanın kâhini Ayı Cargıl kadın adlı şaman leylek donuna girip yeryüzüne iner. Çocuğun üst dünya askerleri tarafından alındığını, iyi olduğunu söyleyip tekrar üst âleme gider:

“Çocuk denilen hiçbir yerde yokmuş imiş.

...
İhtiyar düşüncelere gark olmuş.

...
Yüksek yüce ak gökten,

...
Üstten leylek uçup gelip,

...
*Üst Dünyanın kâhini,
Ayu Cargıl kadın şaman denileni,
Çıkıp geldim işte, çocuklar!*

...
*Yiğidim doğurduğunuz oğlunuzu,
Üst dünya askerleri inip,
Alıp götürüp de, eğitip bakıyorlar.*

...
*Şaman kadın,
İşte böyle söyledikten sonra,
Leyleğe dönüşüp,*

Gürültü ile geri uçup gitti” (Ergun, 2013, s. 565-567).

Haber ulaştırma görevi ile bilinen turnalar, Er Sogotoh destanında, Tunalıkaan Kuo'nun çocuğu ortadan kaybolunca haber vermek için şaman kadın beyaz turna donuna girerek Üst Dünya ruhları tarafından Orta Dünyaya gönderilir. Burada da kahramanı meraklandırmamak ve durumu izah etmek için turnalar, kahramana haber vererek yardımcı olmuştur:

*“Birden yüksek gök kubbesinden,
...
Kızıl gagalı,
Beyaz turna kuş uçup gelip,
“...
Gür sesli Ayı kadın şamanların,
En yaşlısı gelip,
...
Çocuklarını kaybettiklerinden,
Üzüntüye düşerler, diye düşünüp,
Yukarıdaki ruhlar,
Sözcü olarak gönderdiler.
İşte çocuğumuz!
Hızlı atımın bile yerinden kıpırdatamadığı,
Ünlü adı ona koydular.
...
İhtiyarla kocakarının,
Nihayet kalpleri, ciğerleri
Rahatlamış da,
Bekleyip yaşamışlar” (Ergun, 2013, s. 621-623).*

Er Sogotoh destanında, başkahraman Er Sogotoh'un kardeşi Hariacılaan'a evleneceği kızın söylenmesi için Üst Dünya Tanrıları, üç beyaz turna kuşunu Orta Dünyaya göndererek kahramanın kaderine yazdıkları kadın kişiyi söylemek için onu Üst Dünyaya çağırırlar:

*“Azametli yüksek beyaz göğün
Sanki üstü yarılmış gibiymiş
Üç beyaz turna
Üstünden uçarken
...
Hariacılan Bergen'i
Üst dünya Ayuları çağırıyor.
Oraya gidip
Konuşacakmışsın.
Senin için seçilmiş
Kadın kişiyi*

*Kaderine yazıp
Oturlarmış yiğit*” (Ergun, 2013, s. 727-729).

3.2. Doğrudan Kuş Olanlar

İncelenen metinlerde ortaya çıkan bir diğer husus da kahraman zor durumda kaldığında doğrudan bir kuşun gelip kahramanı o zor durumdan kurtarması söz konusudur. Destan metinlerinde turna, kaz, saksığan, kuzgun, laçin, kartal, kiret ve göğün kapkara kuşu kahramana yardıma gelmiştir. Altayların Alıp Manaş destanında Alıp Manaş'ın zor durumda olduğuna dair haberi kaz, ailesine ulaştırırken ve Katan Kökşin Le Katan Mergen destanında kartal kahramana yardım eder. Tuvaların Boktu Kiriş, Bora Şeeley, Tanaa-Herel, Arzılan-Kara Attıg Çeçen Kara Möge, Ay Sologoy Lo Kün Kologoy ve Han Şilgi Attıg Han Hülük destanlarında kahramanın mücadelesinde ve engelleri aşmasında saksığan, kuzgun, kartal kahramanlara yardıma giderler. Hakasların Ay Huucın destanında laçin ve kiret kuşu kahraman savaşıırken kahramanın yanında yer alır. Kahramanı diriltmek için ot bulmak için Hakasların Ay Huucın destanında, kahramana gerekli malzemeyi aramada ise Tuvaların Arzılan-Kara Attıg Çeçen-Kara Möge destanında kahramana yardımcı kuşlar tespit edilmiştir.

3.2.1. Kahramana Haber Verme ve Çağırılma: Alıp Manaş destanında başkahraman Alıp Manaş tutsak edildiğinde bir kazın kanadına mektup yazar kaz uçup kahramanın ailesine ahvalini bildirir. Bu destanda da kazın kanadı aracılığıyla kahraman düştüğü zor durumdan ailesini haberdar eder:

*“Bir gün gökyüzünde.
Kaz sürüsü uçmaktaydı.
Alıp Manaş'ın acı ağıtın.
O kızlar duydular.
...
Zindanın kenarına indiler.
...
Bir kazıttiler.
O kaz dayanamayıp,
Alıp Manaş'ın sağ koluna,
Gelip kondu.
...
Alıp Manaş onu tuttu.
...
Ay kanadını yayıp,
Sağ kolunun işaret parmağıyla,
Mektubunu yazmaya başladı:*

...
*Kanadına yazdığım mektubu,
Can babama ulaştırsan,
Dertlenip söylediğim sözümü,
Sevgili anama varıp söylesen,
Çıplak karında birlikte olan,
Dar beşikte birlikte sallanan,
Erke-Koo bacıma,
Selam söylesen, ey kazım,
Elden aldığım eşime,*

...
Güneşten daha sıcak selam söyle,

...
*Doksan kula zindanda,
Yatıyor diye söylesen.” (Ergun, 1997, s. 113-114).*

Ay Sologoy Lo Kün Kologoy destanında, gökten kuş uçup gelip Ak Kağan adlı kahramana, insan sesi ile yalvararak başka bir kağanın kendisine savaş başlatacağını yerden bir felaketini geldiğini söyleyerek kahramanı haber vererek yardımcı olmaya çalışır:

*“Güneşin kapısı açılıverdi.
Altın başlı kahverengi kuş
Gökten uçup indi.
Ak Kağan’ın yanına gelip,
İnsan sesiyle yalvardı...
Ölenin kaderini bilir,
Yaşayanın ömrünü bilir,
Yeraltından felaket geliyor,
Gökten düşman geliyor” (Dilek, 2007, s. 127).*

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında satranç oyunundan yenilen Karatı-Haan, kaçmak üzereyken Öjeeti-Haan’ın iki bahadırı tarafından yakalanır ve işkenceye maruz kalır. Karatı Haan, bir saksağanı yakalar ve saksağana canını almayacağını ancak onun da obasına haber götürmesini ister. Böylelikle kahraman saksağan aracılığıyla obasına zor durumda olduğuna dair haber ulaştırır:

*“Bir gün saksağan uçup gelip
Tuñ-Karatı-Haan’ın, kanlı ağzını
Gagalamaya başlamış.
Saksağanın bir ayağından
Isırırvermiş.
‘Ölmeyen kişiyim,
Diri kişiyim.
Beni neden gagalıyorsun adi?’ demiş.*

*'Acıkan karnıma ne yapayım,
Gagalayıverdim işte kağan'diye
Saksağan homurdanıvermiş.
Kağan da:
'Ölüp kalman mı iyi,
Diri yaşaman mı iyi'diye
Saksağana bunu söylemiş.
'Altın sarı güneşi
Görüp dursam iyidir herhalde
Hayatımı bağışla'diye
Söylenivermiş.
'Öyleyse seni ben,
Öldürmeden bırakayım,
Benim ricamı yapar mısın?' demiş.
"Yapmayayım da ne yapayım kağan?" diye
Saksağan söylemiş.*

...
*Ağzını-sözünü, andını-ahdini
Kağana vermiş.*

...
*Saksağanı bırakıp salıvermiş.
Saksağan uçup gidip
Tuñ-Karatı-Haan'ın, Kara-Bügedey şehzadesinin
Demir çakısının başına konup
Kağanın konuşmasını bir bir
Söylemiş" (Ergun ve Aça, 2004, s. 443-444).*

Ay Huucın destanında, Han Mirgen, Alp Kız'ı kendisine eş olarak getirmek için gider. Yolda Alp Han Kız ile karşılaşır. Aralarında bir mücadele başlar. Çünkü her ikisi de birbirinin yurdunu talan etmeye gelmişlerdir. Alp Han Kız'ın kuşları Han Mirgen'e saldırır. Alp Han Kız ve Han Mirgen savaşırken Laçın Kuş'u gelir ve Alp Han Kız'ın köpekleri ile kuşlarını öldürür. Han Mirgen'e de yurdunun düşmanları bastığını söyleyerek döner:

*"Han Mirgen'in baldırını
Kara köpekler yiyorlar,
Han Mirgen'in gözünü
Kara Kuzgunlar kapatmış.*

...
*Alp Han Kız'ın yerinde
Yıkılıp kalsa Han Mirgen,
Han Mirgen'in ardından,
Üzülüp gelecek kimse yok."
Böyle acı çekerken erin güzeli
İnleyip dururken,
Çok çok uzaklarda*

*Kanat çırpıntısı duyulmuş,
Yeryüzünün üstünde
Yeryüzü uğulduyor,
Göğün ufku yerde
Göğün bağı gürlüyor,
Alp Han Kız, kız güzeli,
Etrafına bakıyor:
Çok çok uzaklarda
Alevler yükseliyor.
Ne biçin şey diye baktığında,
Kanatlı kuş süzölmüş geliyor,
Kaşla göz arasında
Uçup yakına gelmiş.
Kuyruk büyüklüğündeki boz Laçın kuşu.
Han göğün bağrında
Kanat çırpıp süzölmüş
İki kara kuzgunu
Tepip keserek gitmiş,
Savaşı bitirememiş,
...
Uğuldayıp süzölmüş,
İki kara köpeği
Tepip ayırıp gitmiş,
Savaşı bitirememiş boz Laçın,
Bir günlük yere yükselmiş,
Han göğün bağrında,
Boz Laçın sesleniyor
Yeniden dirilen Han Mirgen,
Yeniden kapışivermiş.
Ayaktan baştan tutuşmuş,
Alp Han Kız'la
Gözüne bakıp, Han Mirgen
Yeniden tutuşmuş.
Gök bağından boz laçın
İnsan diliyle konuşmuş,
Yumruk büyüklüğündeki boz laçın
İnsan sesiyle seslenmiş:
"Ağabey kardeş Han Mirgen,
Atamın yerini kanlı savaş basıyor,
Çabucak dönerek,,
Acele dönmeniz gerek!
Anamın kıymetli yurdunu
Erlük şeytan talan ediyor!"
Boz Laçın kuş yiğidi,
Dönüverip uçup gitmiş" (Arıkoğlu, 2007, s. 437-439-441).*

Han-ŞilgiAttıg Han-Hülük destanında, üst âleme yolculuğa çıkan Han-Hülük, Sunduk-Lama'dan ilaç almak ister. Fakat karşısına kızıl sarı bir yalçın kaya çıkar.

Buradan geçmesi güç olan kahraman saksığan ve kuzgunu gönderir. Saksığan ve kuzgunun yardımı ile kendisi oradan geçmek zorunda kalmaz. Saksığan ve kuzgun oradan geçilebilecek bir aşıt olmadığını kahramana haber verirler:

*“Zavallı Han Hülük,,
Şimdi nereye gidiyorsun?” diye
Sormuş.*

*...
Sunduk Lama'dan em almak için,
Gidiyorum” diyende,*

*...
“Han Hülük yavaş yavaş geçip,
Yoluna devam etmiş.
Kızıl sarı yalçın kaya,
Karşısına çıkmış.
Aşan da aşıt yok,
Geçende geçit yok.
Ne yapacağını şaşırıp,
Yukarı aşağıya dolanıp,
Üzülüp kalmış.
“Kişi yeri çetindir,
Samur yeri yalçındır,
Böyleymiş” diye,
Düşünüp gezinmiş.
Bir saksığanı yukarı uçurup,
Bir kuzgunu aşağı uçurup,
“Bu yeri aşar aşıt,
Geçer geçit nerededir,
Gidip bakın” diye
Öğütleyip öğütleyip göndermiş.
Karanlık gecede kuzgunu, saksığanı,
Kanatları kırılırcasına yorgun,
Uçup dönmüşler.
“Aşanda aşıt yok,
Geçende geçit yok,
Bir âlemdir” demişler” (Ergun ve Aça, 2005, s. 197-199-200).*

3.2.2. Kahramanı Zor Durumdan Kurtarma: Tanaa-Herel destanında, Tanaa-Herel'i yakalamak için Erlik peşine düşer. Saksığana ve kuzguna Tanaa-Herel'i tutmalarını ister. Ancak Saksığan ve kuzgun kendilerine yara veren Tanaa-Herel'in geçmesine izin verirler:

*“Erlik-Lovun han arkasına dönüp,
Masanın üzerine baktığında,
Hem dokuz cevheri,
Hem de yumuşak kızıl şeyini bulamamış;*

*Tanaa-Herel her şeyimizi götürdü,
Koyun başlı, inek başlı,
At başlı, şeytanlar, elçiler,
Kalkınız, kımıldayınız! diye
Bağırınca,
Deminki şeytanları Tanaa-Herel'in
Peşine düşmüşler.*

...
*İki kara kuzgunun yanına gelip:
-Atının gözünü,
Kendisinin gözünü yersiniz,
Tana-Herel'i tutunuz, vurunuz! deyince:
-Her zaman göz isteyen,
Açgözlü şeyler diye,
Hiç sever miydiniz?
Göz döküp veren zavallı geçsin, deyip,
Yine geçmesine izin vermişler.
Daha sonra,
İki ala saksığanın yanına gelip:
-Atının yarasını,
Kendisinin yarasını deşersiniz,
Tanaa-Herel'i tutunuz, vurunuz! deyince:
-Her zaman yara diyen,
Obur, açgözlü şeyler diye,
Sevmezsiniz,
Yara döküp veren zavallı geçsin, deyip,
Yine geçirmişler” (Arıkoğlu ve Borbanaay, 2007, s. 279-281-283).*

Katan-Kökşin Le Katan-Mergen destanında, Katan Kökşin, ağabeyi ile birlikte yaşamayacağını söyleyerek yurdundan ayrılır. Katan Kökşin yurduna geldiği zaman Eki-Toş adlı kardeşlerin yurdunu yağmaladığını ve eşini götürdüğünü öğrenir. Katan-Kökşin savaşmaya gider. Ancak savaşta yenilmek üzereyken Katan-Mergen'in atı gelip Katan-Mergen'e durumu anlatır. Katan-Mergen gidip ağabeyini kurtarmaya karar verir. Katan Mergen'in iki kartalı da Katan-Kökşin'e yardım etmeye giderler ve Katan Kökşin'i kurtarırlar:

*“Kara-küren şimdiyse
Doğruca ak saraya gitti,
Acı acı kişnedi,
Kara gözden yaş döktü.
Kapıyı geri çekerek açıp,
Katan-Mergen bahadırım
Ak saraydan çıkıp geldi.
Onu gören Kara-küreñ
Yelesini yayıp yalvardı,*

Ön ayağını uzattı
Söyledikleri şunlar oldu;
Tek ağabeyin
Kara Toş'un elinde öldü,
Ersiz kadın kaldı,
Sahipsiz at kaldı,
Bir yardımını ulaştır dedi.

...
Kapı başında duran
İki kartalı şöyle dedi:
"Küçük çocuğu mel'unlar
Zehirli okla vurmuşlar,
Savaşın ortasında
Onu tedavi etme imkânı olmadı
Biz ikimiz giderek,,
Kurda, kuşa yedirmeden,
Ak göğün altından
Ak dağların üstüyle
Küçük çocuğu alıp getirelim" dedi.
Onun işiten Katan-Mergen
Bunu kabul etti.

...
Erin narasından
Altay üstü yankılandı,
İki kartalın kanatları
Göğün dibini yaladı,
Bir süre geçtikten sonra,
Eki Toş'un yerine,
Yetip geldiler.

...
Katan Mergen bahadırın
Gelişiymiş bu.
Eki-Toş onu görünce,
Zehirli oklarını çentiğe yerleştirdiler.
Katan Mergen'i vurmak için,
Hazırlanıp durdular.
İki kartal ise
Görülmez yerden gördüler,
Sezmez yerden sezdiler,
Ak göğün altından,
Gök göğün üstünden
Atılan oktan hızlı
Uçup inerek,
Eki-Toş'un gözlerini
Gagalayıp oydular.

...
Bunu gören iki kartal
Ay gibi kanatlarını yayıp,

*Ak gökten indiler,
Küçük çocuğu tutup,
Evlerine, yurtlarına yönelip
Uçup döndüler”*(Dilek, 2007, s. 301-302-303-304).

3.2.3. Kahramanı Diriltmek İçin Ot Arama: Ay Huucın destanında, Hıyğa Çiçen, Kün Tönis Han’ı öldürür. İki Kiret kuşu Kün Tönis Han’a yardım edip onu diriltmek için gerekli olan otu almaya yola çıkarlar:

*“Kün Hanın oğlu Kün Tönis Han
Yerin alçağı yere varmış,
Kün batımına gitmiş.
Görünmez kötü şeytanlar
Kötü okla vurmuşlar.*

...
*İki Han Kiret kuşu var,
Ölen vücudu dirilten
Şeyi aramaya çıkmışlar”* (Arıkoğlu, 2007, s. 477-479).

3.2.4. Kahramana Gerekli Malzemeyi Verme: Arzılan-Kara Attıg Çeçen- Kara Möge destanında, Irgak Karaşkan adlı demirci, ok ve yay yapabilmek için kahramandan göğün kapkara kuşunun tüyünü ister. Kahraman, bu kuşa ulaşır ve kuyruğundan tutar. Kuş dile gelip kahramanın ne istediğini sorar. Kahraman demir ok ve katı kara yay için tüylerinin gerekli olduğunu söyler. Bunun üzerine kuş kahramana yardım eder. Kendi tüyünden beş tüy koparıp kahramana verir:

*“Irgak Karaşkan demirciye getirip:
“Şimdi ne gerektir, atam”? demiş.
“Demirci buna:
“Göğün kapkara karakuşunun,
Tüyü gerektir” demiş.*

...
*Kapkara kuş oğlanın yanına,
Gelip konup dört yöne,
Bakıp öterken,
Hüzünlü sesli çok güzel,
Kuş imiş.
Yiğit oğlan hüzünlenip onu,
Dinlerken:
“Böyle güzel kuşun,
Tüyünü nasıl almak
Gerek?” diyerek,
Ayağa kalkıverip
Kuşun kuyruğundan tutup,
Dayanıp oturanda,*

*Kuş var gücüyle uçmaya çalışıp:
 “Neden beni tuttun,
 Nedir istediğin?” diye
 Ağzılı-dilli kişi gibi
 Soruvermiş.
 “Demir kara ok,
 Katı kara yay,
 Yaptırmak için,
 Sizin tüyünüz
 Gerekli!” diyende,
 Kuş kendi tüyünden,
 Beş tüy koparıp verip:
 “Yiğit er isen,
 Atış-yarıшта kaybetmez,
 Tüy olacaktır.
 Kötü niyetliysen,
 Dökülüp kopar’” diyerek,
 Üst âleme şaldırıp,
 Uçup gidivermiş” (Ergun ve Aça, 2005, s. 278-279-280-281).*

Çalışmada ele alınan Altay, Hakas, Tuva ve Yakut bölgesinde kahramana yardımcı kuşlar belirlenip bu kuşların adları, sahaları, geçtikleri destan sahaları tespit edilerek aşağıda yer alan tabloda gösterilmiştir:

Tablo 1: Kuş Türlerinin Buldukları Sahalara Göre İşlevleri

Kuşun Adı	Geçtiği Saha	Geçtiği Destan	İşlevi
Altın Guguk	Hakas	Han Orba	Kurumaktan kurtarma ve bilgilendirme, kötülöklere engel olma, nasihat verip yol gösterme, ad verme ve binek kuş olma, engelleri aşma.
Doğan	Yakut	Er Sogotoh	Engelleri aşma.
Kuş Donuna Girme	Tuva	Arzılan-Kara Attıg Çeçen Kara- Möge	Engelleri aşma
Kuş Donuna Girme	Tuva	Arzılan-Kara Attıg Çeçen Kara- Möge	Kahramana güç verme
Leylek	Yakut	Er Sogotoh	Haber verme
Turna	Yakut	Er Sogotoh	Haber verme ve çağrılma
Kaz	Altay	Alıp Manaş	Haber verme ve çağrılma
Kuş	Altay	Ay SologoyLoKünKologoy	Haber verme ve çağrılma
Saksağan	Tuva	Boktu Kiriş Bora Şeeley	Haber verme ve Çağrılma
Laçın	Hakas	Ay Huucın	Haber verme ve Çağrılma
Saksağan ve Kuzgun	Tuva	Han-ŞilgiAttıg Han-Hülük	Haber verme ve Çağrılma
Saksağan ve Kuzgun	Tuva	Tanaa-Herel	Kahramanı zor durumdan kurtarma
Kartal	Altay	Katan Kökşin Le Katan Mergen	Kahramanı zor durumdan kurtarma
Kiret	Hakas	Ay Huucın	Kahramanı diriltmek için ilaç aramak
Kap kara Kuş	Tuva	Arzılan-Kara Attıg Çeçen Kara-Möge	Kahramana gerekli malzemeyi verme

Sonuç ve Tartışma

Türk kültür, inanç ve muhayyilesinde yer alan kuşlar toplumlar hakkında fikir edinilmesi ve toplumun onlara yüklediği anlamlar dâhilinde bir bakış açısı geliştirmesi bakımından kayda değer görünüp incelenmiştir. Gelenekler ve görenekler etrafında şekillenen kuşlar, Türk kültürünün devamlılığını sağlayarak günümüze taşınmıştır. İncelenen destanlarda kuşlara yüklenen anlamların geçmişten bugüne değişmediği ve olumlu özellikler taşıyan kuşların bugün incelenen destanlarda da aynı anlamları taşıdığı gözler önüne serilmiştir. Güçlü sembolik ifadelerin çözümlenmesi ve benzer ya da farklı kuş türlerinin çalışma kapsamına dâhil edilen dört Türk topluluğunda da aynı rolleri üstlendiğini göstermektedir.

Çalışmada ele alınan destan metinlerinde kuşların kahramanlara yardımcı oldukları noktalar ortaya konmuştur. Bu noktalarda ana olayların başlangıcı, gelişmesi, çözümlenmesi, devam edilmesi gibi olayların her aşamasında kahramanın zafer ve başarıları ile sonuçlanmasında kuşların rol aldıkları görülmektedir. Birçok durumda kahramanın yanında olan altın guguk, kaz, leylek, kartal gibi kuş türleri kahramanı zor durumdan kurtarmıştır. Metinlerden örnek vermek gerekirse Altaylara ait Alıp Manaş destanında kahraman Alıp Manaş zor durumda kalırken bir kazın yardımı ile ailesine haber ulaştırırken Katan-Kökşin Le Katan-Mergen destanında, savaşta yenilmek üzere olan Katan-Kökşin'e, Katan-Mergen yetişir ve savaşır. O sırada Katan-Mergen'in iki kartalı da yardıma gelir. Hakasların Han Orba destanında da Han Mirgen ve kardeşine teyzeleri Altın Harlıh, Altın guguk kuşu donunda gelir ve onlara her şeyi anlatıp yol gösterir, nasihat eder. Yakutların Er Sogoth destanında, Er Sogotoh doğar doğmaz üç şaman kadın leylek donunda gelip onu alırlar. Derin düşüncelere dalan ihtiyar babasına leylek donundaki şaman kadınlar haber getirir. Bu kuşların yardımcı unsur olarak seçilmeleri dikkat çekmektedir. Çünkü bu kuşlar Türk mitolojisinde ve toplum tasavvurunda kutsal varlıklar olarak yer almıştır. Uğurlu, iyilik yapan ve olumlu karşılanan kuşlardır. Fakat makalenin giriş kısmında da belirtildiği gibi bu kuşlar dışında yer alan saksagan ve kuzgun kuşu genelde olumsuz bir kuş olarak görülse de incelenen Altayların "Boktu-Kiriş, Bora Şeeley" destanında saksagan kendi canı karşılığında da olsa kahramana yardımcı olmuş ve kahramanın dediği yere haber götürmüştür. Tuvaların Tanaa Herel destanında da, Erlik; saksagan ve kuzgundan Tanaa Herel'i yakalamalarını ister. Ancak saksagan ve kuzgun kendilerine yara veren kahramanın geçmesine izin

vermişlerdir. Aslında Altayların Boktu-Kiriş, Bora Şeeley ve Tuvaların Tanaa Herel destanında saksagan ve kuzgun kendi çıkarları karşılığında zorda kalan kahramana yardım ederlerken Tuvaların Han Şilgi Attıg Han-Hülük destanında, kahraman üst âleme giderken bir engel ile karşılaşır ve saksagan ile kuzgunu gönderip bir aşıt olup olmadığını sorar. Saksagan ve kuzgun gidip bakarlar. Çok yorgun bir şekilde dönüp aşıt bulunmadığını söylerler. Bu destanda da kendileri için bir çıkar olmadan kahramana yardımcı oldukları görülür.

Kuşlar, ait oldukları toplumun destan metinlerinde tezahür etmiştir. Farklı topluluklarda yer alan kuşlar aynı amaç ve görevlerde yer almışlardır. Kuşlar, destan kahramanlarının imtihanlardan geçmeleri gibi pek çok ortak noktada birleşmişlerdir. Araştırmada da kuşlara yüklenen anlamlar ve onların metin içerisindeki rolleri aktarılmıştır. Metinlerdeki olayların çözümlenerek devamlılığın sağlanması açısından üstlendikleri görevler incelenmiştir.

Sonuç olarak; kuşların kahramanların yanında oldukları durumlar destan metinlerinden örneklerle tespit edilip somutlaştırılmıştır. Yapılan saptamalar sadece incelenen destanlar için geçerli olup bir genelleme yapmanın doğru olmayacağını düşünmekteyiz. Araştırmada yer alan saptamalar incelenen destanlar için kullanılmıştır. Ayrıca kahramana yardımcı kuşlar dışında başka hayvanlarda bulunmaktadır ve bu hayvanlarında gelecekte yapılacak araştırmalarda farklı bir bakış açısıyla analiz edilmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Aça, M. (1999). Tufan'ın kuşları ve Kozi Körpeş Bayan Sulu destanındaki bazı kuşlar. *Milli Folklor*, (42), 53-57.
- Aça, M. (2017). Kuşlar geleneksel toplumlara ne söylüyordu? E. Gürsoy Naskali- A. Şeker (Ed.). *Kuş kitabı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Akalın, S. (1993). *Türk folklorunda kuşlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Aktaş, E. (2011). *Hakas destanları-3 Han Orba destanı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Arıkoğlu, E. (2007). *Ay Huucın destanı, Hakas destanları-1*. Ankara: TDK Yayınları.
- Arıkoğlu, E. ve Borbaanay, B. (2007). *Tanaa Herel destanı, Tuva destanları*. (1. baskı). Ankara: TDK Yayınları
- Ateş, M. (2001). *Mitolojiler ve semboller*. İstanbul: Milenyum Yayınları.
- Baldick, J. (2010). *Hayvan ve şaman: Orta Asya'nın antik dinleri*. (N. Şahin, Çev.). İstanbul: Hil Yayınları.

- Bayat, F. (2005). *Mitolojiye giriş*. Çorum: Karam Yayınları.
- Bekir, B. (2017). Türklerde kuşlarla ilgili inanışlar, E. G. Naskali ve A. Şeker (Ed.). *Kuş kitabı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Beydili, C. (2004). *Türk mitolojisi ansiklopedik sözlük*. (E. Ercan, Çev.). Ankara: Yurt Kitap Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2010). *Türk mitolojisinin ana hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Dilek, İ. (2007). *Ay Sologoy Lo Kün Kologoy, Altay destanları-2*. Ankara: TDK Yayınları.
- Dilek, İ. (2007). *Katan Kökşin Le Katan Mergen, Altay destanları-3*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergun, M. (1997). *Altay Türklerinin kahramanlık destanı Alıp Manas*. Konya: Kömen Yayınları.
- Ergun, M. (2013). *Yakut destan geleneği ve Er Sogotoh*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergun, M. ve Aça, M. (2004). *Boktu-Kiriş, Bora Şeeley, Tıva kahramanlık destanları-I*. (1.baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergun, M. ve Aça, M. (2005). *Han-ŞilgiAttig Han-Hülük, Tıva kahramanlık destanları II*. (1.baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergun, M. ve Aça, M. (2005). *Arzılan-Kara Attig Çeçen-Kara Möge destanı, Tıva kahramanlık destanları II*. (1.baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ersoylu, H. (2015). *Türk kültüründe kuşlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Esin, E. (1965). Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü. *Türk Kültürü Dergisi*. (34), 769-789.
- Esin, E. (1978). *İslamiyet'ten önceki Türk kültür tarihi ve İslam'a giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Esin, E. (2001). *Türk kozmolojisine giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Gömeç, S. (2011). *Şamanizm ve eski Türk dini*. (2. baskı). Ankara: Berikan Yayınları.
- Harva, U. (2014). *Altay Panteonu*. (Suveren, Ö. Ter.). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- İnan, A. (2015). *Tarihte ve bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk dini tarihi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı.
- Karakurt, D. (2012). *Türk mitolojisi ansiklopedisi, açıklamalı-resimli, Türk söylence sözlüğü*. (e- kitap).
- Küçük, A. (2017). Türklerin yaratılış mitlerinde kuşlar, E. Gürsoy Naskali- A. Şeker (Ed.). *Kuş kitabı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Lvova, E.L.-vd., (2013a). *Güney Sibiryա Türklerinin geleneksel dünya görüşleri insan ve toplum*. (M. Ergun, Çev.). Konya: Kömen Yayınları.
- Lvova, E.L.-vd., (2013b). *Güney Sibiryա Türklerinin geleneksel dünya görüşleri kâinat ve zaman nesnelere dünyası*. (M. Ergun, Çev.). Konya: Kömen Yayınları.
- Radloff, W. (2008). *Türklük ve Şamanlık*. (1.baskı). Ö. Andaç Uğurlu (Ed), İstanbul: Örgün Yayınevi.

- Roux, P. J. (2011). *Eski Türk mitolojisi*, (M. Y, Sağlam, Çev.). Ankara: Bilge Su Yayınları.
- Roux, P.J. (2005). *Orta Asya'da kutsal bitkiler ve hayvanlar*. (A. Kazancıgil-L. Arslan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Şeşen, R. (2017). *İbn Fadlan seyahatnamesi ve ekleri*. (7. baskı). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Ögel, B.(2014). *Türk mitolojisi*. (6. baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ögel, B. (2014). *Türk mitolojisi*.(5. baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özkartal, M. (2012). Türk destanlarında hayvan sembolizmine genel bir bakış (Dede Korkut Kitabı'ndan örnekler). *Millî Folklor*, (94), 58-71.
- Uraz, M. (1994). *Türk mitolojisi*. (2. baskı). İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.
- Uslu, B. (2016). *Türk mitolojisi*. İstanbul: Kamer Yayınları.

KENTTE KADIN EMEĞİ: GÖNEN İĞNE OYASI ÖRNEĞİ*

Sinem ATAY**

Özet

Kentte kadın işgücünün artması her ne kadar olumlu bir gelişme olarak kaydedilse de bu durumun kayıt dışı ekonomiye bağlı olarak gerçekleşmesi, üzerinde durulması gereken kimi hususları da beraberinde getirmektedir. Kadınlar güvencesiz, süreklilik arz etmeyen ve düzenli bir gelir sağlamayan marjinal işlerde çalışarak geçimini sağlar ve hane halkı bütçesine katkıda bulunurken, söz konusu işler kadınların sosyo-ekonomik durumlarının iyileşmesine yardımcı olamamaktadır. Mevcut çalışma, kadınların sosyo-ekonomik açıdan güçlenmesinin önündeki engelleri ve bu engelleri ortadan kaldırmak için başvurulabilecek yöntemleri inceleyerek alan araştırmalarına katkı sunmayı amaçlamaktadır. Çalışma, Balıkesir'in Gönen ilçesinde kadınların yöreye özgü el emeği ürünleri ile kentte ekonomik yaşama katılmaya çalışmasının detaylarını incelemektedir. İlçede iğne oyası pazarında gerçekleştirilen mülakatlardan elde edilen bulgulara ve saha çalışması sırasında yapılan gözlemlere dayanan araştırma kentsel alanda iğne oyası ile ilgilenen farklı aktörler arasındaki ilişkileri de irdelemektedir. Araştırma sonucunda iğne oyası pazarında ekonomik faaliyetlerde bulunan kadınların homojen bir grubu temsil etmediği, pazarda yer alan farklı kadın grupları içerisinde en kötü durumda olanların herhangi bir aracı olmadan az sayıda el emeği ürününü satmaya çalışan kadınlar olduğu sonucuna varılmaktadır. Kooperatifleşme, kadınların yaşadığı ekonomik problemlerin üstesinden gelinmesinin en önemli yöntemlerinden biri olarak kabul edilirken aynı zamanda kadın dayanışmasının sosyal anlamda da güçlenmeyi sağlayabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kadın emeği, Kayıt dışı ekonomi, Ev eksenli çalışma, İğne oyası, Gönen

---

* Bu çalışma Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi tarafından BAP-19-1009-065 numaralı proje kapsamında desteklenmiştir.

** Arş. Gör., Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi, satay@bandirma.edu.tr, Orcid: 0000-0002-9701-8498

URBAN FEMALE LABOUR: AN EXAMPLE OF GÖNEN NEEDLE LACE

Abstract

As a result of informal economy, female labour in the city has been increased and this brings some issues to be emphasized. While contributing to the household budget and earning their livelihood by working in marginal jobs without continuity and regular income, women are unable to improve their socio-economic status. The present study aims to contribute to field studies by examining the barriers to women's socio-economic empowerment and the methods that can be applied to eliminate these barriers. The study examines the details of women's efforts to participate in economic life in the city with local handicraft products in Gönen district of Balıkesir. The research, which is based on the findings obtained from the interviews conducted in the needle lace market in the district and the observations made during the field study, also examines the relationship between different actors interested in needle lace in the urban area. As a result of the research, it is concluded that the women engaged in economic activities in the needle lace market do not represent homogeneous group. Those who are at the worst position is the women who try to sell a small number of hand labor products without any middlepeople. While cooperatives are considered as one of the most important methods of overcoming the economic problems experienced by women, it is also thought that women's solidarity can provide social empowerment.

Keywords: Female labour, Informal economy, Home-based work, Needle lace, Gönen

Giriş

Gittikçe hız kazanan kentleşme süreci sosyo-ekonomik fırsatların artmasına da yardımcı olmuştur. Kentleşme ile kişi başına düşen gelir arasında pozitif bir ilişkinin var olduğu ileri sürülen literatür çalışmalarında kentsel alanların bir ülkede üretilen refahın önemli bir kısmına ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Üretilen bu refah kentte yaşayan çok farklı kesimlerin iş gücüne katılımı ile mümkün olmaktadır. Ne var ki, kentteki ekonomik faaliyetler toplumsal cinsiyetten bağımsız değildir. Kadının ve erkeğin toplumda farklı roller üstlendiğine dair düşünceler onların kent ekonomisi içindeki yerini de belirlemektedir. Genel olarak erkeklerin üretken ve gelir getirici bir rolü olduğu kabul edilirken, kadınların konumu yeniden üretim ve ücretsiz işgücü ile sınırlandırılmıştır. Ücretli işgücüne katılan kadınların da bir kısmı kayıt dışı ekonomide kendine yer bulmakta, özellikle kentli kadınların ekonomiye katılımının gittikçe artması kayıt dışılığın bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Kentsel alanlarda kadınların dâhil olduğu çok çeşitli kayıt dışı ekonomik faaliyetler bulunmaktadır ve ev eksenli üretim de bunlardan biridir. Yeniden üretime dair sorumluluklara maruz kalan kadınlar gelir elde etmek için ev eksenli gelir getirici faaliyetlerle uğraşarak kentsel ekonomiye ve büyümeye katkı sunmaktadır. Ancak, bu durum mutlaka kadınların sosyo-ekonomik açıdan güçlenmesi anlamına gelmemektedir. Kentte kayıt dışılığın ve emeğin kadınlaşmasının birbiri ile bağlantılı olduğu ve bu nedenle kadının daha aşağı bir konum ve daha düşük gelir seviyesi ile karşı karşıya olduğu bilinmektedir (Tacoli, 2012, s. 30). Toplumsal cinsiyet rolleri ve kentsel politika oluşturma süreçlerinde kadınların yeterince temsil edilmemeleri (UN-HABITAT, 2014, s. 9) kadının konumunun iyileşmesi için gerekli adımların atılmasını da zorlaştırmaktadır.

Dünyanın farklı yerlerinde karşılaşılabilen bu durum Türkiye’de de önemli bir sorun olarak gündemdeki yerini korumakta ve sorunun çözümü için toplumdaki farklı kesimlerin bir arada mücadele etmesini gerektirmektedir. Bu nedenle kayıt dışı ya da ev eksenli çalışan kadınlara yönelik araştırmaların artırılması önem taşımaktadır. Balıkesir ilçelerinden Gönen’in yöresel bir ürünü olan iğne oyasının üretim ve pazarlama süreci üzerine odaklanan bu çalışma, konuyu kadın emeği açısından inceleyerek ekonomiye katılmalarının kentte kadınların hayatında ne gibi etkiler bıraktığını irdelemeyi amaçlamaktadır. Üretim ve pazarlama sürecinde kadınların karşılaştığı sorunlar ve bu sorunlara çözüm olarak ileri sürülebilecek yöntemler çalışmada değinilecek hususlardır. Çalışmanın Gönen özelinde gerçekleştirilmesinin nedeni bu yörede yapılan iğne oyelerinin kadınlara küçük yaşlardan beri öğretilen bir beceri olmasının yanında kadınların el emeği ürünlerini satarak önemli miktarda para kazanmalarına yardımcı olabilecek bir faaliyet olmasıdır.

Alan araştırması öncesinde yöre ile ilgili bilgi sahibi olunması için kimi çalışmalar incelenmiş ve Gönen’i tanıyıp bilen kişilerle konuşulmuştur. Çalışma kapsamında ise Gönen’de haftada bir gün kurulan iğne oyası pazarında 2019 yılının Ağustos ayında on iki kişi ile yarı yapılandırılmış mülakat tekniği kullanılarak derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırmacının yöreden olmadığının farkına hemen varan kadınların mülakatı dinlerken zaman zaman keserek kendi cevaplarını vermesi ile alan araştırması zenginleşmiştir. Mülakat esnasında görüşmecilerin yanıtlarına göre önceden üzerine düşünülmeyen kimi sorular da sorulmuştur. Ayrıca, pazarda bulunan süre boyunca yapılan gözlemler de kimi çıkarımlarda bulunulmasına olanak sağlamıştır.

1. Kentte Kadın İşgücü

Günümüzde kentsel nüfus gittikçe artarken bu nüfusun kent ekonomisine katkısının ne olduğu sorusu önem kazanmaktadır. Kent nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturan kadınların işgücüne katılımında iyileşmeler ve kent ekonomisinde oynadıkları rolde artış yaşanmasına karşın kadınlarla erkekler arasındaki eşitsizliğin ortadan kalktığını söylemek güçtür. Türkiye’de kadın ve erkeklerin işgücüne katılımı ile ilgili verilere bakıldığında kadınların dezavantajlı konumda olduğu görülmektedir. DİSK Genel-İş Sendikası’nın (2020) işgücüne dair çalışmasında %65,7 olan erkek işgücüne katılım oranına karşılık kadınların %29,4’ü istihdam edilmektedir. Buna göre ülkemizde 10 kadından sadece 3’ü çalışmakta ve bu oran içerisinde yer alan kadınların 1 milyondan fazlası da enformel sektör içerisinde yer almaktadır.

Kadınların tümünü homojen bir grup olarak ele almanın yanlış olduğu kabulü ile kırsal alanda yaşayan kadınlarla kentli kadınların işgücüne katılımının da ayrı ayrı incelenmesi önemlidir. Buna göre, kırsal alanda yaşayan kadınların işgücüne katılımı kentte yaşayanlara göre daha fazladır. 2010 yılı verileri göz önüne alındığında ilk grubun işgücüne katılım oranı % 31,4 iken ikinci grubunki % 23,7’dir. Yine aynı yıl verilerine göre kadın işsizliği kırsal alanda % 4,6’dır ve % 18,7 olan kentteki kadın işsizlik oranından daha azdır (Peker ve Kubar, 2012, s. 78). Bu durum kırsal alanda kadınların çoğunun aile işçisi olarak çalışmasından kaynaklanmaktadır. Kent nüfusuna paralel şekilde kadınların işgücüne katılımı da artmaya başlamış, kırsal alanda yaşayan kadınların işgücüne katılımı ile kentteki kadın istihdamı arasındaki makas kapanmaya başlamıştır (Alcan, 2018, s. 60).

Kadınların işgücüne katılımında yaşanan sorunlar ataerkil toplumlarda cinsiyetlere biçilen rollerle yakından ilişkilidir. Kadınların işgücündeki eksik temsili erkekliğin hâkimiyetinin bir yansıması olarak onların toplumdaki yeniden üretim mekanizmaları ile sınırlandırılmış olmasının bir sonucudur. Alcan’ın (2008, s. 130-139) belirttiği gibi, kadınlar genel olarak özel alanla, evle, yeniden üretim ve tüketimle ilişkilendirilirken erkekler kamusal olana, işyerine ve çalışarak üretmeye ait kabul edilmektedir. Dolayısıyla kadınların ataerkilliğin çizdiği sınırlar içinde kalmaları, birincil görevleri olarak görülen ev içi sorumluluklarla uğraşmaları ve kentsel ekonomide de bu sınırlar dâhilinde yer almaları beklenmektedir. Bundan dolayı da kadınların ev dışında çalışması tercih edilen

bir durum değildir. Bu, kısmen, özellikle daha küçük topluluklarda kadınların evlerinden çıktıklarında daha az “namuslu” olarak görülmeleri ile de ilgilidir (Malik vd., 2016, s. 27). Günümüzde kadınların ev dışında çalışmasının yaygınlaşmaya başladığı da su götürmez bir gerçektir. Gittikçe artan sayıda kadın ekonomik yaşamda kendine yer bulmakta, iş gücüne katılımın sağladığı iktisadi ve sosyal olanaklardan faydalanmaktadır. Ne var ki, kadınların ev dışında dâhil oldukları ekonomik faaliyetlerin bir kısmı dikiş nakış ya da kuaförlük gibi “kadın işi” olarak kabul edilen uğraşlar olmaktadır (Tripp, 1989, s. 604-611).

Marjinal işlerde çalışarak kayıt dışı sektörde yer alan diğer pek çokları gibi kentsel ekonomiye katkıda bulunan kadınlar kentlerin can damarı görevini üstlenmektedir (WIEGO, 2016, s. 1). Ev eksenli üretim kadınların kayıt dışı sektöre katılımlarının en yaygın yollarından biridir. İlk olarak kadınlar şirketlerle taşeron ilişkiler kurarak, ticaret ve iletişim sektörlerindeki gelişmeler sayesinde işgücüne katılabilmektedir (Newbery ve Bosworth, 2010, s. 183). İnternete erişimin kolaylaşması, ev eksenli çalışma için gerekli şartların sağlanmasına yardımcı olmaktadır. İşgücüne bu şekilde katılım genellikle profesyonel işlerde çalışanlar tarafından tercih edilmekte ve Mason ile Reuschke'nin (2015, s. 4) de dediği gibi ulusal ve uluslararası ölçekteki ticari yatırımların önemli bir bölümü bu sayede gerçekleştirilmektedir.

Yukarıda bahsedilen ve yeni ekonomiye karşılık gelen çalışma türünün dışında kadınlar evlerinde kimi ürünleri üreterek bunları pazarlama fırsatına sahip olabilmektedir (WIEGO, ty., s. 4-8). Bu, eski ekonomi olarak adlandırılan ve teknolojiden bağımsız şekilde el emeğine dayalı üretimin bir örneğidir. Bu şekilde gerçekleştirilen faaliyetler kendi başına üretilip satma ya da parça başı iş alma veya hazır alınan ürünlerin satışının evlerde yapılması gibi farklı biçimlerde olabilmektedir. Şirketler veya diğer haneler için evde pişmiş gıda hazırlamak bu tür faaliyetlere bir örnektir (Tipple, 2005, s. 613-616). Ayrıca evde çocuk bakımı, örgü örme veya yorgan dikme gibi düşük ücretli “kadın işi” olarak kabul edilen (Rowe vd. 1999, s. 74) işler de kadınlar arasında yaygındır. Bu grup arasında evde ürettikleri ürünleri satmak için teknolojinin faydalarına başvuran kadınlar da bulunmaktadır. İnternet ve sosyal medya kullanımı bu kadınların farklı kesimlere ulaşarak satış yapmasını mümkün kılmaktadır.

Ev eksenli çalışmak kadınların hane halkının yeniden üretimi için gerekli işlerle uğraşmasına engel olmayacak şekilde işgücüne katılımının önünü açtığından toplumca da uygun görülmektedir. Bu tür işlerin, kadın ile hane arasında fiziksel ayrımı ortadan kaldırmasına bağlı olarak aile çatışması yaşama olasılığını azalttığı ve özellikle küçük yaşta çocukları olan anneler için cazip bir fırsat sunduğu düşünülmektedir (Loscocco ve Smith-Hunter, 2004, s. 172; Mason vd., 2011, s. 628). Ayrıca ev eksenli çalışmanın diğer durumda eşin kıskançlık duyması veya aile düzeninin çöküşüne neden olacağı korkusuna alternatif sunduğu da ileri sürülmektedir (Tripp, 1989, s. 613; Kinyanjui, 2014, s. 46). Bazı durumlarda sağladığı avantajlar nedeniyle kadınların eski işlerinden istifa ederek evde üretim yapmaya başladığı bile görülmektedir (Tripp, 1989, s. 612).

Kayıt dışı sektörde çalışan kadınların demografik özelliklerini anlamak için kimi çalışmalar yapılmıştır. Çalışmaların çoğu eğitim, iş deneyimi gibi kişisel özellikleri ve çocuk sayısı ile eşin geliri gibi hane halkına ait kimi detayları kadın işgücü arzının temel açıklayıcı değişkenleri olarak görmektedir (Meng, 1998, s. 7). Bazı saha çalışmaları ise bazı durumlarda bu değişkenlerin açıklayıcı işlevi görmediğini ileri sürmektedir. Alkan (2008, s. 137) medeni durum ile işgücüne katılım arasında doğrusal bir ilişki bulamamışken, Kinyanjui (2014, s. 79) kayıt dışı ekonomideki kadınların yaşının homojenlik göstermediğini belirtmiş, Dunlop ve Velkoff (1999, s. 5) ise eğitim ve istihdam durumu arasında doğrudan bir ilişki olmadığı sonucuna varmıştır. Bu ve bunun gibi çalışmalar toplumda genel geçer olduğu düşünülen kimi bilgilerin sahada her zaman bir karşılığı olmadığını işaret etmektedir. Bu nedenle her bir örnek kendi şartları içerisinde ele alınarak yorumlanmalıdır.

2. Kentli Kadının İşgücüne Katılımda Karşılaştığı Sorunlar

Kent ekonomisine sunduğu katkılara rağmen, ev eksenli çalışma ve kayıt dışı sektör sorunsuz değildir ve kadınların çok çeşitli sorunlarla başa çıkmasını gerektirmektedir. Birincisi, kayıt dışı ekonomide çok sayıda kadın düşük statüde çalışmakta, özellikle gelişmekte olan ülkelerde sosyal güvenlik ve iyi bir gelirden mahrum kalmaktadır (ILO, 2010, s. 8). Ayrıca, her ne kadar ev temelli üretim ekonomiye giriş kolaylığı sağlıyor olsa da (Tacoli, 2012, s. 19) piyasada çok fazla kişi ile rekabet etme olasılığına bağlı olarak dezavantajları da bulunmaktadır. Kalifiye olmayı gerektirmeyen pek çok durumda bir

kadının piyasadan çıkışı ekonomiyi önemli ölçüde etkilememekte çünkü yerini bir başka kadın hemen doldurabilmektedir.

El emegi ürünlerin pazarlanması ile ilgili kimi sorunlar da yaşanabilmektedir. Bu sorunların başında ulaşım gelmektedir. Gelir getirici faaliyetlerin mekânı olan pazarın kentte nerede yer aldığı kadınların ekonomiye katılımının önemli belirleyenlerindedir. Ulaşım olanaklarıyla ilgili sorunlar, mali ve zamansal yük oluşturarak pazarlara erişimi engelleyebileceğinden bir pazar kent merkezine ne kadar yakınsa ekonomik faaliyetlerde bulunan kadınların da o kadar fazla olacağına dair beklentiler bulunmaktadır (Chant, 2013, s. 15; Alkan, 2008, s. 136). Ne var ki, pazarın yakında olması tek başına süreci kolaylaştırmamaktadır. Pazarlama tesislerinin kadınların yaşam alanlarına yakın olmasının yanında ev eksenli ürünlerin satışı karşılığında yerel yönetimlerce veya özel kişilerce sağlanan yerlerden ücret talep edilip edilmemesi (O'Reilly ve Gordon, 1995, s. 15) kadınların elde edecekleri kârı ve giderleri hesaplayarak ürünlerini satmak amacıyla pazara gitme kararını etkileyebilmektedir.

Ek olarak, bir yer veya toplulukla ilişkili el emegi ürünlerin satışında üretici ve alıcı dışında farklı kişiler sürece dâhil olabilmektedir. Ürünü satın alarak iki taraf arasında aracılık yapan kişiler kent ekonomisinde önemli roller üstelenebilmektedir. Bu araçlar bazı durumlarda iş çevreleri ile olan yakın temaslarından ötürü aksi halde yapılmayacak satışların gerçekleşmesini sağlayabilmektedir (Munger, 2015, s. 20-21). Bu, özellikle satıcıların düşük nitelikli olduğu durumda ticaretin garanti altına alınmasına yardımcı olmaktadır (Vesala, 2008, s. 4). Kadınların, bilgi eksikliği ve pazara erişim sorunları nedeniyle, kazançlarının bir kısmından feragat ederek araçlarla birlikte çalışmak zorunda kalması ekonomik refahlarını da olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Bununla birlikte, bazen bu araçlar herhangi bir değer yaratmadan para kazandıklarından “parazit” olarak görülmekte ve ticarete istenmemektedirler (Munger, 2015, s. 20-1).

Kadınların işgücüne katılımları ile ilgili değinilmesi gereken bir başka sorun kazanılan paranın nasıl harcandığı ile ilgilidir. Bazı kadınlar kazandıkları parayı harçayabilecekleri alanlar ile ilgili karar alma konusunda özgür olabilmektedir. Bu durumda borsaya yatırım yapma, kentte veya kırsal alanlarda taşınmaz sahibi olma gibi iktisadi konularda yapılacak tercihler kendilerine kalmıştır (Kinyanjui, 2014, s. 81). Yine de kadınlar genellikle kendi ihtiyaçlarını göz ardı etmeye meyilli olduklarından

kazandıkları parayı harcarken hane halkının ihtiyaçlarını önceleyebilmektedir. İyi bir iş ve statü sahibi olmaları umuduyla çocuklarına yatırım yapmak, kadınların kazandıkları parayı çocukları için harcamalarının arkasındaki temel motivasyondur. Kimi durumlarda ise Dwyer ve Bruce'un iddia ettiği gibi kadınlar kendileri için bir şey satın almak istedikleri zaman hala eşlerinin iznine tabi olabilmektedirler (aktaran Dunlop ve Velkoff, 1999, s. 5).

Son olarak, her ne kadar genelde kayıtlı sektörlerde ortaya çıkan bir durum olsa da kayıt dışı işlerde ve ev eksenli üretimde de gözlenebilecek bir sorun olan mobbingden bahsetmek mümkündür. Bu durum erkeklerden kaynaklanabileceği gibi iş hayatında karşılaşılan bu tarz problemlerin faillerinin kadınlar olduğu durumlar da bulunmaktadır (Leymann, 1996, s. 175). Aynı iş yerinde çalışan kadınların bir diğeri üzerinde uyguladığı psikolojik şiddet literatürde “pembe taciz” olarak da adlandırılmaktadır (Karakuş, 2014, s. 334). Bu davranışlar kadınlar üzerinde olumsuz etkiler bırakıp onların işgücüne katılımını engelleyebilmektedir. Bazı durumlarda kadınların hemcinslerine karşı tutumlarının psikolojik şiddetin ötesinde eyleme kadar vardığı görülmektedir.

3. Kentte Kadın Dayanışması

Kentte ekonomiye katılmanın kadınlar arasında farklı dayanışma pratiklerinin ortaya çıkmasına olanak sağlaması mümkündür. Kentsel hayatta var olan ve bu nedenle daha kolay bir şekilde sosyalleşen kadınlar sosyo-ekonomik güçlenme amacıyla ağlar oluşturabilmektedir (Tripp, 1989, s. 617). Yerleşik düzene karşı mücadele etmek kolay olmadığından kayıt dışı sektörde çalışan kadınların bir araya gelmesi ve ortak sorunlarına çözüm bulmaya çalışması önemlidir.

Yukarıda bahsedilen çözümlere ilk örnek mikro kredi uygulamalarıdır. Krediyi başvurmak için aynı mahallede ikamet eden ve akraba olmayan beş kadının bir araya gelmesi şartı kadınların ortak çabalarının olumlu sonuçlar doğurabileceğine işaret etmekte ve kadın dayanışmasını desteklemektedir. Mikro kredi uygulaması yoksulların en yoksulu olarak tabir edilen kadınların davranışlarında iyileşmeler getirerek hem gelir ve harcamaları ile ilgili karar almalarını sağlayabilmekte hem de hane içindeki güç ilişkilerinin boyutunu değiştirebilmektir (The International Initiative for Impact Evaluation, 2013). Ülkeden ülkeye değişiklik gösterse de mikro kredilerden faydalanan kadınların oranı %75'leri aşmaktadır (Hofmann ve Marius-Gnanou, 2007, s. 8).

5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanununda yer alan bir madde ile bu idarelere verilen görev uyarınca kadınlar İl Özel İdarelerinin sağladığı kredilerden faydalanma olanağına sahiptir. Bunun yanında 1986 yılında kadınların güçlenmesini sağlamak amacıyla kurulan ve ilk mikro kredi desteğini 1995 yılında sağlayan Kadın Emegini Değerlendirme Vakfının iktisadi işletmesi olan Maya Mikro Ekonomik Destek İşletmesi iş kurmak isteyen ancak bankalardan destek almakta güçlük çeken kadınlara finansman bakımından imkân sunmaktadır (Baltacı, 2011, s. 81-87).

Mikro kredi uygulamasına ek olarak burada bahsedilmesi gereken bir başka uygulama kadınları maddi ve manevi açılardan destekleyecek oluşumların en tipik örneği olan kooperatiflerdir. Bu tür bir kolektif oluşum daha ucuz girdilere ulaşarak ve araçları ortadan kaldırarak el emeği üzerinden geçim sağlamaya ve gelir elde etmeye çalışanların daha az masrafla daha fazla kazanmalarının önünü açabilecektir (Kinyanjui, 2014, s. 113; Malik vd., 2016, s. 31).

Kooperatiflerin içinde yer almak kadınlara mallarını kime, ne zaman ve ne kadara satacağı konusunda karar verme ve pazarlık etme gücü sağlamaktadır (Jones vd., 2012, s. 23). Maddi katkıların yanı sıra, kooperatifler gibi toplumsal oluşumlar kadınların günlük yaşamlarında bürokratik konular, ulaşım biçimleri, yatırım fırsatları, eğitim ve sağlık hizmetleri hakkında bilgi sahibi olmalarına yardımcı olabilmektedir (Kinyanjui, 2014, s. 101-114). Son olarak, kadınlar oluşturdukları ağlar ve dayanışmanın verdiği beraberlik duygusu ile kendini daha güçlü hissedebilmektedir. Kooperatifler sayesinde, erkeklere ait olarak kabul edilen alanlarda var olmanın özgüvenlerini arttırdığını bildiren kadınların varlığı dayanışma pratiklerinin önemini göstermektedir (Jones vd., 2012, s. 21).

4. Gönen ve İğne Oyası

6360 sayılı yasa ile 2012 yılında büyükşehir statüsüne alınan Balıkesir'in en kalabalık 5. ilçesi olan Gönen'in toplam nüfusu 73.829'dur. Bu nüfusun 36.756'sı erkeklerden geri kalan 37.073'ü de kadınlardan oluşmaktadır (Balıkesir Büyükşehir Belediyesi, 2019, s. 44). Ekonomisi geçmişte yalnızca tarıma ve turizme bağlı olan ilçe, deri ve gıda sektörlerinin öncülüğünde yavaş yavaş sanayi bölgesine dönüşmüştür. Gönen Ovası'nın verimli topraklara sahip olması nedeniyle tarım da önemli bir ekonomik faaliyet olarak gözlenmektedir. Modern tekniklerle yetiştirilen ürün yelpazesi sebze, meyve, tahıl ve bakliyattan sanayi ve yem bitkilerine kadar genişdir. Şifalı sulara dayalı turizm ilçede

önemli bir sektördür. Yılda 200.000'den fazla insan özellikle romatizma ve kalsifikasyon bozuklukları için ilçeye gelmektedir. Tüm bunların yanında, son yıllarda el yapımı iğne oyası ilçede turizm ve ekonomiyi canlandırmaktadır.

İğne oyası, Gönen ilçesinin coğrafi olarak işaretlenmiş bir ürünüdür. Gönen Kaymakamlığınca açıklanan bilgilere göre bölgede iğne oyası yapımının ne zaman başladığı sorusuna kesin bir cevap verilememektedir. Oyanın 1880'lerden sonra ev eşyaları, çeyiz ve kıyafetler için kullanıldığı söylenmektedir. 1950'lerde, bazı fakir kadınlar üst sınıf kadınlar için süs eşyaları yapmışlardır. 1960'ların sonlarında, öğlen erken saatlere kadar açık olan Gönen pazarının kurulmasıyla iğne oyası ticari mal haline gelmiştir. Geçmişte ipek kozalarından yapılan iğne oyası bugün ipek fiyatındaki artış nedeniyle genel olarak yerini naylon ipliğe bırakmıştır (Vanlı, 2008, s. 38). Ayrıca, el yapımı ürünlerin yerine ucuz olması nedeniyle kimileri makine yapımı oyaları tercih etmekte ve bu durum esnafı olumsuz etkilemektedir (Özbek ve Çevik, 2018, s. 598-599).

İğne oyasının kullanım alanları çok çeşitlidir. Genel olarak kadınların rağbet ettiği bu ürünler, evlerin dekorasyonunda ya da kişisel aksesuar olarak kullanılabilir. Yapıldığı şekli ile de satışa sunulabilen iğne oyaları aksesuar olarak kullanılabilir gibi havlu ve yazma kenarını da süsleyebilir. Her yaşta kadına hitap eden ürünler genellikle çeyiz olarak alınmaktadır. Vanlı'nın (2008, s. 5) da dediği gibi ulusal bir üne sahip Gönen iğne oyası örneklerinin evlenecek kadının çeyizinin zenginliğini gösterdiği kabul edilmektedir.

İğne oyalasının satışının yapılabileceği farklı ortamlar mevcuttur. Öncelikle ev eksenli çalışmanın ürünleri olan bu iğne oyalalarını belirli bir mekâna bağlı olmaksızın satmak mümkündür. Müşteriler iğne oyası satıcılarının evlerine giderek ya da telefonla arayarak sipariş verebilmektedir. Ayrıca Gönen'in farklı yerlerinde dükkânlar açarak iğne oyası satanlar bulunmaktadır. Dükkânlar, belirli kişilerle anlaşarak onların yaptığı ürünleri alarak hem küçük çapta satış yapmakta hem de şehir dışına satış gerçekleştirenlere toptan ürün göndermektedir. Bunun dışında, özellikle son zamanlarda internet üzerinden alışverişin yaygınlaştığı da görülmektedir. Sosyal medya üzerinden hesap açarak müşterilere ulaşabilen kadınlar bazı risklere rağmen satış yapmaktadır. Bütün bunların yanında salı günleri kurulan iğne oyası pazarı kent ekonomisinin ayrılmaz bir parçasıdır.

Sadece Gönenlileri değil çok farklı yerlerden gelen insanları bir araya getiren pazar, iğne oyası almak isteyenlere özel olarak düzenlenen turlara da ev sahipliği yapmaktadır.

El becerisine ve düşük girdiye bağlı olan iğne oyasında ürünün fiyatını genel olarak el emeği belirlemede ancak elde edilen kazancın emeği birebir karşılayamaması söz konusu olabilmektedir. Gönen’de yapılan bir saha çalışmasında görüşülen kişilerin %62’sinin kazançlarının yeterli olduğunu düşünmedikleri görülmüştür. Ayrıca, ihtiyaçlarını karşılamak için ürünlerini belirli bir fiyatın altında da olsa satmak zorunda kaldıklarını söyleyen kadınların %81 gibi yüksek bir oranda olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Vanlı, 2008, s. 419-421).

Gönen’de iğne oyası yapan kadınlar üzerine yapılmış çalışmalardan birine göre, iğne oyası ile uğraşan kadınların çoğunluğu ilkokul mezunu olup 43-48 yaş grubundadır (Vanlı, 2008, s. 455). Bir başka çalışmada Sarıtaş (2016, s. 3) sabahın erken saatlerinde çevre köylerden pazara gelen kadınların yaşlarının 16 ile 85 arasında değiştiğini görmüştür. Öğlene kadar ürünleri satmak için uğraşan kadınlar ya cüzi bedeller karşılığında tezgâh kiralamakta ya da ayakta durmaktadır. Pazarı önceden bilen ziyaretçiler sabah erkenden buraya gelerek en iyi ürünler satılmadan almaya çalışmaktadır. Bir kısmı Gönen ve civarında yaşayan ve kendi ihtiyaçlarını karşılamak isteyen alıcıların öteki kısmı çevre veya uzak illerden özellikle de İstanbul’dan gelen kadınlar ve toptancılardır.

İğne oyası pazarının kadınlar arasındaki dayanışmanın iyi bir örneği olduğunu gösteren Sarıtaş, piyasada okuma yazma bilmeyen ve satış sırasında zorluk yaşayanların komşu tezgâhtaki kadınlardan yardım aldıklarını söylemiştir. Yazar buna ek olarak, kadınların birbirlerinin müşterilerini yakalamaya değil, birbirlerine yardım etmeye çalıştıkları sonucuna ulaşmıştır. Kadınların kısa süreliğine birbirlerinin tezgâhlarını bekleyerek, para bozdurarak ve plastik poşet ödünç vererek dayanışma örneği gösterdiklerini sözlerine eklemektedir (Sarıtaş, 2016, s. 3-4).

Yukarıda yer alan bilgiler ışığında 2019 yılının Ağustos ayında Gönen iğne oyası pazarında 12 kişi ile gerçekleştirilen derinlemesine mülakatlarla alan araştırması yapılmıştır. Bu esnada mülakat yapılan kadınların yanındakiler de zaman zaman araya girerek bazı soruları kendilerince cevaplamıştır. Alan araştırmasının esas amacı kadınların kent ekonomisine katılımlarının, ekonomiye sundukları katkıya rağmen oluşan

refahtan ne kadar pay alabildiklerinin, bu süreçte yaşadıkları sorunların ve bu sorunların çözümü için geliştirilebilecek alternatiflerin neler olduğunun araştırılmasıdır.

5. Alan Araştırması ve Bulgular

Gönen özelinde “kadınısı” ve ev eksenli bir uğraş olan iğne oyası anneler, akrabalar ya da komşu teyzeler tarafından kız çocuklarına öğretilmesi gereken bir beceri olarak kabul edilmektedir. Görüşmecilerden sadece biri iğne oyası yapımını Halk Eğitim Merkezi’nin açmış olduğu kurslara devam ederek öğrendiğini söylemiştir ve bu kişi de Gönenli değildir. Bu geleneği en iyi özetleyen cümle görüşmecilerin “Kendimizi bildik bileli iğne oyası yapıyoruz.” sözleridir. Ev içinde öğrenilen iğne oyası yine bu mekânda gerçekleşen üretim sürecinin bir ürünüdür. Kimi görüşmecilerin bu ev eksenli üretime tanık olan erkek çocuklarının sürece katılımını istememesi de sürecin “kadınsılığını” destekler niteliktedir.

Alan araştırmasının yapıldığı pazara satış için gelen görüşmecilerin yaş aralığı 20 ile 75 arasında değişse de orta yaştaki kadınların ağırlıkta olduğu görülmüştür. Kadınlar aynı zamanda aldıkları eğitim açısından birbirinden farklılık göstermektedir. Görüşmeciler arasında ilkokul mezunu olduğu gibi ortaokul ya da lise mezunu da bulunmaktadır. Medeni durumlarına göre görüşmeciler çoğunlukla evlilerden oluşsa da bekâr ya da eşini kaybetmiş kadınlarla da görüşülmüştür. Görüldüğü üzere saha çalışması sırasında iğne oyası pazarına gelen kadınlar homojen bir grubu temsil etmemektedir.

Gönen’deki iğne oyası pazarında çok farklı kadın gruplarına rastlamak mümkündür. Bir grup satıcı diğer kadınlar tarafından evlerde üretilen ürünleri alıp pazarda satmaktadır. Bu kadınlar ev eksenli üretim sürecine aktif katılmadan parça başı mal olarak satmaktadır. Kimi görüşmeciler ürünlerini beğendikleri kadınları evlerinde topladıklarını, iğne oyası için gerekli malzemeleri temin ettiklerini, kadınların çay veya yemek gibi giderlerini karşılayıp sonuçta ortaya çıkan ürün sayısına göre de ödeme yaptıklarını söylemiştir. Bu kadınlar hem “güzel iş çıkaran” hemcinslerini hem de bu ürünleri satın alabilecek kişileri tanıdıklarından iki taraf arasında aracı işlevi görmektedir. İşveren tarafın elde ettiği gelir önemli bir miktara karşılık gelirken bu kadınların içinde bulunduğu hane halkının ev ve araba sahibi olduğu ve çocukların okutulup evlendirilmesinde bu paranın önemli rol oynadığı görülmüştür. Bu durumda olan kadınların bazıları kentin kimi yerlerinde dükkân sahibidir ve salı günleri hem dükkânı açık

tutmakta hem de pazarda tezgâh kiralamaktadır. Bu durumdaki birkaç kadın önceleri bizzat üretim sürecinde yer almış ancak ilerleyen zamanda vazgeçerek daha fazla para kazanacakları düşüncesi ile sadece ürün satışına odaklanmıştır. Böylece kadınlar dikey hareketlilik sağlayarak beklentilerini karşılayacak parayı kazanabilmiştir. Saha çalışması sırasında karşılaşılan kadınlardan en iyi durumda olanların bu gruptakiler olduğunu söylemek mümkündür. Yukarıda bahsedilen tarzda bir üretim süreci, ürün satışının garanti altına alınmamasına bağlı olarak emek ve malzemeler için para harcamak istemeyen ve hemcinsleri ile sosyalleşerek aynı zamanda ekonomik kazanç elde etmek isteyen kadınlar için bir fırsat sunmaktadır. Ne var ki ellerine geçen para işverenine kazandırdıklarının yanında az kalmaktadır. Her ne kadar maliyete katlanmayıp sadece el emeği karşılığında para kazansa da parça başı ev eksenli çalışan kadınların bu işverenlere göre daha kötü durumda olduğu sonucuna varmak mümkündür. Bu durum, iğne oyası ile uğraşan kadınlarla yapılan çalışmalarda el emeğinin karşılığının alınmadığına yönelik cevapları desteklemektedir.

Pazarda satış yapmak isteyen kadınların tezgâhın büyüklüğüne göre 6 ile 20 TL arasında değişen bir kira bedeli ödemesi gerekmektedir. Ancak, bunu önemli bir tutar olarak gören ve ürünleri büyük çapta satış yapılacak ve dolayısı ile tezgâh açılacak kadar fazla olmayan kadınlar tezgâh kiralamaksızın ayakta durarak ellerine aldıkları ürünleri satışa sunmayı tercih etmektedir. Pazarın bazılarında uzak kaldığı ya da yakın olsa dahi fiziki sorunlarından ötürü kolay kolay yürüyemedikleri ve bu yüzden ulaşımına para vermek zorunda oldukları hesaba katılırsa bu kadınların aynı zamanda tezgâh parası ödemek istememesi doğaldır. Arada araçlar olmadan ürettikleri az sayıda ürünü getirerek satmaya çalışan bu kadınların satışları da bir o kadar küçük çapta olmaktadır. Bu durumda olan kadınların çoğunun pazartesi gecesi geç vakitlere kadar iğne oyası yaparak salı günü kurulan pazara daha fazla ürün götürmeyi amaçladığı kimi görüşmecilerce dile getirilmiştir. Buna göre, sabah erken saatlerde kalkarak pazara gelen kadınlar gün içerisinde genelde yorgun olmaktadır. Gerçekten de alan araştırması esnasında öğle saatlerine doğru kadınlardaki motivasyon düşüklüğü yüzlerinden anlaşılmaktadır. Pazarda mülakat yapılan kadınlardan en kötü durumda bulunanlar ise bu kadınlardır.

Yukarıda bahsedilen farklı gruptan kadınları ilgilendiren kimi sorunlar bulunmaktadır. Bu sorunları çeşitli başlıklar altında değerlendirmek mümkündür.

İlk olarak, toplumsal cinsiyet rollerine dair algının önemli bir sorun olduğu söylenebilir. Bazı görüşmecilerin toplumsal cinsiyet rollerinden ötürü baskı altında kaldıkları ve hayatlarının bir döneminde çalışma hayatına hiç giremedikleri görülmüştür. Hayatın farklı alanlarına katılımında kadınlara yaşatılan sorunlara dair çıkarım yapılmasını sağlayacak bir örnek olarak 72 yaşındaki bir görüşmecinin anlattıklarına değinmekte fayda vardır. Görüşmeci 30 yıl önce okuyarak öğretmen olmayı istediğini fakat o zaman köy muhtarlığı yapan babasının köyün geleceğini düşündüğü kadar kendi geleceğini düşünmediğini, onu engellediğini ve bu nedenle babasına kırgın ve kızgın olduğunu söylemiştir. Hem dönemin şartları hem de yaşanılan yerin küçük bir ilçe olduğu göz önünde tutulduğunda görüşmecinin engellenmesinin Gönen için genel bir durum olduğunu söylemek mümkündür. Ancak görüşmeci pes etmediğini, iğne oyası ile uğraşarak zamanla kendi parasını kazanmaya başladığını ve bunun verdiği özgüveni hissettikten sonra bu işlerle daha fazla ilgilendiğini söylemiştir. Görüşmecinin kendi parasını kazanmasının yanında zamanla hane içerisinde eşine karşı güç elde etmiş olması da kolay olmamış fakat kazandığı bu güç onun aile içinde ve sosyal yaşantısında da görünürlüğünü olumlu etkilemiştir.

Genç yaşta evliliklerin ve çocuk bakımının eğitime ya da işgücüne katılımı geciktirdiğine dair literatürü destekleyen bir örnek olarak görüşmecilerden biri evlendikten sonra üniversiteye devam etmek istediğini ancak o dönem hamile kaldığı için bunu yapamadığını söylemiştir. İlerleyen dönemde ancak çocuğu belli bir yaşa geldikten sonra bir muhasebecinin yanında çalışmaya başlayan bu kadın sonraki dönemde kendine bir dükkân açtığını, çocuk baktığını ve evlere temizliğe gittiğini şimdi iğne oyası ile uğraştığını ve tek isteğinin emekliliğe hak kazanarak düzenli bir gelir elde etmek olduğunu söylemiştir. Bu durumdaki kadınlar için küçük yaştan itibaren öğrenilen iğne oyası becerisi kadınların önündeki istihdam sorunlarına karşı bir B planı işlevi görmektedir ve bu bakımdan faydalı sonuçlar ortaya çıkardığını da söylemek mümkündür.

Yukarıda bahsedilen görüşmecinin de değindiği gibi emekli olmak pazara gelen satıcıların en temel motivasyonlarından biri olarak göze çarpmaktadır. Her ne kadar iyi para kazanıyor olsa da ticaretin zorluklarının fazla olduğunu ifade eden bir başka görüşmeci emekli primlerini ödemek için iğne oyası işine devam ettiğini ve emekli olmaya hak kazanır kazanmaz bu işi bırakacağını sözlerine eklemiştir. Bu durumdaki

kadınlar alacaklarını tahsil etmekte zorlandıklarını söylemiş, küçük yerde yaşamalarına ve herkesin birbirini tanmasına rağmen bu tarz sorunların yaşanmasının ticari şevklerini kırdığına dikkat çekmiştir.

İğne oyası yapan kadınların bazısı el emeğine dayalı üretim ve satış sürecine yeni ekonominin en önemli unsuru olan teknolojinin ve internetin sağladığı avantajları katarak kazanç elde etmektedir. Ne var ki internet üzerinden siparişlerde bazı sorunlar da yaşanmaktadır. İnternette satış konusundaki sorulara cevap veren kadınlardan biri güven meselesine değinerek ürünü gönderdiği halde parayı alamadığı durumlar olduğunu, bu nedenle internet yerine pazarda satış yapmayı ve parayı peşin almayı tercih ettiğini belirtmiştir. İnternet satışlarına değinen bir diğer görüşmeci sahte siparişlere değinerek konunun başka bir boyutuna dikkat çekmiştir. Bir tanıdığına başına gelen olayı anlatan görüşmecinin verdiği örnekte sahte isimle açılan hesaptan yanlış adrese ürün sipariş edilmiş ancak alıcı bulunamadığından ürün geri gönderilmiş ve para peşin alınmadığı için satış gerçekleşmemiştir. Görüşmeci, dükkân sahiplerinin bu yanıltmayı internette satış yaparak vergi vermeyen satıcıları caydırmak amacıyla yaptığını söylemiştir. Gerçekten de saha araştırması sırasında kadınların çoğunun tezgâh bedeli olarak tahsil edilen 6-20 TL arasında değişen bedel dışında bir gideri olmadığını belirten ve bu kadınların vergiye tabi olmamasını eleştiren görüşmecilerle karşılaşmıştır. Ekonomik anlamda iyi durumda olan bu kişilerin vergi vermiyor oluşu pazarda tezgâh açan ve vergi veren dükkân sahiplerini rahatsız etmektedir. Böylece, bazı satıcıların “haksız rekabet” olarak adlandırdıkları husumet bir başka haksızlığa neden olacak bir zemine kaydırılmaktadır. İğne oyası işi ile ilgilenenlerin genel olarak kadınlar olduğu düşünülürse bu durumu kadının kadına uyguladığı bir tür ekonomik ve psikolojik şiddet olarak görmek mümkündür. Her ne kadar aynı işyerinde çalışmıyor olsalar da aynı sektörde yer almalarından ötürü bazı kadınlar böyle bir yöntemde başvurmakta ve literatürde “pembe taciz” olarak adlandırılan bir vakanın tarafı haline gelmektedir.

Pazarda sabahtan itibaren ayakta kalarak ya da yanlarında taşıdıkları taburede oturarak satış yapmaya çalışan kadınların hayatlarına daha detaylı bir şekilde bakıldığında ciddi ekonomik sorunlarla karşı karşıya buldukları görülmektedir. Eşini yıllar önce kaybeden bir görüşmeci oğlu ve ailesi ile birlikte oturmakta ve eşinden kalan maaş ile satışlardan elde ettiği parayı birleştirerek hane ekonomisine katkıda bulunmaktadır. Görüşmeci mülakat esnasında “Oğlum ve ailesi ile yaşıyorum, beraber yiyip içtiğimiz

için para veriyorum. Satış için sadece pazara geliyorum ve bazen satış yapmadan geri dönüyorum.” demiştir. Bu durum kadınların alternatifsizlikten ötürü çocuklarının yanında yaşamak durumunda kaldığını ve bunun karşılığında ev ekonomisine katkıda bulunması gerektiğine dair bir düşünce içerisinde olduğunu göstermektedir. Bu nedenle görüşmeci para kazandığı durumda bu parayı dilediğince harcayamamakta, oğlunun üzerindeki “yükü” hafifletmeye çalışmaktadır.

Benzer bir çaresizlik içerisindeki başka bir görüşmeci ise “Eşimi kaybettim, evim yok. İhtiyacım var, yoksulluktan dolayı bu işi yapıyorum” diyerek pazarda satış amacıyla bulunan kadınlar arasındaki uçurumu da gözler önüne sermektedir. Hiç çocuğu olmadığı ve yalnız yaşadığı için pazarda kadınlarla bir araya gelmenin kendisine keyif verdiğini söyleyen görüşmeci satış için burası dışında başka bir seçeneği olmadığını sözlerine eklemektedir. Bu durumdaki kadınlar için iğne oyası satışının gerçekleştirildiği bu pazar sosyalleşme ihtiyacının giderildiği mekân haline gelmektedir. Bir önceki kış yaptığı harcamaları iğne oyasından kazandığı para ile karşıladığını söyleyen aynı görüşmeci sunduğu olanaklara karşın bu işi aslında zorunluluktan yaptığını ifade etmektedir. Görüşmeciler arasında en fazla sorun yaşayan kadınların bunlar olduğu ve çözümlerin onları merkeze alarak ortaya konulması gerektiği düşünülmektedir.

Kadınların iktisadi durumunun iyi olup olmamasından bağımsız olarak bakmakla yükümlü oldukları birilerinin olması onların üzerindeki yükü daha da ağırlaştırmaktadır. Öğleye kadar erkek kardeşi ile beraber çalışan bir görüşmeci ardından annesinin yemeğini yedirmek üzere eve gideceğini ve tekrardan pazara geleceğini söylemiştir. Evin yürüme mesafesinde olmamasına bağlı olarak minibüsle gidip gelecek olması kadının üzerine ekstradan maddi ve manevi yük bindirmektedir. Bu durum, yaşlı ve çocuk bakımının kadınların sorumluluğu olarak görülmesinin olumsuz etkilerini yansıtmaktadır. Söz konusu algının görece kapalı ve toplumsal cinsiyet rollerinin belirgin olduğu bir ilçede değişmesi çok kolay olmayacaktır.

İğne oyası bir gelenek olarak görüldüğünden pazara gelen kadınların bir kısmının bu işte profesyonelleşmediği görülmüştür. Bundan ötürü kadınlar daha fazla kazanç elde edebilecekleri mevsimlik işlerde çalışmayı tercih edebilmektedir. Görüşmeciler yazın kadınların pek çoğunun yevmiye karşılığında tarlaya giderek tarımsal faaliyetlerle uğraştığını ifade etmiştir. Bundan ötürü yaz döneminde iğne oyası sayı ve çeşit

bakımından azalmakta, kışın ise zamanlarının çoğunu evde geçiren kadınların “boş durmamak için” iğne oyası ile uğraşması sonucu ürün bollaşmakta, fiyatlar düşmekte ve aranan model ve renkte ürün bulunması kolaylaşmaktadır. Piyasada yaşanan bu dalgalanmalar hem alıcıları hem de satıcıları etkilemektedir.

İçinde buldukları sosyal çevre ve beraber vakit harcadıkları insanlar kadınların hayata bakış açılarını önemli ölçüde etkilemektedir. Bu pazardaki kadınların genellikle komşuları ve akrabaları ile bir araya gelerek zamanı birbirlerinin evinde iğne oyası yaparak geçirmesi hep aynı kadınlarla bir araya gelinmesi ve konuşulan konuların benzer olmasına bağlı olarak sınırlı bir sosyalleşme imkânı sunmaktadır. Bu durumda, cinsiyetten bağımsız olarak daha fazla insan ile sosyalleşebilecekleri ortamların yaratılması önem kazanmaktadır.

Pazarda kadınlar arasında rekabet olup olmadığı sorusuna verilen yanıtlar her kadının farklı renk ve modelde iş çıkardığı, el işinin kendine has özellikleri olduğu ve bir ürünün çoğunlukla bir başkasının alternatifi olamayacağı üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu nedenle pazarda yan yana tezgâhlar arasında gerginlikler yaşanmamakta ve kadınlar kendilerinde bulunmayan model için alıcıyı bir diğer tezgâha yönlendirebilmektedir. Bu bakımdan, saha çalışması Gönen iğne oyası pazarı ile ilgili daha önceden yapılmış çalışmalarda bahsedilen kadınlar arası dayanışmayı genellikle destekler niteliktedir. Kadınlar arasındaki rekabetin farklı biçimlerde kendini gösterdiğine ise yukarıda değinilmiştir.

Görüşmeler sırasında kadınların kazandıkları para ile neler yaptıklarına dair sorulara verilen yanıtlarda sıklıkla vurgulanan bir konu kabul günü parasını çıkarmak olmuştur. Gönen’de yaşayan kadınların ayda bir toplanarak gün yaptıkları ve el emeği ürünlerini satarak kazandıkları paranın bir kısmını gün parası olarak ayırdıkları görülmektedir. Kadınların “kadınısı” işlerde uğraşarak yine “kadınısı” ihtiyaçlarını karşıladıkları sonucuna ulaşmak mümkündür.

Görüşmecilerden birinin tezgâhına mülakat sırasında gelen bir kadın müşterinin satın almak istediği ürünleri seçip pazarlık yaptıktan sonra ürünlerin parasının yanındaki erkeğin cebinden çıkardığı para ile ödendiğine tanık olunmuştur. Bu durum kadınların pazarlık yapmaya daha yatkın olduğuna dair literatürde de yer verilen kabulü desteklerken, parayı elde tutarak ödeme yapma gücünün hala erkekte olduğunu

göstermektedir. Bu durumu kadının “kadınsı” uğraşlar için harcayabileceği bir parası olması, erkeğin iktisadi gücünü ve bu güce dair hissettiklerini sarsmadığı müddetçe kabul edildiğine dair düşünceleri doğrulamaktadır.

Kısacası, kadınlar Balıkesir’in Gönen ilçesinde kendilerine küçüklükten beridir öğretilen iğne oyası ile uğraşmakta ve bu beceriden farklı yöntemlerle gelir elde etmektedir. Hane ve kent ekonomisine katkılarına rağmen hem gelir elde etme hem de elde ettiği geliri harcama konusunda toplumsal cinsiyet algısı ve pratiklerden soyutlanamayan kadınlar iktisadi kazançlarını hayatın diğer alanlarında güçlenmenin bir unsuru olarak kullanamamaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Kentteki varlıkları ev, pazar ve varsa dükkânları arasında belirginleşen Gönen kadınlarının mevcut durumu, kadının konumuna dair kabul edilen toplumsal anlayışı değiştirebilmekten uzak görünmektedir. Kadınlar, elde ettikleri maddi gücü toplumsal ve politik alana yansıtamadıkları sürece aynı sorunlar üzerinde uzun süre konuşulmaya devam edilecektir. Bu nedenle kadınların bir araya gelerek ortaya koydukları ve hayatın farklı alanlarına etki edebilecek oluşumlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu noktada kooperatifleşmeyi önemli bir dayanışma yöntemi olarak ileri sürmek mümkündür. Ancak kooperatifin varlığından ziyade etkililiği önem kazanmaktadır. Hâlihazırda Gönen’de kadınların el emeği ürünlerinin satışını ve kadın girişimciliğini desteklemek amacıyla kurulmuş bir kooperatif bulunmasına karşın görüşme yapılan kadınlardan hiç biri bu kooperatif ile irtibata geçmemiştir. Hatta görüşmecilerden ikisi dışında kooperatifin varlığından haberdar olan da yoktur. Bu durumda ya mevcut kooperatifin işleyişinde değişikliğe gidilerek ya da alternatif bir kooperatif kurularak özellikle yukarıda bahsedilen en dezavantajlı konumdaki kadınların durumunu iyileştirmek amacıyla adım atılması gerekmektedir. Görüşmeciler de iğne oyası yapan kadınları koruyan bazı mekanizmaların geliştirilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Ortaya çıkan bu yeni demokratik yapıda öncelikle işi bilen ve daha ileriye götürebilecek kadınların sürece yön vermesi ve yönetimin her sene değişerek farklı kadınların katılımını sağlayacak yapıda olması önem taşımaktadır.

Mülakatlar sırasında karşılaşılan önemli bir sorun olarak pazarda satış yapanlar arasındaki olumsuz bakış açısının ortadan kaldırılmasında da kooperatifleşmenin etkisi

olacaktır. Vergi verenle vermeyenin aynı kefeye konulduğunu ve haksız rekabete mahal verildiğini söyleyen bir görüşmeci tezgâh açarak büyük çapta satış yapan ve karşılığında vergi ödemeyen satıcılara karşı olduğunu vurgulamış, ancak ekonomik durumu kötü olan ve ayakta satış yapmaya çalışan kadınları ayrı tuttuğunu söylemiştir. Satış yaptığı halde vergi vermeyen satıcıların denetlenmesi gerektiğini söyleyen satıcı aynı zamanda belediyenin de bu denetim sayesinde gelir elde edeceğini ifade etmiştir. Bu durumda belediyenin ve yerelde ortaya çıkacak bir oluşumun da dâhil olacağı bir düzenleme yapılarak kadınların ihtiyaçlarını aynı zamanda satıcılar arasında adalet sağlayarak gidermenin ve kimi satıcıların alternatif çözüm yollarına başvurmasını önlemenin bir yöntemi olabilecektir.

Ekonomik durumu kötü olan ve iğne oyası sayesinde geçinmeye çalışan kadınların teminat gösterebilecek maddi temelden yoksun olmasından ötürü yaşayabilecekleri sorunlar kooperatifleşme sayesinde hafifletilebilecektir. Kooperatifler kredi gibi yöntemlere başvurmanın önündeki engellerin üstesinden gelebilmeye yardımcı olabilecektir.

Kooperatifleşmenin bir diğer önemli katkısı evlerde parça başı çalışma sayesinde araçların elde ettiği paranın ürünü üreten kadınlarda kalmasını sağlayabilecek olmasıdır.

Bu ve bunun gibi sorunların önünü alabilmek için kadınların dayanışma ruhunu güçlendirmelerinin ve iktisadi açıdan ortak çıkarlara hizmet edebilecek bir yapılanmaya gitmelerinin olumlu etkileri olabilecektir. Bu amaçla bahsi geçen anlayışa hizmet edecek bir kadın kooperatifinin kurulması veya mevcut kooperatifin bu doğrultuda yeniden yapılandırılması önem arz etmektedir.

Kadınlar tarafından yapılan el emeği işlerin görünürlüğünü artırmak amacıyla ulusal ve uluslararası etkinlikler yapılması aynı zamanda kadınların sosyalleşme imkânlarını da artıracığından olumlu bir gelişme olacaktır. Bu etkinliklere katılımın kadınların hem iktisadi hem de toplumsal bakımdan gelişimini sağlama potansiyelini içerdii düşünölmektedir. Kooperatif ya da kadınlar arasında bu amaçla ortaya konulacak bir oluşumun farklı ölçeklerdeki kurum ve kuruluşlarla işbirliği içerisinde olması faydalı olacaktır. Gönen özelinde İŞKUR ve kadınları bir araya getiren kimi projelerin yapıldığı görölmüştür. Bandırma İŞKUR ile işbirliği yaparak sadece ev kadınlarını istihdam eden Gönen'deki bir tekstil fabrikası ya da Gönen'in farklı mahallelerinden kadın çiftçiler ile

gerçekleştirilen “Önder Kadın Çiftçi Projesi” kadınların işgücüne katılımını artırmak amacıyla gösterilen kıymetli çabalardır. Yerelde verilen mücadelelerin üst ölçeklerden desteklenmesi daha fazla kadına ulaşılmasını da sağlayacaktır. Bu nedenle yerel, ulusal ve küresel ölçeği bir araya getiren kimi projeler bahsedilmeye değerdir ve desteklenmelidir. Tüm bunların yanında çeşitli projeler yolu ile iş gücüne katılımın sadece gelir elde etmeyi sağlamakla sınırlı kalmaması, kadınların kazandıkları parayı harcarken özgür olması, kendi ihtiyaçlarını önceleyebilmesi ve sosyal anlamda da güçlü hale gelmesi önemlidir. Bu nedenle, bireyler toplumsal cinsiyet konusunda bilinçlendirilmeli ve şimdiye kadar doğru olduğu varsayılan yanlışlar konusunda farkındalık kazanılması sağlanmalıdır. Bu konuda yerel yönetimler ve sivil toplum örgütlerine görev düşmektedir.

KAYNAKÇA

- Alcan, D. (2018). *Türkiye’de işgücüne katılımın belirleyicileri ve işgücüne katılım oranı öngörülleri*. Ankara: Kalkınma Bakanlığı Ekonomik Modeller ve Stratejik Araştırmalar Genel Müdürlüğü.
- Alkan, A. (2008). Women in urban economy: At which side of dichotomies? Case of Ankara. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 129-146.
- Baah-Ennumh, T. Y. ve Adom-Asamoah, G. (2012). The role of market women in the informal urban economy in Kumasi. *Journal of Science and Technology*, 32(2), 56-67.
- Balıkesir Büyükşehir Belediyesi (2019). 2020-2024 Stratejik Plan.
- Baltacı, N. Ö. (2011). *Kadınları güçlendirme mekanizması olarak mikrokredi*. Ankara: Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü.
- Chant, S. (2013). Cities through a “gender lens”: A golden “urban age” for women in the Global South?. *Environment & Urbanization*, 25(1), 9-29.
- DİSK Genel-İş Sendikası (2020). *Emek Araştırma Raporu: Türkiye’de Kadın Emeği*. Ankara.
- Dunlop, J.E. ve Velkoff, V.A. (1999). *Women and the Economy in India, Working Paper*. International Programs Center.
- Hofmann, E. ve Marius-Gnanou, K. (2007). *Credit for women: A future for men? Microfinance and gender: New contributions to an old issue*. Ada Dialogue no. 37 içinde. Luxembourg.
- ILO. (2010). *Gender mainstreaming in local economic development strategies: A guide*. Geneva: ILO. Erişim adresi: https://www.ilo.org/empent/Publications/WCMS_141223/lang--en/index.htm.
- Jones, E., Smith, S. ve Wills, C. (2012). Women producers and the benefits of collective forms of enterprise. *Gender & Development*, 20(1), 13-32.

- Karakuş, H. (2014). Kraliçe arı sendromu-pembe taciz. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2 (1), 334-356.
- Kinyanjui, M. N. (2014). *Women and the informal economy in urban Africa: From the margins to the centre*. London: Zed Books.
- Leymann, H. (1996). The content and development of mobbing at work. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 5(2), 165-184.
- Loscocco, K. ve Smith-Hunter, A. (2004). Women home-based business owners: Insights from comparative analyses. *Women in Management Review*, 19(3), 164-173.
- Malik, A. A., Majid, H. ve Fateh, H. (2016). *Women in Pakistan's urban informal economy: Vulnerabilities, opportunities and policy solutions*. Washington: Urban Institute and Oxfam.
- Mason, C. ve Reuschke, D. (2015). *Home truths: The true value of home-based businesses*. Glasgow: Federation of Small Businesses.
- Mason, C. M., Carter, S. ve Tagg, S. (2011). Invisible businesses: The characteristics of homebased businesses in the United Kingdom. *Regional Studies*, 45(5), 625-639.
- Meng, X. (1998). *The economic position of women in Asia*. IIAS/IISG, CLARA Working Paper, No. 4, Amsterdam. Erişim adresi: <http://www.iisg.nl/~clara/publicat/clara4.pdf>.
- Munger, M.C. (2015). *The third entrepreneurial revolution: A middleman economy*. Erişim adresi: <https://pdfs.semanticscholar.org/d9c4/53e36a1ac7e639557c63d361c0728af2dd21.pdf>
- Newbery, R. ve Bosworth, G. (2010). Home-based business sectors in the rural economy. *Society and Business Review*, 5(2), 183-197.
- Novacek, I., ve Stuart, E. K. (2006). the contribution of women entrepreneurs to the local economy in Small Islands: Seaplant-based micro-enterprise in Fiji and Vanuatu. *Journal of Small Business & Entrepreneurship*, 19(4), 367-379.
- O'Reilly, C. ve Gordon, A. (1995). *Survival strategies of poor women in Urban Africa: The case of Zambia*. NRI Socio-economic Series, 10. Chatham: Natural Resources Institute.
- Özbek, Ö. ve Çevik, S. (2018). Somut olmayan kültürel mirasın taşıyıcısı olarak geleneksel el sanatları: Gönen ilçesinin yaşayan mirası. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(4), 588-603.
- Peker, A. E. ve Kubar, Y. (2012). Türkiye'de kırsal kesimde kadın istihdamına genel bir bakış. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 14 (2), 173-188.
- Rowe, B. R., Haynes, G. W. ve Stafford, K. (1999). The contribution of home-based business income to rural and urban economies. *Economic Development Quarterly*, 13, 66-77.
- Sarıtaş, S. (2016). Sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan Gönen oyaları ve kadınlar. *Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar Dergisi*, 1-10. Erişim adresi:

- <http://www.sdergi.hacettepe.edu.tr/makaleler/SuheylaSaritasGonenOyalariveKadinlar.pdf>.
- Tacoli, C. (2012). *Urbanisation, gender and urban poverty: Paid work and unpaid carework in the city*. Urbanisation and Emerging Population Issues Working Paper 7. Erişim adresi: <http://www.unfpa.org/sites/default/files/resourcepdf/UEPI%207%20Tacoli%20Mar%202012.pdf>.
- The International Initiative for Impact Evaluation (2013). *The effects of microcredit on women's control over household spending: A systematic review*. Erişim adresi: <https://www.3ieimpact.org/sites/default/files/2019-01/sr4-microcredit-review.pdf>.
- Tipple, G. (2005). The place of home-based enterprises in the informal sector: Evidence from Cochabamba, New Delhi, Surabaya and Pretoria. *Urban Studies*, 42(4), 611-632.
- Tripp, A. M. (1989). Women and the changing urban household economy in Tanzania. *The Journal of Modern African Studies*, 27(4), 601-623.
- UN-HABITAT. (2013). *Gender issue guide: Gender responsive urban economy*. Nairobi: United Nations Human Settlements Programme.
- Vanlı, A. Y. (2008). *Balıkesir ili Gonen ilçesi iğne oyaları ve halk eğitimi merkezinin iğne oyacılığına katkısı*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Vesala, T. (2008). Middlemen and the adverse selection problem. *Bulletin of Economic Research*, 60(1), 1-11.
- Walker, E. ve Webster, B. (2004). Gender issues in home-based businesses. *Women in Management Review*, 19(8), 404-412.
- WIEGO. (2014). *Informal economy monitoring study sector report: Home-based workers*. Cambridge.

KİTAP OKUMA EYLEMİNİN METALAŞTIRILMASI: INSTAGRAM PAYLAŞIMLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Mehmet Serhan TEZGEÇ*

Özet

Kitap okumak; bilgi edinmek, zihin dünyasını genişletmek, bir konu hakkındaki merakı gidermek için gerçekleştirilen eylemlerden ilk akla geleni ve en temel olanıdır. Kitap okuma denildiği zaman, zihinde öncelikle, kütüphanede yapılan okumalar haricinde, bireysellikle özleşmiş, edimi gerçekleştirenden üst düzeyde dikkat bekleyen bir eylem gelmektedir. Kitaplar ve kitaplıkların evlere girişi çok eskilere dayansa da, kitapların içe dönük yapısını bozuma uğratan ve onların dışarıya açılmasını sağlayan uygulamaların, hayatların bu denli içerisine girişi çok daha yenidir. Web 2.0 olarak da adlandırılan etkileşimli internet uygulamalarının bireylerin hayatında önemli bir yer kaplamaya başlamasının ardından gündelik hayat dönüşüme uğramış; kitaplar da bundan payını almıştır. Kitabın teknolojik olarak formatında yaşanan dönüşüm haricinde yine teknolojik bir gelişmenin sonuçlarıyla birlikte, kitaplar da sosyal medya içerisinde birer tüketim nesnesi haline gelmeye başlamıştır ve bu çalışmanın ağırlıklı olarak ilgileneceği ve üzerinde duracağı konu da budur. Kitapların birer sunum malzemesi gibi fotoğrafın içerisine yerleştirildiği pozların sergilenmeye başlaması ile kitaplar eskiye nazaran daha yüksek oranda bir metalaşmaya maruz kalmaktadır. Kitapların ve kitap okuma eyleminin sosyal medya içerisinde sunuluşunu analiz edebilmek için amaçlı örneklem yoluyla seçilmiş on adet Instagram paylaşımı göstergebilimsel analize tabi tutulacaktır. Çalışma sonucunda kitabın gösteriş ve tüketim bağlamlarında metalaşma süreçleri bu paylaşımlar özelinde gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kitap, Okuma, Instagram, Tüketim, Metalaşma

---

* Arş. Gör., Marmara Üniversitesi, mehmet.tezgec@marmara.edu.tr, Orcid: 0000-0001-8871-0813

COMMODIFICATION OF THE ACT OF READING BOOKS: A RESEARCH ON INSTAGRAM POSTS

Abstract

Reading a book is the basic act which comes to mind in the first place in order to get information, expand the world view and to satisfy one's curiosity. The act of reading firstly reminds an act which is integrated with individualisation and demanding full concentration of the reader. The entrance of the books and book into homes has a long history, however the penetration of the applications into lives deconstructing the introverted structure of the books is brand new. After the interactive Internet applications which are also named as Web 2.0. started to take a significant place in individuals' lives daily lives have been transformed and books have been affected by this process, too. Except the transformations occurred in the books in through technological changes, thanks to another technological development books have started to become an object of consumption and this study will focus on this specific issue. With the display of photos including books as an exhibition material, books started to be commodified in higher levels. In order to demonstrate the presentations of the books and the act of book reading in social media, ten Instagram posts which have been selected by using the purposeful sampling method will be analyzed through semiotic analysis. At the end of the study the commodification processes of the books in the contexts of consumption and display has been revealed with the help of these posts.

Key Words: Book, Reading, Instagram, Consumption, Commodification

Giriş

Okuma denildiğinde akıllara ilk gelen eylem, kitap veya başka bir formatta bulunan yazılı bir metnin alfabeyle ait semboller vasıtasıyla okuyucu tarafından anlamlandırılması ve yorumlanması olmaktadır. Yazılı kültür içerisinde doğup büyüyen bireyler için sözlü kültür içerisinde gerçekleştirilen okuma eylemini tahayyül etmek ise daha zordur. Örneğin, Sokrates için basılı kitaplar, öğrenmenin önünde birer engeldir. Burada kast edilen kitapların içerikleri değil, somut varlıklarıdır. Sokrates, öğrenmenin yalnızca eğitilmiş bir entelektüel grubu tarafından paylaşılan ve yalnızca sözel yollar kullanılarak aktarılabilen tek bir yolu olduğunu iddia eder. O'na göre yazı içerisinde çok fazla anlam kaybı meydana gelmektedir (Fischer, 2004, s. 52). Antik Yunan içerisinde de okumanın farklı açılımları vardı. Taburoğlu'nun belirttiği üzere; "Okumanın eylemsizlik gibi görünmesi zamanımıza ait bir olgudur: Antik Yunan hekimleri, yürüme, koşma, ya da top

oynamayla eşit düzeyde fiziksel bir egzersiz olarak, hastalarına okumayı tavsiye ederlerdi.” (Taburoğlu, 2016, s. 230) Sözlü kültürden yazılı kültüre geçiş esnasında yaşanan değişimlerin yanı sıra, el yazması olarak çoğaltılan kitapların muhteviyatı da matbaa ile değişime uğramıştır. Bu değişimin izlerini okuma eylemi üzerinde gözlemlemek de mümkündür.

Matbaanın icadı ile birlikte kitapların çoğalması ve erişilebilir olması, bir bakış açısına göre kutsallık özelliklerinin yitimine ve dolayımında da yoğunlaşarak yapılan okumadan yüzeysel okumaya geçişe neden olmuştur (Burke, 2001, s.179). Ancak yine de burada suçu hemen, teknolojik ilerlemeye ve el yazmalarının ağırlıklı olarak hüküm sürdüğü çağdan matbaa ile rahatlıkla kopyaları üretilen kitaplara atmak doğru değildir. Keza iletişim araçları arasındaki bu tarz geçişlerin yaşandığı çağlar ve dönemlerde, bir medyumun bir anda önemini yitirmesinden söz edilmemektedir. Örneğin, Antik Yunan’da yazılı kültür varlığını sürdürse dahi egemen ve baskın olan kültür sözlü olardı. Matbaanın icadından sonra da el yazmaları aynı şekilde önemsiz olarak sınıflandırılmamıştır (Barbier ve Lawenir, 2001, s. 386’dan aktaran Aymaz, 2018, s. 129). Eski ve yeni araçların karşılıklı etkileşim halinde ilerlemesinin, okumanın yüzeyselleşmesi için tek başına bir günah keçisi olamayacağı, bu konudaki uyarıların çok daha eskiye dayanması ile ortaya konulabilir. Burke (2001, s. 179) tarafından belirtildiği üzere “Eski Roma’da filozof Seneca, Lucilius’a ikinci mektubunda, öğrencisine kitaplara göz gezdirmemesini salık vermekteydi; bu, insanın yemeğiyle oynamasına benzerdi.” Bu dönemlerde dahi gündeme gelen kitabın içeriğinden bağımsız olarak ele alınması ve yüzeysel bir biçimde okunması, günümüz toplumu göze alındığında başka tehlikeleri de gündeme getirmektedir. Kitap teknolojisinde yaşanan değişimler ve e-kitap ve e- kitap okuyucularının ortaya çıkması ile yaşanan değişikliklerden ziyade kitaplar birer tüketim ve gösteri nesnesi haline gelme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda ilk olarak sosyal medya kavramına ve yeni kitap paylaşım mecralarına göz atmakta fayda vardır.

1. Sosyal Medya ve Kitap Paylaşım Alanları

Geleneksel medyadan ayrılan belirli özellikleri ile birlikte günümüzde çok fazla kullanıcının aktif olarak katılım gösterdiği bir platform haline gelen sosyal medya ağları; Facebook, Twitter, Instagram, Snapchat vb. pek çok mecraanın türemesini ve devasa

ekonomik yapılar haline gelmesini sağlamıştır. Kitle iletişim araçlarından farklı olarak bu mecralar, bireyin de gönderici konumuna geçmesine olanak tanımış; postmodern benliğin yansıtılmasına olanak vermesi sayesinde sanal kimliklerin (sanal persona) oluşturulmasına imkân tanımıştır. Sosyal medyanın en temel özelliklerinden bir tanesi etkileşimdir. Bu etkileşimin ortaya çıkmasını sağlayan da Web. 2.0 teknolojisi olmuştur. Bu teknoloji kullanıcıların birbirleriyle etkileşim içerisinde olmalarına ve aktif olarak üretim yapmalarına müsaade etmiştir (O'Reilly, 2005). Sosyal medya çalışmaları alanında sıklıkla referans verilen Manovich de sosyal medyayı geleneksel medyadan ayırıştıran ve onu farklı bir noktaya yerleştiren iki adet unsurdan söz etmektedir. Bunlar; Web 2.0 olarak adlandırılan gelişmeler ışığında, kullanıcıların üretici konumuna geçmesi ve sosyal medyanın bireyler için bir iletişim mecrası haline gelmesidir. Manovich istatistiklere dayandırdığı çalışmasında ilk iddianın yani kullanıcıların birer üretici haline gelmelerinin tüm sosyal medya ekosistemini kapsamadığını, belirli sayıda insanın üretici pozisyonuna geldiğini; iletişim amaçlı kullanım iddiasının ise rakamlarla daha kolay desteklenebileceğini belirtmiştir (Manovich, 2009, s. 320-321).

Manovich burada yine herkesin gerçek anlamda bir üreticiye dönüşemediğinden bahsederek, sosyal medyanın gücünün sınırlılıklarını çizmektedir. Üreticilik ve emek konuları ise çok farklı bir tartışma evrenine ait olup bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Kullanıcıların etkileşime girme şansını artıran bir diğer teknolojik gelişmeden bahsetmek, üreticiliğin her ana ve mekâna taşınmasının nasıl olanaklı hale geldiğinin anlaşılabilmesi açısından faydalı olacaktır. Medya yakınsama kültürü ile birlikte bireylerin hayatına nüfuz eden son gelişmeler ve akıllı telefon vb. dijital teknolojilerin ortaya çıkması, medya çalışmaları içerisinde bu alana dönük özel bir ilgi ortaya çıkmaya başlamıştır. Daha önce bahsedilen teori ve kuramsallaştırmaların yanı sıra Sheller ve Urry (2006) de yeni taşınırlıklar paradigmasına geçiş yapıldığını belirtmişlerdir. Günlük yaşam aktiviteleri içerisinde internete ve sosyal medya platformlarına erişimi artıran mobil teknolojiler sayesinde, uzak mesafelerde bulunan bireyler arasındaki etkileşim artmış bulunmaktadır. Akıllı telefonların artık gündelik hayat içerisinde kapladıkları alan, bu teknolojinin henüz doğmaya ve gelişmeye başladığı dönemin şartları içerisinde değerlendirildiğinde öngörülemez boyuttadır. Telefon görüşmeleri gözle görülür bir biçimde azalmış, telefon mesajları daha kısa ve sınırlı bir formata bürünmüştür. Başka biçimde ifade etmek gerekirse, her iletişim formuna ayrılan zaman ve verilen emek azalmış görünmektedir.

Bu bağlamda ele alındığında, görsel iletişim en fazla kullanılan iletişim aracı olarak göze çarpmaktadır (Sheller ve Urry, 2006'dan aktaran Serafinelli, 2015, s.36).

Buradaki görsellik vurgusu çalışma açısından özel önem teşkil etmektedir. Youtube, Instagram ve Pinterest gibi sosyal medya alanları kitabın yeni paylaşım alanlarına dönüşmüştür. Etkinlikleri yüz yüze gerçekleştirilen eski usul okuma kulüplerinin yerini artık bu mecralar almaktadır. Doğaları gereği görselliğe yatkın olan bu mecralar, yazıdan çok fotoğrafları ön plana çıkarmaları sebebiyle kitapların sunulmasını da bir anlamda etkilemiştir. Instagram üzerinden yapılan paylaşımlar İngilizce kitap anlamına gelen book ve Instagram kelimelerini birleştirerek Bookstagram etiketi altında yapılmaktadır.

Youtube üzerinden kitap paylaşımı yapanların kullandığı terim ile isimlendirilecek olduğunda Booktube etiketi içerisindeki en popüler formatlardan bir tanesi BookHaul'dur. Bu format kapsamında içerik üreticileri, yakınlarda satın aldıkları bir kitabın tanıtımını yapmaktadır. Burada genellikle henüz okunmayan bir kitaptan temaya ve tanıtım yazısına bakılarak neler beklendiğine dair bir paylaşım yapılmaktadır (Birke ve Fehrle, 2018, s.74). Burada sosyal medyaya eleştirel yaklaşanların kitap paylaşımı denildiğinde ilk akıllarına gelenin bir gerçekliğinin olduğu görülebiliyor. Kitaplar okunmadan, sadece arka kapaklarına bakılarak tanıtılıyor ve paylaşımlar bunun üzerinden yapılıyor. İmajlar üzerinden tüketim yapılan bir çağda kitapların yalnızca kapakları üzerinden metalaştırılmaları ve bu şekilde paylaşılmaları bu sosyal medya mecraları için son derece doğaldır.

Kitapların bir diğer paylaşım alanı olan Pinterest dahilinde de durumun çok farklı olmadığı yapılan çalışmalar ile ortaya koyulmuş durumdadır. Pinterest üzerinden yapılan paylaşımlarda kitap okuma eylemine büyük bir önem verilmekte ve öncelik tanınmaktadır. Okunan kitabın ne olduğu ya da içeriği ise genellikle ikincil dereceden önem teşkil etmektedir. Buysa okuma merakından (Readirleness) çok kitap merakına (bookishness) bir gönderme yapmaktadır (Rodger, 2019, s. 473).

2. Tüketimin Nesnesi Olarak Kitap

Günümüz toplumunu anlamlandırmak için kullanılan; enformasyon toplumu, gösteri toplumu gibi tanımlamalar içerisinde ehemmiyet bakımından en üst sıralarda yer alan kavramlaştırmalardan bir tanesi de tüketim toplumdur. Tüketim toplumunun

tanımlanması için başvurulabilecek alanın öncül yazarlarından bir tanesi olan Featherstone (2007, s.57) için tüketim toplumu, ürünler ve onların etrafında kurulan bir yapılaşmaya tekabül etmektedir. Bu tanımlamanın iki boyutu vardır; ilkinde göre ekonomik yapılanmanın kültürel bir boyutu vardır ve nesnelere kullanım değerleri için değil, onların temsil ettiği değerler için tüketilmekte, sembolik değerlere ve diğerlerine tüketici hakkında bir şeyler anlatan hüviyete kavuşmaktadır. İkinci boyutta ise, bu yaşam tarzı tüketiminin doğurduğu klasik tüketim paradigmalarına daha yakın duran arz ve talep konuları vardır. Şan ve Hira da Featherstone'un tüketim toplumu tanımlamasında birinci boyut olan sembolik tüketimle doğru orantılı bir biçimde ilerleyen bir tanımlama geliştirmektedir. Buna göre, pozitivist ve modernist dönem içerisinde insanlar, sıkı sıkıya bir üretim ve ilerleme inancına bağlı olarak yaşamlarını sürdürmekteyken; günümüzde bireylerin toplumsal yaşama tüketim biçimleriyle de katılmaları gerekmektedir. Hazların, arzuların doyurulması ve tüketimin bu doğrultuda yapılması tüketim toplumunun başat göstergesidir (Şan ve Hira, 2004, s. 5).

Nesnelerin birincil tüketim amaçları, yani Marksist terminolojiyle ifade edilecek olduğunda, kullanım değerleri ile birlikte tüketilmeleri yerine, tüketilenin onların sembolize ettiği değerler olduğunu iddia etmek günümüz toplumları açısından yanlış olmayacaktır. Konu kitaplar olduğunda bir nesne olarak kitabın tüketilmesinin öncelikli amacı bilgi edinmektir, ancak günümüzde kitaplar sıklıkla boş zaman geçirme aracı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bunun haricinde kitaplar, kültürlü oluşun bir sembolü olarak statü kazanmak maksadıyla da tüketilir hale gelmiştir. Newman tarafından belirtildiği üzere kitap okuma ya da kitap paylaşımı üzerine olan oluşumlar genellikle, kullanıcıları kitaplar hakkında verimli tartışmalar yürütmeye yöneltmekten çok kitapları bir statü sembolü olarak biriktirmelerine ve kitabın bir meta olarak sunulduğu sanal, sosyal medya kimlikleri oluşturmalarına olanak tanır (Newman, 2008, s.21'den aktaran Foasberg, 2012, s.33).

Semboller üzerinden tüketim ve kültür kavramları bir araya geldiğinde, kültürel tüketim ürünleri ve onların tüketiliş biçimlerini incelemekte olan Bourdieu akıllara gelmektedir. Kültürün bir sermaye olarak tüketilebildiğini ve bireylerde somutlaşabildiğini iddia eden Bourdieu'ya göre, toplumsal sınıflar içerisindeki ekonomik ve kültürel sermaye grupları bir mücadele içerisinde dir. Ekonomik sermayenin niceliksel göstergelerle bariz bir biçimde ayrışması ve toplumu katmanlara ayırması gibi kültürel

sermaye ve beğeniler de sınıfların doğuştan gelen kodlarında yazılıdır ve bu da benzer bir biçimde toplum içerisinde bir mücadele alanının doğmasına yol açar. Kültürel sermayeyi ekonomik çatışmaların dışında ve bağımsız olarak analize tabi tutmak eksik kalmış, anlamsız bir çabanın ürünü olmanın ötesine geçemez (Köse, 2010, s.365). Aynı ekonomik sermayenin belirli gruplar içerisinde eşitsiz bir biçimde dağılması gibi kültürel sermaye de sınıfsal olarak toplumu ayrıştırmaktadır. Beğeniler ve kültürel zevkler bir sınıfın ürünü olarak gelişmekte, zaman içerisinde sınıflar arasında bu zevkler üzerinden bir geçişlilik durumu da söz konusu olabilmektedir.

Bourdieu, ekonomik temelli sınıfsallığın izlerini, kültür içerisinde de aramış ve çarpıcı sonuçlara ulaşmıştır. Bourdieu için kültürel sermayenin oluşumunun incelenmesi adına bakılması gereken ilk nokta, beğeni ve eğitim arasındaki ilişkidir. Diploma ile bir dereceye kadar ölçülen eğitim ile kökleri dışarıda bulunan, bireyin yetiştiği toplumsal kökenin izlerinin cisimleştiği eğitim birbirinden farklıdır. Kültürel sermayenin dayanaklarını ve temellerini, görünmeyen bu ilişki içerisinde aramak ve Bourdieu'nun deyimiyle popüler beğeniden uzakta “meşru beğeniler” olarak adlandırılan sınıflandırmanın, nasıl olup da toplumsal yaşam içerisinde kemikleştğine bakmak gereklidir (Bourdieu, 2015, s. 26 - 31). Bourdieu için “meşru beğeniler” yüksek kültür ürünlerine ait bir alanı betimlemektedir. 1960'larda yazılan bu eserin, yüksek kültür ve popüler kültür tartışmalarının da ötesinde hala daha güncelliğini koruduğu alanlar mevcuttur. Yeni medya ve yeni toplumsal düzen; beğenilerin sergilenmesini kolaylaştırarak, güncelliğin sürdürülmesini sağlayan faktörlerden bir tanesi olarak ortaya çıkmaktadır. Popülerleşme yani bir anlamda kitlelere yayılma, okunan kitaba ait zevkin daha önemli bir hale gelmesine neden olmuştur. Okuma ile ilgili tartışmalar insanların okuyup okumamasından çok okuyucuların okuduğu türler üzerine odaklanmaya başlamıştır. Okunan kitabın faydalı ya da bilgilendirici mi olduğu ya da yalnızca zaman geçirme için kullanılan kitaplardan mı olduğu da odak noktasına alınmaya başlamıştır. Kitlelerin zevkine uygun kitap biçimlerinin tüketilmesi tartışmalı bir hal almıştır (Wright, 2006, s.125).

Üst sınıfların kendi habituslarını oluşturma ve bunun etrafında dönen beğenilerini keskinleştirme çabaları, kitle kültürünün dayatmacı tavrı ile daha da görünür hale gelmiştir. Bourdieu'nun tüketim ve sosyal sınıflar arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmaya çalıştığı çalışmaları içerisindeki anahtar kavramlardan biri de “habitus” terimidir.

Habitus, sıklıkla habit yani alışkanlık ile karıştırılmaktadır. Ancak alışkanlıkların oluşması için bir zaman ve tekrarlama süreci gereklidir, yani özünde bireysel bir çaba da yatmaktadır. Habitusun temelinde yatan yatkınlıklar ise doğal olmalı ve yaratıcı eylemi bu şekilde ortaya çıkarmalıdır (Çeğin ve Göker, 2015, s.18). Kendi habituslarına ait genel kitleye hitap etmeyen kitap zevklerine sahip olmak ve bunun sınırlarını çizmek ve farkında olunmayan, kendiliğinden ortaya çıkan bir eylem sonucunda olsa da bu zevklerin ayrıştırılması kültürel anlamda trend belirleyici konumlarından vazgeçmek istemeyen üst sınıf için elzemdir. Featherstone'a göre postmodern ürünlerin üretimi ve tüketimi konusunda bir anlamda otorite olarak kabul edilen kültür araçları ve izler kitleleri arasında sürekli devinim halinde olan bir yarış söz konusudur. Kültür araçları beğenilerini popülerden uzak tutmaya çalışırken, kitleler ise ürünlerin yoğun bir biçimde tüketilerek sıradanlaşmasına neden olmaktadır. Örneğin tüketimi kültürel anlamda bir statü biçiminde ele alınabilecek olan Beatles'ın popülerleşmesi demek beğenileri yönlendirme görevini üstlenen kültür araçlarının hemen bir başka müzik grubuna yönelmeleri anlamına gelecektir (2007, s. 90). Aynı durum kitapların tüketimi için de geçerlidir. Günümüzde bir üst sınıfa ait beğenileri izlemek ve ona göre davranmak eskiye nazaran kolaylaşmıştır. Replikaların üretimiyle beraber beğenilerin taklit edilmesi daha mümkün hale gelmiştir. Sosyal medyada kültürel anlamda trend belirleyici olmak isteyen bireyleri de, eski zaman kültür araçlarının birer replikasına benzetmek mümkündür. Yalnızca genel beğeniye dönük paylaşımlar yapmak ve diğerlerinin ilgisine mazhar olmak sosyal medyada etkin olmak isteyen kullanıcılar için daha ön plandadır. Ürünün hangi beğeni sınıfına ait olduğundan çok beğenilip beğenilmeyeceği düşüncesi paylaşım yapanların motive olmasını sağlamaktadır. Manovich'e göre, Instagram kullanıcıları ürettikleri içerikler ile beraber Bourdieu'nun teriminden esinle, kültürel bir kapital ortaya koymaktadır. Bu kültürel kapitalin değeri ise takipçi ve beğeni sayısı gibi nicel ölçümlenmelerle ya da fotoğraflar hakkındaki yorumlara bakılarak nitel bir biçimde analiz edilebilir. Eğer reklam verenler ve markalarla bir ortaklık kurulmaya başlanırsa, kültürel kapitalin ekonomik kapitale dönüştürülmesi de mümkündür (2015, s.117). Görüldüğü üzere Bourdieu'nun ekonomik ve kültürel kapital türlerini birbiri ile bağdaştırma ve aralarındaki ilintiyi ortaya koyma çabası, günümüzün sosyal medya toplumu içerisinde daha da görünür bir hal almıştır. Şeffaflığa daha yakındır. Beğenilerini pazarlayarak

beğeni toplayan sosyal medya kullanıcılarının bunun sonucunda bir ekonomik kapital elde etmeleri de günümüz toplumunda mümkün hale gelmiştir.

Bourdieu'nun kültürel sermaye ve sınıf arasında ilişki kurmaya çalışan çalışmalarına getirilen eleştirilerden bir tanesi, bu araştırmaların yalnızca Fransız toplumunu açıklamakta oluşu, işin içerisine kültürel farklılıklar gireceği için diğer toplumları anlamlandırmakta yetersiz kalacağı olmuştur. Ünsal Oskay da Bourdieu ile paralel bir iddiada bulunmuştur. O'na göre kitle iletişim araçlarının tüketiliş biçimleri ve sınıfsallık arasında direkt bir ilişki vardır. Serbest zaman içerisinde kendisini geliştirmeye ve özgür kılmaya dönük medya türleri tüketebilecekken eğlenceye dönük programları izleyerek sistemin arzusunu birebir yerine getiren kesim, ağırlıklı olarak öğrenim seviyesi ve gelir olarak daha altlarda bulunanlar olmaktadır (2014, s. 42 - 422). Birer kitle iletişim aracı olan kitaplar için de benzer çıkarımlar yapmak mümkündür. Bourdieu'nun düşünceleri ile uyumlu olarak sınıfsallık ve ait olunan habitus, okunan kitapları da etkileyebilmektedir. 2006 yılında Çin'de yürütülen bir çalışma, kitap okuma alışkanlıklarına bakıldığında elit sınıflar ve işçi sınıfı arasında gözle görülür bir fark bulmuştur. Buna göre, yönetici sınıfında yer alan veya hükümette görev alanlar arasında okuma kültürü, onları entelektüel olarak zorlayacak kitaplardan ya da prestij sahibi edebi eserlerden oluşmaktadır. Karşıt olarak, işçi sınıfından gelenler ise türü fark etmeksizin daha az okuma eğilimindedir (Wang, Davis ve Bian, 2006, s. 336 - 337). Yine aynı çalışma içerisinde Amerika özelinde yapılan bir çalışmaya verilen referans da ortaya koymaktadır ki, üst sosyoekonomik sınıftan gelen bireyler özel ve keskin bir zevk grubunu temsil etmezler. Ancak üst sınıftan gelen bireylerin alt sınıftan gelen bireylere oranla daha fazla kültürel türe aşina oldukları ve zevk yelpazelerinin daha geniş olduğu da çalışmanın dikkat çekici bir sonucu olarak literatürdeki yerini almıştır (Wang ve diğerleri, 2006, s. 319). Türkiye genelinde bu tarz bir araştırma yapılmamış olmasına rağmen, Amerika ve Çin örneklerinde de Fransız toplumu ile uyumlu sonuçların bulunması, kültürel sermayenin sınıfsal temelinin dinamiklerinin yalnızca Fransa için geçerli bir sonuçlar ortaya koyacağı iddiası geçerliliğini yitirmiş bulunmaktadır.

3. Gösterinin Nesnesi Olarak Kitaplar

Gösteri toplumu imajların ön plana çıktığı ve toplumun da bu doğrultuda evrimleştiği bir süreci tanımlamak için kullanılmaktadır. Debord tarafından geliştirilen

gösteri toplumu kavramsallaştırılması, 1960'lara ait bir terim olsa da yeni medya dolayımında ortaya çıkan gelişmeler ışığında belki de her zamankinden daha fazla akademik ilgiye mazhar olmakta ve güncelliğini korumaktadır. Medya ve tüketim toplumu ilişkisini imajların tüketimi ekseninde organize olan bir inşa olarak ele alarak, tüm medya araçlarının gösteriye dönük bir yapı sergileme olasılığında söz etmektedir (Kellner, 2019, s.59). Debord'un tanımladığı anlamıyla gösteri, kapitalist toplumun meta fetişizminin bir başka ifadesidir. Gösterinin etkisi bu anlamda sahip olunan metalar üzerinden kurulan kimlik, ahlak ve gündelik yaşam pratiklerinin bireyleri gündelik yaşamın gerçekliklerine ve olaylarına katılımını yabancılaştırıcı etkisidir (Köse, 2010, s. 341). Gösterinin metalaştırma süreci son derece yaygın ve kapsayıcıdır. Han tarafından dile getirildiği üzere:

Kapitalist ekonomi her şeyi sergilenme mecburiyetine tabi kılar. Sadece sergilenmeye yarayan sahnelemedir değer yaratan, şeylerin her türlü kendine özgülüğü feda edilmiştir. Şeyler karanlığın içinde değil aşırı ışık altında ortadan kaybolmaktadır (2017, s.28).

Gösteri toplumu ve tüketim kültürü dolayımında gerçekleşen toplumsal dönüşümler, gündeliğin daha hızlı ve kolay tüketilir halini ön plana taşımış, emek gerektiren süreçler birer birer terk edilmiştir. Okumanın izlemekten daha zahmetli bir süreç olması, anlamlı ve hakkını veren bir okuma eyleminin sözcükler üzerinde uzun uzadıya düşünme edimini kendisiyle beraber getirmesi gerektiği muhakkaktır. İster bilgi edinme aracı olarak kullanılıyor olsun ister eğlence niyetiyle faydalanılacak olsun, televizyon ve sonrasında gelen sosyal medyanın kitaplara nazaran görselliği ve imajları çok daha fazla desteklemesi nedeniyle bu mecraların kullanıcının niyetinden bağımsız olarak eğlenceye daha yatkın olmalarını iddia etmek yanlış olmayacaktır. Neil Postman'ın (2016, s. 33) belirttiği üzere, söze ve yazıya dayalı toplumlardan imajlara önem veren toplumlara bir geçiş yapılmış; bunun neticesinde birbirleri ile saatlerce seçim vaatleri üzerinden tartışan siyasi adayları dinleyen halkın yerini, adayların dış görüntüleri üzerinden değerlendirmelerde bulunan ve bu bağlamda da siyasi kararlarını veren topluluklar almıştır. Eğlence ve görselliğe önem veren bu düzenin oluşmasında aşağıdan gelen talep göz ardı edilmeksizin sosyal medyanın da bir rolünün olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Rodger tarafından dile getirildiği üzere bundan elli yıl önce de kitaplar bilginin kaynağı olmaları hasebiyle kutsanıyorlardı ancak kullanıcıların üretici

pozisyonuna geçtiği görsel paylaşım platformlarının ortaya çıkışıyla beraber çok daha ön planda olmaya ve farklı açılardan ele alınmaya başladılar (2019, s. 476).

Sosyal medya tabanlı kitap paylaşım ağlarının gözler önüne serdiği açılardan iki tanesi, kimlik inşası için kitap kültürünün kullanılması ve kitabın materyal bir nesne olarak fetişleştirilmesidir. Bunlar, kitap okuma ve paylaşmanın yeni biçimlerinin gösterişi ve tüketim odaklı olarak ele alınmasına neden olabilir. Bu durumun ötesinin de olduğu ve bunun tek başına açıklayıcı bir yaklaşım olamayacağı da ortadadır (Birke ve Fehrle, 2018, s.74). Kitabın nesneleştirilmesi demek onun somut yanlarının ön plana alınıp, entelektüel muhteviyatına gönderme yapan tözünün göz ardı edilmesi anlamına da gelmektedir. Rodger tarafından dile getirildiği üzere, bir sosyal ağ olan Pinterest vasıtasıyla yapılan paylaşımlarda, kitap okuma eylemine büyük bir önem verilmekte ve öncelik tanınmaktadır. Okunan kitabın ne olduğu ve içeriği ise genellikle ikinci dereceden önem teşkil etmektedir. Buysa okuma merakından (readerliness) çok kitap merakına (bookishness) bir gönderme yapmaktadır (2019, s. 473). Bir boş zaman geçirme aparatı ya da bu sosyal platformlar üzerinden sosyalleşme vasıtası olarak araçsallaştırılan kitaplar, ruhlarını ve niteliksel yanlarını kaybetme tehlikesi ile karşı karşıyadır. Bireyselliğin ve kişisel gelişimin bir virüs gibi yayıldığı toplum ve onun pratiklerini yansıtan sosyal medya içerisine yerleştirilen kitap da; sayılarla ifade edilen, bu yeni medya içerisinde paylaşım değeri yüksek bir metaya dönüşecektir. Birke ve Fehrle de bu konudaki endişelerini benzer bir biçimde dile getirmişlerdir. Bu tarz kitap paylaşım siteleri üzerinden yapılan kişisel gelişim vurgusunun ortaya çıkaracağı problemlerden bir tanesi de okumanın nicelikle ilintilendirilmesidir. Okuma eyleminin kendisinin vurgulanması yerine, günlük olarak okunan sayfa sayısının ön plana çıkarılması; okumanın ölçülebilir ve somut bir şeye dönüşmesine neden olacaktır (2018, s. 80).

Sosyal medya ve paylaşım konuları eskiden beri akıllara ilk olarak panoptik göndermeleri getirmektedir. Bu durumun aşılmasının, eskiden mahrem olarak kabul gören pek çok olayın kamusallaşıp, paylaşımına açılmasının nedeni nedir peki? Bauman'a göre eski zamanlarda insanlar yalnız olmaya çalıştıkları anlarda dahi gözetlenmekten korkmakta ve kameralara karşı paranoyak bir yaklaşım sergilemektedir. Bunun aşılmasını sağlayan, çağın yarattığı yeni insan tipolojisinin yalnız kalmaya, gözden düşmeye dayanamamasıdır. Sosyal medya tarafından sunulan görünür olma vaadi, insanların her an varlıklarını ve saygın olmalarının gerekçelerini görünür kılma endişeleri ile

mükemmel bir uyum sağlamıştır (Bauman ve Lyon, 2016, s. 36-37). İnsanlar yalnız olmadıklarını kendilerine hissettiren takipçileri arasında saygıdeğer bir konumda olmayı arzulamakta ve istemekte; bu doğrultuda da mahremlerini şeffaf bir biçimde sergilenir hale getirmekten çekinmemektedir. Burada statüyü sağlayan şey ise tüketim ve gündelik hayatı yaşayış biçimi olmaktadır. Kitaplar da boş zamanın kıymetli değerlendirildiğinin birer ispatı olarak izler kitle ile paylaşımına açılmaktadır. Kitapçılarda çekilen fotoğraflar da Instagram ve kitap okuma eylemini birleştirmenin önemli parçalarından birisi olarak tasarlanmaktadır. Dekorasyonu ile sofistike bir atmosfer sunan kafeteryalardan paylaşılan filtrelenmiş, kitap odaklı fotoğraflar, kişinin özenli kitap seçimleri ve okuma alışkanlıkları hakkında diğerleri üzerinde bir izlenim oluşturmaktadır (Rodger, 2019, s. 488). Bu tasarlanmış fotoğraflar, zamanın ruhunu yansıtır bir biçimde bilgiden ve buna dönük paylaşımları ön plana çıkarmaktansa kitabı bir fotoğraf nesnesi haline getirmektedir. Bu durum Ellul tarafından imajların doğasına dönük ortaya atılan eleştirileri akla getirmekte ve adeta onu haklı çıkarmaktadır. İmaj paradoksal olmayan şeydir çünkü, o daima doxa (kanaat, kural, kaide) ile uyum içindedir. Göreceğimiz üzere, o özellikle uyuma yönelik bir etkidir. Bu nedenle kültür devrimcileri, filmlerin ve posterlerin devrimci düşünceleri motive edeceklerine inandıkları zaman çocukça bir illüzyona yenik düşerler. İmajlar, egemen doxa'ya uymak dışında hiçbir şeyi güçlendirmezler (Ellul, 2012, s.34). Teknolojik iyimser bakış açısına sahip olanların sıklıkla dile getirdiği tüketicileri üretici konumuna getiren ve özgürleştiren sosyal medya tahayyülleri imajlar arasında kaybolmakta ve eriyip gitmektedir.

Manovich günümüz toplumunu Debord'un gösteri toplumundan daha farklı bir terimle tanımlamayı tercih etmektedir. Manovich'e göre günümüzde sosyal medya ile birlikte evrilen düzen bir estetik toplumdur. Bu toplum içerisinde estetiğe dayalı ürünlerin üretimi merkezi konumda yer almaktadır. Mimarlar, profesyonel fotoğrafçılar gibi kurumsallaşmış üreticilerin yanı sıra Instagram ve diğer bloglar üzerinden içerik üreten ve yayan bireyler de bunun bir parçası konumundadır (Manovich, 2016, s.5). Estetik üretimin tüketim için geçerli bir araç haline gelmesi ile birlikte bireyler bu alanlara yönelmekte ve yaşamlarını da estetize etme gayreti içerisine girmektedir. Sosyal medya içerisinde gerçekleştirilen kitap paylaşımları da bu estetik kaygı doğrultusunda yapılmaktadır. Rodger (2019, s. 474) tarafından dile getirildiği üzere burada bir materyal olarak kitabın yanı sıra kitap ile ilgili ya da kitabı çağrıştıran objelerin (bookish) de

paylaşımı söz konusudur. Bu objeler, kitaplığın yer aldığı bir arka plan, kitap resimlerinin nakşedildiği bir çaydanlık, elektronik okuyucuların kitap görünümlü kılıfları ve kitap resimli çoraplar gibi geniş bir skalaya sahiptir.

4. Yöntem

Çalışmada yöntem olarak göstergebilimsel analiz tercih edilmiştir. Fiske (2003, s.122) tarafından dile getirildiği üzere göstergebilimin üç temel çalışma alanı söz konusudur:

- 1- Göstergenin kendisi: Bu kısım göstergelerin anlam kazanma ve iletme yollarının göstergeleri kullanan bireylerle ilintilendirilmesini araştırmaya tabi tutmaktadır.
- 2- İçinde göstergelerin düzenlendiği kodlar ya da sistemler: Bu kısım içerisinde göstergelerin yer aldığı kodların iletildiği iletişim kanallarının incelenmesi sağlanmaktadır.
- 3- Kodlar ve göstergelerin içinde işlediği kültür: Kültürel biçimlenmeler de bahsi geçen kodların ve göstergelerin kullanım alanları ile doğrudan ilişkilidir.

Dilbilim alanında yapısalcı yaklaşımın temel isimlerinden biri olan Ferdinand de Saussure'un dilbilim analizlerinde de göstergeler, gösteren ve gösterilenden oluşmaktadır. Gösteren işaret ya da seslere gönderme yaparken, gösterilen düşün yapısına referans vermektedir (Yaylagül, 2016, s.125). Fiske (2013, s.127) de Saussure'un bu temel kavramlarını şu şekilde açıklamaktadır; "gösteren, göstergenin algıladığımız imgesidir – kâğıt üzerindeki işaretlerdir, havadaki seslerdir. Gösterilen, göstergenin göndermede bulunduğu zihinsel kavramdır." Bu çalışma içerisinde de gösteren, gösterilen ve anlamın açığa çıktığı kısmın analiz edilmesine olanak sağlayacak olan yorum başlıkları açılarak görseller incelemeye tabi tutulacaktır.

Çalışmanın örneklemini Instagram üzerindeki #kitapaşkı etiketinden seçilerek alınmış on adet paylaşım oluşturmaktadır. Bu etiketin tercih edilmesinin nedeni, Türkçe paylaşım yapan sayfalar arasında en fazla tekrarlayan etiketlerden birinin bu olması ve içerisinde 1.1 milyon gönderiyi kapsamasıdır. Literatür içerisinde sıklıkla referans verilen Bookstagram etiketinin tercih edilmemesinin sebebi ise, bu etiket altındaki gönderilerin ağırlıklı olarak yabancı kullanıcılara ait olmasıdır. Araştırmanın örneklemini oluşturulurken amaçlı örneklem tercih edilmiştir. Punch (2005, s.183) tarafından

belirtildiği üzere nitel araştırmalarda olasılıklı örnekleme nazaran amaçlı örnekleme tercih edilmekte ve spesifik bir amacı olan araştırmanın örnekleminin önceden belirlenmesi gerekmektedir. Bu çalışma içerisinde amaçlı örnekleme kullanılması ve daha geniş içeriklere ulaşılmamasının nedeni, seçilen resimlerin literatür dahilinde ele alınan kitabın metalaştırılması olgusunu gözler önüne seren nitelikte olmasıdır. Kitap paylaşımı yapan sayfalar içerisinde kitabın görselliğinden çok içeriğine önem veren paylaşımların da olduğu bir hakikattir. Bu çalışmanın amacı, kitap paylaşım sayfalarından metalaştırma kriterlerine uyum sağlayan fotoğrafların analize tabi tutularak, Instagram vasıtasıyla yapılan kitap paylaşımlarının gösteri ve tüketim toplumu ile uyumlu olan yanlarının sergilenmesidir.

5. Paylaşımların Analizi

Görsel 1

Gösteren: Kitap, kahve, saat, yatak örtüsü ve gömlek

Gösterilen: Kitabın arka planda kaldığı bir görsel sunum düzeni ile birlikte; kahve, saat, el ve ayak bileği öne çıkarılarak kitap, gönderi içerisinde görsel bir meta olarak yerini almış bulunmaktadır. Kitaptan çok kitap okumayı estetik bir görünüm içerisine sokan gösterenlere ağırlık verilmektedir. Bu da kitabın kültürel doğası ile diğer nesnelere ayrışmasını güç bir hale getirmektedir.

Yorum: Bu paylaşımı yapan kullanıcı literatür içerisinde de geçen kitap ile ilgili estetik bir kurgunun ortaya çıkmasına gayret göstermektedir. Kitap burada yalnızca bir dekordur ve kahve bardağından, saatten ya da halhaldan ayırt edilmeksizin estetik bir amaca hizmet etmektedir. Paylaşımın altına yazılan yazılar da görseli desteklemektedir. Görsele bakıldığı zaman okunup okunmadığı belli olmasa da kitabın içeriği ile ilgili herhangi bir metnin görsele iliştilirilmemiş olması dikkat çekicidir. Sosyal medyada sıklıkla birlikte anılan kitap ve kahve ikilisinden ilki burada ihmal edilmiş; kitaptan çok kahvenin ve kahve kültürünün bir paylaşımı yapılmıştır. Gönderinin altındaki yorumlar kısmında da kitap ile ilgili herhangi bir yazı bulunmamaktadır.

Görsel 2

Gösteren: Ağaç, yaprak, doğa, kitap

Gösterilen: Kitap, pastoral bir görsel temanın bir parçası haline getirilmekte ve yapraklar ve dallarda olduğu gibi görsel bir sunum aracı olarak kullanılmaktadır. Kitabın kültürel yanı bu gönderide de ikincil plandadır. Kitap, beğeni kazanmanın bir aracı olarak yalnızca fiziki varlığı ile sunumdaki yerini almaktadır.

Yorum. Bu paylaşımın görsel kısmında ise hakkında gönderi oluşturulan kitap doğa içerisinde sergilenmektedir. Gönderinin altındaki yazılı metinde ise ilk olarak takipçilerle samimi bir dil kullanılarak pandemi süreci hakkında yorumlarda bulunulmakta, ardından da görselde yer alan kitapla ilgili şahsi yorumlara yer verilmektedir. Bunun peşi sıra da kitabın arka kapağında bulunan tanıtım metnine yer verilmektedir. Bu paylaşım özelinde,

fotoğrafın odak noktasında yer alan kitapla, paylaşımın yazılı metinlerden oluşan kısmı arasında bir bağlantısı kurulsa da, Instagram ve paylaşım estetiği ile uyumlu bir görsel tercih edilmiştir. Her ne kadar paylaşımın altındaki metinlerde kitapla ilgili göndermeler bulunsa da kitabın bir görsel malzeme olarak kullanımı, paylaşımında görselin ön plana çıkmasına neden olmaktadır.

Görsel 3

Gösteren: Kitap, çilek, tava, kesme tahtası, mutfak havlusu, tel çırpıcı

Gösterilen: “Kızgın tavada aşk” isimli kitabın paylaşılması için oluşturulmuş bu gönderide, kitabın isminden yola çıkılarak oluşturulan konsept içerisinde kitap, mutfak malzemelerinin yanında konumlandırılmış ve gönderinin konseptine uyum sağlaması için faydalanılan görsel bir metaya dönüştürülmüştür.

Yorum: Bu paylaşımında kitap adeta bir mutfak malzemesi gibi araçsallaştırılmış ve bu şekilde sunulmuştur. Kitabın birincil değeri olan entelektüel bilgi aktarımı tamamen arka planda bırakılmış ve kitap sıradan bir nesne gibi sergilenmiştir. Kitap sayfası paylaşımlarında kitapların yemeklerin yanına koyularak sunum malzemesi olması sıklıkla karşılaşılan bir durum olsa da, bu görsel özelinde mutfağa ait pek çok aletin de işin içerisine girmesi ile birlikte kitap tamamen bir gösteri materyali haline gelmektedir. Görsel altındaki metinde ise kitabın içeriği ile ilgili bir girdi bulunmaktadır. Görsel içerisindeki tüm materyaller kitap hariç tutulmak üzere birbiri ile uyumludur ve bir

mekâna gönderme yapmaktadır. Kitap ise mutfak ile bağdaştırılması güç bir yapıda olması nedeniyle resim içerisinde alakasız gözükmektedir.

Görsel 4

Gösteren: İstanbul resmi, fes, kitap

Gösterilen: Kitabın kapağında yer alan resim ile kitabın paylaşıldığı görsel arasında fes üzerinden bir bağ oluşturulmaya çalışılmış ve bu temanın içerisinde kitap da bir estetik unsur olarak kendisine yer bulmuştur. Kitabın bu bağlamda festen veya duvara asılı resimden bir farkı yoktur. Bu nesneleştirme, kitabın doğasını zedeler niteliktedir.

Yorum: Bu paylaşım içerisinde kitabın kapağından yola çıkarak estetik bir konsept oturtulmaya çalışılmıştır. İstanbul resmi ve fes bağlantısı ile birlikte kültürel bir bağlam yaratılma gayesi güdülmüştür. Görsel altındaki yorumlara ve etkileşimlere bakıldığında ise, bir kitap okuma grubu olarak bu kitabın okunduğu ve yorumlarda da bu doğrultuda mesajlar geldiği göze çarpmaktadır. Kitabın konusunun anlatılmasından sonra kitaptan birebir alıntılara yer verilerek kitabı tanıtmaya gayesi sürdürülmüştür. İlk bakışta kitabın yanındaki fes kitabı bağlamından kopartır gibi görünse de bütünsellik içerisinde bakıldığında bu gönderinin kitabı paylaşma amacını taşıdığı da görülmektedir. Diğer örneklerle göre bu paylaşımın kitap tanıtımına en yakını olduğunu söylemek mümkündür. Ancak fes ve kitap uyumsuzluğu ile ilk anda dikkatleri toplamak ve daha fazla beğeni toplamak da bir diğer amaçtır. Bu paylaşımında da kitabın bir sembol olarak tüketildiğini ve kültürel beğenilerin sunulması için görselin de ona eşlik ettiğini iddia etmek mümkündür.

Görsel 5

Gösteren: Kuru yapraklar, kahve fincanı, kitap

Gösterilen: Kitabın kapağının renklerindeki tonların yakalanabilmesi adına kuru yapraklar tercih edilmiş ve kitap da bu estetik sunumun görsel bir parçası olarak konumlandırılmıştır. Kitap, bir kitap olarak değil de yapraklar ya da kahve fincanı gibi görsel bir sunum aracı olarak kendisine yer bulmaktadır. Bu paylaşım içerisinde de kitap pek çok nesne gibi Instagram'ın gösterisinin bir parçasıdır.

Yorum: Sunum nesnesi olarak kitabın yanında sıklıkla yer alan nesnelere bir tanesi de kuru yapraklardır. Kahve de benzer bir biçimde kitap eşlikçisi olarak paylaşımlardaki yerini almaktadır. Kitap ve kahvenin birlikteliği keyif göndermesinde bulunmakta kitabın hoş zaman geçirmek için tüketilen bir nesne olduğunu hatırlatmaktadır. Kitap ve kahve kültürüne bu gönderiler haricinde, günümüzde diğer hizmet edenler de kitap kafelerdir. Kitabın tüketim biçiminin bir trend halinde sunulması ile birlikte kitap kahve ile anılır hale gelmektedir. Kitap ve kahvenin birlikteliğinden doğan bu fotoğraf çalışmalarında hem kitap okunarak kaliteli zaman geçirildiği hem de kahve içilerek keyifli zamanlar geçirildiği diğerleri ile paylaşılmaktadır. Görselin altındaki metinde ise kitaptan kısa kısa üç adet alıntı bulunmaktadır.

Görsel 6

Gösteren: Kitaplık, çiçek, bardak, kitaplar

Gösterilen: Kitaplığın önüne yerleştirilmiş birkaç kitap ve diğer estetik malzemeler, gönderinin ana unsuru olan, tanıtılması amaçlanan kitabın, gönderi içeriğinde güzel görünebilmesi adına birer eşlikçi olarak yerleştirilmiştir. Bu gönderide kitabın ve kitaplığın birer gösteri unsuru olarak konumlandırılışı dikkat çekmektedir.

Yorum: Kitap ve kitap alanına gönderme yapan ve paylaşımlarda sıklıkla paylaşılan nesnelere bir tanesi de kitaplıktır. Kitaplığın arka planda da olsa üzerindeki kitapların görünür olması bireyin kültürel zevklerinin bir seçkisinin bu şekilde sunulması diğerleri üzerinde bir merak uyandırmaktadır. Kitapların estetik bir biçimde sunulması amaçlandığında sıklıkla başvurulan yollardan biri olan çiçeklere bu fotoğraf içerisinde de yer verilmiştir. Tanıtımı yapılan kitabın hemen yanı başında bulunan boş bardağın üzerindeki resimse dikkat çekicidir. Bardağın üzerinde ressam Frida Kahlo bulunmaktadır. Bu paylaşım içerisinde kitap haricinde bir sanat eseri daha paylaşarak, gönderi sahibinin kültürel sermayesi hakkında diğerlerine biraz daha fazla ipucu verilmektedir.

Görsel 7

Gösteren: Yapay çiçek, ip, kitap

Gösterilen: Kitaba Instagram üzerinden sunulan başka nesnelere sergilenişinde kullanıldığı üzere ip ile bağlanarak estetik bir görünüm kazandırmaya çalışılmıştır. Instagram ve sunum konusu bir bütün olarak ele alındığında, kitabın da bir süs eşyası olarak konumlandırılması, onun kültürel yanının yok sayılıp eşya yanının ön plana çıkarılmasına neden olmuştur. Bu görsel özelinde kitabın metalaşması, onun bir eşyadan farksız olarak konumlandırılışı ile başlamıştır.

Yorum: Instagram'da yemeğin sunumunda kullanılan aşırı özenli süslemelerde olduğu gibi burada da kitabın doğası ile uyumsuz bir süs unsuru kullanılmıştır. Tanıtımı yapılan kitap fotoğrafının odak noktasında ve ortada dururken solda üç adet kitap hediye olarak süs eşyası gibi ip ile bağlanarak bir dekor görevi görmektedir. Sağda durmakta olan yapay çiçek de bir dekor olarak yerini almaktadır. Yapay çiçeğin evlerde veya dış mekanlarda bir dekor olarak kullanılması alışılmışın dışındaki bir durumken, kitabın bu amaçla kullanılması kitap ile ilgiliymiş gibi durmayan görünümlerin açığa çıkmasına neden olmaktadır. Görsel altındaki yorumlarda ise kitabın içeriği hakkında şahsi yorumlara yer verilmiş bulunmaktadır. Bu kısmıyla gönderi bir kitap paylaşımı olarak işlevini yerine getirmektedir.

Görsel 8

Gösteren: Dart tahtası, kitap

Gösterilen: Dart tahtası üzerine yerleştirilen kitap ile ilk anda dikkatleri çekme ihtimali yüksek bir görsel ortaya çıkarılmaya çalışılmış; bu da kitabı modern zamanlarda pek çok nesnede olduğu gibi dikkati gösteri üzerinden toplamaya çalışan bir eşya ile aynı konuma oturtmuştur. Kitap, burada dart ile uyumsuzluğunu sergileyen ve insanların ilgisini toplamaya çalışan görsel bir meta olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yorum: Bu paylaşım ile birbiri ile alakasız iki obje olan dart tahtası ve kitap kullanılmış. Renk uyumu açısından bir görsellik ihtiva etse dahi bu iki nesnenin anlamsal bir bütünlüğü bulunmamaktadır. Görselde bağlam eksik kalmış durumdadır. Bu paylaşımında tercih edilen görsel kurgu ile amaçlanan şey dikkatleri üzerine çekmek ve beğeni alabilmektir.

Görsel 9

Gösteren: Kitap, el, kurutulmuş çiçek, ışık

Gösterilen: Bu paylaşıma ait görselin altında Tutunamayanlar'dan bir pasaj paylaşılmış üzerinde de herhangi bir kitap görseli kullanılmıştır. Gönderinin ana unsuru olması gereken Tutunamayanlar'a dair yalnızca bir pasaj ve ışık ile süslenen bir kitap bulunmaktadır. Bu tarz süslemelere maruz kalan bir kitap kendisi de bir süs unsuru olarak metalaştırılmaktadır.

Yorum: Bu gönderi kitabın ışıklar ve çiçekler ile estetize edildiği çokça karşılaşılan kitap paylaşım formatlarından birisine sahiptir. Bu paylaşımın seçilmesinin sebebi, sosyal medyada sıklıkla karşımıza çıkan aforizmaların veya kitap alıntılarının bağımsız görseller ile birlikte paylaşımının çalışmanın örnekleme içerisinde de geçerli olduğunu gözler önüne sermektir. Oğuz Atay'a ait Tutunamayanlar gibi kült bir romandan yapılan direkt alıntı, paylaşım sahibinin çokça rastlanılan örneklerde olduğu gibi okumadığı bir kitaptan alıntıyı buraya kopyalayıp kopyalamadığına dair şüphe uyandırmaktadır. Sanal kimlikleriyle sosyal medyada bulunan bireyler, personalarını istedikleri doğrultuda inşa edebilmek adına bu tarz hilelere başvurmaktadır.

Görsel 10

Gösteren: Erik, çilek, bisküvi, oyuncak ayı, piknik örtüsü, kitap

Gösterilen: Doğada kitap okuma temasının ortaya çıkabilmesi adına bir kurgu yapılmış ve birbiri ile ilinti kurulması hayli güç olan pek çok görsel nesnenin yanı sıra, kitap da piknik örtüsü üzerine yerleştirilmiştir. Kitap burada dikkat çekme amacına hizmet eden görsel bir araçtır. Oyuncak ayı, erik ve kitabı aynı anda gören ve bağlantıyı kurmaya çalışan zihnin ilgisi otomatik olarak çekilmektedir. Kitabın ne olduğu, içeriği ve okuyucuya neler kazandırabileceği gibi bir kitap paylaşımının ilk anda sordurması gereken sorular ise ikincil planda kalmaktadır. Bunun nedeni ise diğer paylaşımlarda olduğu gibi kitabın yalnızca bir görsel, bir meta olarak sunulmasıdır.

Yorum: Kitabın piknik örtüsü üzerinde piknik esnasında tüketilecek olan gıdalar ile birlikte sunulması, kitabın doğasına karşıt bir görünüm sergilemektedir. Görseldeki nesnelerin kasıtlı şekilde özensiz yerleştirilmesi ile gelişigüzel çekilmiş bir fotoğraf havası yaratılmaya çalışılmıştır. Oyuncak ayı ise kullanıcının diğer paylaşımlarından anlaşıldığı üzere konsept gereği oradadır. Tüm paylaşımlar içerisinde oyuncak ayıya rastlamak mümkündür. Gönderi altındaki metinde kitap ile ilgili bir tanıtım yazısı bulunmaktadır. Gönderinin altındaki yorumlara bakıldığında ise bisküviler ve meyveler hakkında yapılan yorumların ağırlıkta olduğu görülmektedir.

Sonuç

Kitaplara ve okuma eylemine insanlık tarihi boyunca farklı anlamlar yüklenegelmiştir. Sözlü kültürden yazılı kültüre geçişin sağlandığı ilk dönem içerisinde anlam kaybına neden olan nesnelere olarak görüldükleri dahi olmuştur. Ancak, tipografik çağ içerisinde kitapların yeri ve önemi her zaman için ayrı olmuştur. Kitaplara karşı olan bakış açısı, onların genellikle bilgi kaynağı oldukları ve okumanın da entelektüel bir aktivite olduğu yönündedir.

E-kitapların ortaya çıkması, okumanın cihazlar düzeyinde başkalaşımına neden olmuş olsa da, matbu kitaplar önemini korumaya devam etmiştir. E-yayıncılık uygulamaları, bu uygulamaların ortaya çıktığı ilk dönemlerde korkulan aksine, basılı olanların yerini almak konusunda muvaffak olamamıştır. Kitabın ve kitap paylaşımının metalaşma ve tüketim nesnesi olarak kaderini değiştiren gelişmeler sosyal medya ile beraber ortaya çıkmıştır. Elbette ki, kitaplar ve okuma toplum içerisinde her zaman için bir kültürel sermaye ürünü ve statü sembolü olagelmıştır. Ancak sosyal medyanın salt beğeniye ve gösteriye dayalı yapısı içerisinde kitapların da sembolik olarak tüketilmesi hız kazanmıştır.

Bu çalışma kapsamında da örneklem olarak ele alınan gönderiler göstermiştir ki, görselliğin temel paylaşım alanı olduğu Instagram uygulaması, geneline hâkim olan eğlenceye ve tüketime dönük doğasını kitaplara da yansıtmaktadır. Çalışma içerisinde, kitapların tanıtımına düzgün bir biçimde yer vermesine rağmen, kullanılan görsel nedeniyle sıradan bir Instagram gönderisi hüviyetinden sıyrılmayı başaramamış olan paylaşımlara da rastlanmıştır. Bireylerin gündelik yaşamlarının her anını takipçileri ile paylaşımlarına olanak tanıyan bu uygulama içerisinde, kitaplar da o anların sıradan bir parçası olarak göze çarpmaktadır. Görsel içerisinde birer dekor olarak orada bulunmaları istenen kitaplar, gösterinin ve sunuşun birer parçası haline gelmektedir. Tüm bunlara rağmen salt teknolojik determinist bir bakış açısıyla olaya yaklaşmak ve sosyal medyanın tüm biçimlere kendi şeklini verdiğini, bireylerin orada anlamlı paylaşımlar yapamayacağını veya hiç kimsenin sosyal medyadan bir kazanım elde edemeyeceğini iddia etmek de doğru olmayacaktır.

Kitapların sosyal medyada birer meta olarak kullanılmalrı, nihayetinde bireyin interneti kullanma biçimleri ile ilişkilidir. Kitap paylaşım sitelerinden bir kitabı görüp,

okuyarak bundan bilgi de edinilebilir, gösteriş yapma arzusu da giderilebilir. İnternet bireylerin gösterişçiliğe dönük kötücül yanlarının doğmasına neden olmamakta, var olanı görünür kılmaktadır. Sosyal medya var olduğu için mecralarda eleştiri konusu olan görünümeler ortaya çıkmamaktadır, ya da bizleri o noktaya taşıyan sosyal mecralar olmamaktadır. Sosyal medya ancak, bireylerin eleştirdikleri noktaya biraz daha hızlı varmalarını sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Aymaz, G. (2018). İletişim araçlarının toplumsal tarihi için bir giriş. *Global Media Journal TR Edition*, 8(16), 124-139.
- Bauman, Z., & Lyon, D. (2016). *Akışkan gözetim*. (Çev. Elçin Yılmaz). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Birke, D., & Fehrle, J. (2018). #booklove. *Komparatistik online*. 60-86.
- Burke, P. (2001). *Bilginin toplumsal tarihi*. (Çev. Mete Tunçay). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Bourdieu, P. (2015). *Ayırım: beğeni yargısının toplumsal eleştirisi*. Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Çeğin, G. ve Göker, E. (2015). Araştırmasından 50 yıl, kitabından 35 yıl sonra Ayırım. Bourdieu, P, *Ayırım* içinde (9-21.ss.). Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Ellul, J. (2012). *Sözün düşüşü*. (Çev. Hüsamettin Arslan). İstanbul. Paradigma Yayınları.
- Taburoğlu, Ö. (2016). *Resim söz ve yazı: imge yaratmanın ve bozmanın yolları*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Featherstone, M. (2007). *Consumer culture and postmodernism*. Sage Publications.
- Fischer, S. R. (2004). *A history of reading*. Reaktion books.
- Fiske, J. (2003). *İletişim çalışmalarına giriş* (Çev. Süleyman İrvan). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Foasberg, N. M. (2012). Online reading communities: From book clubs to book blogs. *The Journal of Social Media in Society*, 1(1).
- Han, Byung-Chul. (2017). *Şeffaflık toplumu*. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Kellner, D. (2019). Media culture and the triumph of the spectacle. *Fast capitalism*, 1(1).
- Köse, H. (2014). *Şovenist inşa: medya gösterisinin ahlaki kapsama alanı üzerine elleştirel metinler*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Manovich, L. (2009). The practice of everyday (media) life: From mass consumption to mass cultural production?. *Critical Inquiry*, 35(2), 319-331.
- Manovich, L. (2016). Designing and living instagram photography: themes, feeds, sequences, branding, faces, bodies. Erişim adresi: <http://manovich.net/content/04->

projects/097-designing-and-living-instagram-
photography/instagram_book_part_4.pdf

- O'Reilly, T. (2005). *What is web 2.0?* Sebastopol: O'Reilly Media.
- Oskay, Ü. (2014). *Kitle iletişiminin kültürel işlevleri*, XIX. Yüzyıldan Günümüze Kuramsal Bir Yaklaşım. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Postman, N. (2016). *Televizyon: öldüren eğlence*. Gösteri Çağında Kamusal Söylem. (Çev. Osman Akinhay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Punch, K. F. (2005). *Sosyal araştırmalara giriş*. (Çev. D. Bayrak, HB Arslan ve Z. Akyüz). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Rodger, N. (2019). From bookshelf porn and shelfies to bookfacefriday: How readers use Pinterest to promote their bookishness. *Participations Journal of Audience & Reception Studies*.
- Serafinelli, E. (2018). Digital life on Instagram: new social communication of photography. *Emerald Publishing Limited*.
- Şan, M. K., & Hira, İ. (2004). Modernlik ve postmodernlik bağlamında tüketim toplumu kuramları. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (8), 1-19.
- Wang, S., Davis, D., & Bian, Y. (2006). The uneven distribution of cultural capital: Book reading in urban China. *Modern China*, 32(3), 315-348.
- Wright, D. (2006). Cultural capital and the literary field. *Cultural Trends*, 15(2-3), 123-139.
- Yaylagül, L. (2016). *Kitle iletişim kuramları: egemen ve eleştirel yaklaşımlar*. Ankara: Dipnot Yayınları.

COVID-19 SÜRESİNCE T.C. SAĞLIK BAKANLIĞI YOUTUBE KANALINA İZLEYİCİ DÖNÜTLERİ

Mehmet Sinan TAM*

Özet

Tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 (2019-nCoV) pandemisi, Türkiye'yi de sağlık, ekonomi, sosyal ilişkiler noktasında etkilemiştir. Burada konuyla ilgili resmi kaynakların ne dediğinin yanı sıra, halkın resmi kaynaklara ilişkin fikirleri de önem arz etmektedir. Özellikle bu kaynaklara halkın güven duyması, yapılacak olan çalışmalara kamunun gönüllü katılımını artırabilir. Bu çalışmada, T.C. Sağlık Bakanlığı resmi Youtube hesabında, 10 Mart – 30 Eylül 2020 tarihleri arasında yayınlanan 75 Covid-19 video içeriğine yapılan tüm yorumlar (4310) incelenmiştir. Covid-19, T.C. Sağlık Bakanlığı, Youtube, sağlık iletişimi eksenlerinden hareketle, Araştırma; Youtube izleyicilerinin Covid-19 pandemisi süresince bakanlığa ilişkin yorumlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırma verileri nitel yöntem araştırmalarında sıklıkla kullanılan MAXQDA18 programıyla elde edilmiş ve ilgili verilere içerik analizi yapılmıştır. Araştırmada kullanıcıların yaptıkları yorumlar, 25 kod, yedi kategori altında toplanmıştır ($Kappa = \%88.16$). Çalışmada önemli sonuçlar elde edilmiştir. Aylık bazda vaka sayısı arttıkça, Sağlık Bakanlığı Youtube kanalına daha fazla içerik yüklendiği ve izleyicilerin genel anlamda Sağlık Bakanı ve Bakanlığın iletişim dilini beğendiği ortaya çıkmıştır. Ayrıca yedi aylık süreç içerisinde izleyiciler komplo teorileri nedeniyle salgın hakkındaki bazı noktalarda fikir değişikliğine gittiği bulgulanmıştır. Covid-19'a yönelik kullanıcıların benimsediği bakış açısı; Sağlık Bakanlığı, idare, vatandaş ve bakanlığın iletişim dili alt kodları üzerinde yüksek düzeyde bir ilişkiye sahip olmuştur. Çalışma, sağlık iletişimi alanında Youtube'da faaliyet yürüten sağlık uygulayıcılarının izleyicileriyle daha fazla karşılıklı etkileşime geçmesini tavsiye etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, T.C. Sağlık Bakanlığı, Youtube, Sağlık iletişimi, Sosyal medya

---

* Öğr. Gör. Dr., Trabzon Üniversitesi, mehmetstantam@gmail.com, Orcid: 0000-0001-9897-0803

VIEWERS' FEEDBACK ON THE TURKISH MINISTRY OF HEALTH YOUTUBE CHANNEL DURING COVID-19 PROCESS

Abstract

The Covid-19 (2019-nCoV) pandemic, which spread throughout the world, has also affected Turkey in terms of health, economy and social relations. As well as what the officials say about the issue, public opinion about the things said by officials is of great importance. In particular, public confidence in these resources can increase the voluntary participation of the public in the work to be done. In this study, all of the comments (4310) on 75 Covid-19 video contents in Youtube account of Turkish Ministry of Health were investigated released between March 10 and September 30, 2020. The study, which with reference to Covid-19, T.C. The Ministry of Health, Youtube, and Health Communication, has aimed to reveal comments from Youtube viewers about the ministry during the Covid-19 pandemic. The research data were obtained via the MAXQDA18 program, commonly used in qualitative studies, and content analysis was employed. Seven categories and 25 codes emerged from user comments (*Kappa* = 88.16%). The study yielded striking results. It was revealed that as the number of montly Covid cases increased, more content was uploaded to the Ministry of Health Youtube channel and the viewers generally liked the way the ministry communicated. In addition, over the course of seven months, viewers were found to have changed their minds at some points about the outbreak due to conspiracy theories. The perspective adopted by the users for Covid-19 has had a high level of relationship with the Ministry of Health, Administration, citizen and Ministry's communication language sub-codes. The study recommends that health practitioners operating on Youtube in the field of health communication should more interact with their audience.

Keywords: Covid-19, Turkish Ministry of Health, Youtube, Health communication, Social media.

Giriş

Çin'de 2019 yılının sonlarına ortaya çıkan ve kısa bir zaman sonra tüm dünyayı etkisi altına alan 2019-nCoV virüsü (*Covid-19*), Türkiye'de 11 Mart 2020 tarihinde ilk pozitif vaka tespit edilmiştir. Hali hazırda (*Aralık 2020*) dünya üzerindeki neredeyse tüm ülkelerde pozitif vakaların olduğu ve bu hastalığa bağlı olarak bir buçuk milyona yakın insanın öldüğü resmi makamlarca açıklanmıştır (Covid-19 coronavirus pandemic, 2020). Türkiye'deki vaka ve ölüm oranları Kasım 2020'den itibaren en yüksek rakamlara ulaşmıştır. Salgının Türkiye'deki seyri, bir milyona yakın pozitif vaka, 400.000'den fazla

iyileşen hasta ve 15.000'nin üzerinde ölümle devam etmektedir (Genel Koronavirüs Tablosu, 2020). Alınan tedbirler ve vatandaşların bu önlemlere ne kadar uyduğuna paralel olarak yeni vaka sayılarının düşeceği tahmin edilmektedir. Söz konusu pandeminin etkileri, salgın sonrası yapılacak çalışmalarla daha iyi anlaşılabilmesi düşünülmektedir.

Salgın boyutuna gelen bu hastalığa ilişkin hemen her gün yeni önlemler tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de alınmaktadır. Bir yıldır devam eden pandemi sürecinde, hemen her ülke salgının bulaştırma hızını azaltma adına çeşitli sağlıkla ilişkili mobil uygulamalar geliştirmiştir. Ülkemizde de “*Hayat Eve Sığar*” (HES) mobil uygulamasıyla bulunan konumun risk seviyesi, HES koduyla pozitif vaka ve temaslı hastaların tespiti ve toplu mekânlara giriş yapabilmede kullanılmaktadır. Ayrıca kolluk güçleri tarafından yapılan denetimlerde, vaka veya temaslı kişilerin belirlenmesi, karantina sürelerinin tarihleri ve şehirlerarası seyahat etmede yine HES kodu kullanılmaktadır. HES uygulaması hem yeni vakaların önüne geçme hem de var olan vakaların kontrol altına alınmasında önemli bir oynamaktadır.

Farklı ülkelerde birbirine benzeyen ve ayrışan telefon uygulamalarının yanında, sosyal medya platformları da bu dönemde hastalığa ilişkin bilgi ve tedbir almada önemli işleve sahip olmuştur. Örneğin; Facebook salgının ilk döneminden itibaren kullanıcılarını “*Covid-19 Bilgi Merkezi*” ile güncel veriler ve tedbirler hakkında sürekli olarak bilgilendirmektedir. Sosyal medyanın geniş kitlelerce kullanılması, kullanıcılarına her an erişime olanak tanınması, bir konu hakkında kamuoyu oluşturabilmesi ve bu araçların aynı zamanda bireyleri bilgilendirmede aracılık etmesi gibi özellikleri sayesinde bu işlevi yerine getirebilmektedir. Sosyal medyanın pandemi süresince söz konusu faydalarının yanında, yanlış yönlendirme veya eylemlere yol açma ve bilgi kirliliğine mahal verme vb. olumsuzlukları da kendi içerisinde barındırmaktadır (Radu, 2020; Bechler ve Tormala, 2020).

İnternet ve çevrimiçi sosyal ağlarda gerçekleşen hızlı ilerlemeler, sağlık iletişimi alanında küresel ölçekte bilgi alışverişine olanak vermektedir (Rus ve Cameron, 2016, s. 678). Özellikle akıllı telefonlardaki uygulamalar, sosyal ve geleneksel medya araçlarındaki sağlık iletişimi çalışmaları, herhangi bir sağlık kampanyasının kapsamını genişletme ve bireye sağlıklı davranışlar edindirmede ciddi katkılar sağlayabilmektedir (Holtz ve Buis, 2013, s. 101). Sosyal medyanın kitlesel olayları (*Arap ve Avrupa Baharı*)

başlatmasının yanında, tüketicilerin çeşitli fikirleri benimseme ve değiştirmesinde etkili olduğu yapılan araştırmalarda bulgulanmıştır (Keskin ve Baş, 2015, s. 68). Sosyal medyanın fikir ve davranışları değiştirme potansiyeli daha çok paylaşılan içeriklerle gerçekleştirilse de, söz konusu içeriklere yönelik kullanıcıların verdikleri tepkiler de (*paylaşma, yorum, beğeni*) bu potansiyeli körüklemektedir (Yoo ve Kim, 2012, s. 88). Youtube özelinde değerlendirildiğinde, kullanıcıların bir içeriğe yönelik yapmış oldukları yorumlar, başka kullanıcıların ilgi ve motivasyonları üstünde önemli bir etkiye sahip olduğu bulunmuştur (Aydın, 2020, s. 75). Sosyal medyanın fikir ve davranışları değiştirebilme ile kamuoyu oluşturabilme yetisinden hareketle bu araştırma; T.C. Sağlık Bakanlığı Youtube hesabında paylaşılan Covid-19 içerikli paylaşımları konu edinmektedir. Söz konusu paylaşımlar; Covid-19, T.C. Sağlık Bakanlığı, Youtube, sağlık iletişimi ekseninden yola çıkılarak, Youtube izleyicilerinin, Covid-19 pandemisi ve bakanlığa ilişkin yorumlarını/tepkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Yapılan analizler sonucunda, Youtube kullanıcıları Sağlık Bakanlığı hesabını; bakanlıkla iletişime geçmek, Covid-19 hakkında kendi fikir veya komplo teorilerini beyan etmek, bakanlığın ve sağlık çalışanların çalışmalarını değerlendirmek, diğer kullanıcılara çeşitli eylemlere *-maske tak, evde kal vb.* - yönlendirmek, vakaların artışında sorumlu olanları bulmak ve en nihayetinde bütün bu sürecin aktörlerine *-Sağlık Bakanlığı, sağlık personeli, vatandaş ve idare-* yönelik eleştirilerde bulunmak amaçlarıyla bu platformu pratik ettikleri bulgulanmıştır. Ayrıca, sağlık iletişimi ve sosyal medya başlığı altında oldukça düşük düzeyde kullanılan Youtube platformunun, sağlık uygulayıcıları konumundaki kurumların hedef kitleleriyle iletişim sürecinde kullanılmasının önemini de çalışma ortaya koymaktadır. Tüm bunların yanı sıra araştırma; serüveni halen sonlanmamış fakat seyri hali hazırda devam eden salgın hakkında literatüre, “*Covid-19, Sağlık İletişimi ve Youtube*” üçgeninde bir ön bilgi/test verisi sunmaktadır.

1. Sosyal Medyada Sağlık İletişimi

Sosyal ağlarda gerçekleşen sağlık iletişimi, birbirine benzer aktör ve rollerde gerçekleşmektedir. Bunlar; hasta–hasta, klinik-hasta, halk sağlığı–tüketici, araştırmacı–hasta ve şirket–hasta etkileşimi şeklindedir (Steele, 2011, s. 188). Sosyal medyanın sağlık iletişiminde kullanımı; sağlık bilgisi edinme, tıbbi soruların cevaplarını bulma, hasta ve

sağlık profesyoneli arasında diyalogu kolaylaştırma, hastalık hakkında görüş ve tecrübeleri bilme, sağlık eğitimi verme, hastalık damgalanmasını azaltma, danışmanlık hizmeti alma, diğer insanlarla etkileşimi artırma, aynı hastalığa sahip kişileri bir araya getirme, katılım ve paylaşmaya olanak verme, akran, sosyal veya duygusal destek alabilme, sağlık takibine olanak verme, sağlık konusunda karar alıcıları etkileme ve yönlendirme işlev ve faydalarına sahiptir (Moorhead vd., 2013, s. 8-9). Kullanıcıların bu yarara kavuşması için; konusunda uzman, resmi kurum ve kuruluşlarca onaylanmış sosyal medya hesaplarını takip etmesi gerekir.

Sosyal medya platformları halk sağlığına belirli avantajlar sağlayabilir. Bu platformların yaygın bir kullanıcı kitlesine sahip olması, herhangi bir sağlık uygulamasının yönetilip sürdürülmesinde çok daha az zaman, enerji ve bütçe tasarrufuna olanak tanıyabilir (Thackery vd., 2008, s. 342; Williams, 2014, s. 15). Aynı zamanda kullanıcıların sağlıkla ilgili sosyal medyada gerçekleştirilen bir programda yer alması, bireyin sağlık konusunda pozitif davranışlar takınmasında itici bir güç olabilir (Maher vd., 2014, s. 1; Megan, 2020, s. 1169). Sosyal medyanın sağlık alanında gerçekleştirebileceği davranışsal değişim ve maksimum fayda elde etmede, medya tercihi de belirleyici olmaktadır. Medya tercihini belirlemede dört soru ön plana çıkmaktadır (Baas vd, 2020, s. 121).

1. Hedef kitle hangi iletişim kanallarını kullanmakta ve erişim sağlamaktadır?
2. İletişim kanallarından hangisini hedef kitleniz daha çok beğeniyor?
3. Hazırlanan içerik ve görüntüleri izleyiciye aktarmada hangi iletişim kanalı daha elverişlidir?
4. Mesaj verdiğiniz kitleniz, davranış benimseme aşamasında nerede durmakta (niyet - davranış) ve hangi iletişim kanalı onları harekete geçirmede en etkili olabilir?

İlgili sorular cevaplandıktan sonra, hedef kitlenin sosyal medya üzerinden davranış değişikliğine geçmesi dört fazda gerçekleşmektedir. Bunlar *Farkındalık*; katılımcıların sosyal medyada sağlıkla ilgili konuları fark etme ve katılması, *Değişime Niyet*; sağlıklı olmayan davranışlarını değiştirmeye niyet etmesi, *Davranış Değişikliği*; sosyal medya kullanıcılarının fiziksel aktiviteleri, hayatında bir rutin olarak uygulaması ve *Sağlık Sonucundaki Değişiklik*; psikolojik, fiziksel sağlığın düzelmesi veya iyileşmesidir.

(Welch vd., 2018, s. 6). Sosyal medyanın sağlık iletişimine getirdiği bu olumlu davranış değişikliğinin yanı sıra aynı zamanda ciddi sorunları da beraberinde getirmektedir. Özellikle gençlerin bu ağda sağlıktan çok beden/dış görünümüne odaklanmaları, bilimsel anlamda onaylanmayan tedavi yöntemlerine başvurma, hastalıklarını sağlık kuruluşu yerine sosyal mecralarda teşhis ve tedavi etmeye kalkışması ve hastalık semptomlarını hastalığı deneyimleyenler üzerinden yorumlamak gibi durumlar hem bireyin ve hem de halk sağlığını olumsuz yönde etkileyebilmektedir (Duduciuc, 2016, s. 176-178). Sağlık konusunda sosyal medya aracılığıyla edinilen bilgilerin doğruluğu bilimsel verilere dayanmadığı durumlarda, verilen tedavi önerileri ölümcül sonuçlara yol açabilir. Bu riskli husus, halk sağlığından sorumlu Sağlık Bakanlığı'nca tespit edilmelidir. Ayrıca faal olan hesapların içerikleri de düzenli aralıklarla denetlenmelidir.

Sosyal medyada sağlık iletişimiyle ilgili paylaşımlara yönelik yapılan araştırmalarda, her bir platformun kendine has veya birbirine benzer iletişim süreçlerine sahip olduğu belirlenmiştir. Söz gelimi, Facebook bağlamında gerçekleştirilen bir çalışmada (Jha vd. 2016, s. 175); sigara bağımlılığı, trafik kazaları, erken doğum, fiziksel aktiviteler, obezite ve aşı konuları öne çıkarken, Twitter da ise sağlıklı kalma, sağlık koşulları, çevre sağlığı, yaralanma, şiddet ve güvenlik, acil durumlara hazırlık olma ve bunlara müdahale etme, beslenme, kalp rahatsızlığı, kanser, sigara kullanımı ve grip en sık paylaşılan sağlıkla ilgili paylaşımlar olmuştur (Thackeray vd., 2012, s. 5). Mecraya özgü özellikler sağlık iletişiminin stratejileriyle desteklenebilir. Örneğin; Youtube'nin video tabanlı bir uygulama olduğu göz önüne alınarak, sağlık iletişimiyle ilgili herhangi bir içerik görsel ve işitsel yönün olmadığı diğer geleneksel mecralara (gazete, radyo) göre daha başarılı olabilir. Öte yandan, Youtube'nin yazılı, görsel ve işitsel yönü bu medyayı hem geleneksel medya organlarından hem de diğer sosyal medya uygulamalarından farklılaştırmaktadır. Youtube'nin kendi içinde barındırdığı bu özellikler, sağlık iletişimi alanında yapılacak çalışmaların başarısında önemli katkılar sağlayabilir. Ayrıca içeriklerin yazılı, görsel ve işitsel düzeyde hazırlanması ve konusunda uzman kişilere yer vererek yapılacak içeriklerle, bu mecrayı takip edenler daha çok yazı (*Twitter*) ve fotoğraf tabanlı (*Instagram*) olan sosyal medya platformlarına göre daha ikna edici olabilir.

Youtube özelindeki sağlıkla ilişkili paylaşımlara bakıldığında; izleyicilerin sadece %27,7'si video içeriklerine beğeni eyleminde bulunduğu, %29,3'ünün yorum yaptığı

tespit edilmiştir (Thackeray vd., 2012, s. 5). Youtube izleyicilerinin negatif içerikli sağlık videolarını izleme ve takip etme eylemi, pozitif içerikli videolara göre daha fazla olmuştur. Söz konusu videolardaki içeriklerin %48'i pozitif yönlüken, %32'si negatif, %20'si ise nötr olduğu bulgulanmıştır (Keelan vd., 2007, s. 2482). Öte yandan bu ağda herhangi bir sağlık bilgisi olmayan kişilerin çeşitli kutsal değerler ve kişilikleriyle, var olduğu bile bilinmeyen sağlık kurumları veya doktorların ağzıyla izleyicilerini ikna etmeye çabaladığı görülmüştür (Çalışkan, 2020, s. 124). Youtube'nin birey ve toplum için getirdiği iletişim fırsatı ve tehdidinin yanında, bu mecrada bireylere uyuşturucu, tütün, alkol vb. sağlığı olumsuz yönde etkileyen içerikler de sunulmaktadır (Kim vd., 2010, s. 101). Söz konusu içeriklere 18 yaş altı kesimin çok rahat bir şekilde ulaşabilmesi ve bu yönde ciddi önlemlerin alınmaması, sağlıksız ve bağımlı bir neslin gelmesine mümbit bir zemin hazırlamaktadır.

2. T. C. Sağlık Bakanlığı Sosyal Medya Pratiği

Herhangi bir kurumun yaptığı çalışmalar kadar, bu çalışmaların toplum tarafından anlaşılabilmesi adına yetkililerce gerçekleştirilen aktarımların niteliği de öne çıkmaktadır. Özellikle kriz durumlarında verilen demeçler daha ehemmiyetli olabilmektedir. Söz konusu demeçler geleneksel medya aracılığıyla verildiği gibi, sosyal medya platformlarında da yapılabilmektedir. Fakat geleneksel medyada yer alan içerikler konunun uzmanı veya habere konu olan kişiyle yapılan telefon bağlantısı veya röportajlarla hem konu hakkında daha detaylı bilgiler alınmakta hem de ilgili demecin teyit edilmesi bir nevi gerçekleştirilmektedir. Sosyal medyada ise kaynak tarafından verilmeyen bir demeç, kişinin fotoğrafıyla verilerek bilgi kirliliği oluşturulabilir. Özellikle sağlık gibi hayati konularda, çeşitli sahte hesap ve kanallar aracılığıyla bu tarz şaibeli yöntemlere başvurulması, krizin daha da derinleşmesinde yol açabilir. Bu tarz süreçlerin tespiti ve yönetilmesinde, kurumların halkla ilişkiler birimlerine ciddi sorumluluklar düşmektedir.

Schiavo'ya göre (Schiavo, 2014, s. 158); yeni medya, kullanıcılarına sağlık iletişimi ve sosyal konular hakkında bilgi arama, tedavi ve araştırma ile sağlık profesyonelleri, hasta, gönüllü ve hasta haklarını müdafaa etme noktalarında önemli iletişim fırsatları sunmaktadır. Bu tarz uygulamalar, kamu kurum ve kuruluşların sosyal medya hesaplarıyla da gerçekleşmektedir. Araştırmaya konu olan Türkiye Cumhuriyeti (T.C.)

Sağlık Bakanlığı resmî web sayfasında; Twitter, Facebook, Youtube ve Instagram hesaplarına ait bağlantı ikonları bulunmaktadır. Söz konusu her bir ikona tıklanıldığında, T.C. Sağlık Bakanlığı resmi sosyal medya hesabının ana sayfasına ulaşılmaktadır. Sağlık Bakanlığı'nın hali hazırda dört sosyal medya uygulamasında resmi hesabı bulunmaktadır. Bu hesaplar içerisinde en sık paylaşımın Twitter'da yapıldığı, en fazla takipçi sayısının ise Instagram'da bulunduğu bulgulanmıştır. Youtube'da paylaşılan içerikler diğer dört platforma göre daha az olurken, bu medya organına ait içeriklerin 12 milyondan daha fazla tıklanıldığı görülmüştür. Sağlık Bakanlığı resmi sosyal medya hesaplarının yanı sıra Sağlık Bakanı Dr. Fahrettin Koca'ya ait resmi sosyal medya hesapları da bulunmaktadır. T.C. Sağlık Bakanlığı hesabından farklı olarak Bakan Koca'nın Youtube hesabı bulunmamaktadır. Söz konusu sosyal medya hesaplarına ait detaylar aşağıda verilmiştir.

Tablo 1: Sağlık Bakanı ve Bakanlığın Sosyal Medya Hesapları

Sosyal Medya Hesabı	Takipçi/Beğeni/ Abone/ Sayısı	Paylaşılan İçerik Sayısı	Hesabın Kurulduğu Tarih
Twitter: @saglikbakanligi	1,8 Milyon	17,6 Bin	Nisan 2012
Facebook: @saglikbakanligi	Beğeni: 1.104.496 Takipçi: 1.760.521	Erişilemedi	Erişilemedi
Youtube: T.C. Sağlık Bakanlığı	52,5 Bin Toplam İzleyicisi: 12.516.869	125	28.08.2012
Instagram: saglikbakanligi	2,9 Milyon	4094	Erişilemedi
Twitter: @drfahretinkoca	6,2 Milyon	2923	Temmuz 2018
Facebook: Dr. Fahrettin Koca	936.891	Erişilemedi	Erişilemedi
Instagram: drfahretinkoca	11,1 Milyon	2547	Erişilemedi

Okay ve arkadaşları tarafından yapılan bir araştırmada (2020, s. 11); Covid-19 öncesi bakanlığın Twitter hesabında paylaşılan tweetlerin daha çok tek yönlü bir iletişim niteliğine sahip olduğu ve bu durumunda Gruning ve Hunt tarafından ortaya konulan halkla ilişkiler modellerinden kamuoyunu bilgilendirme ve basın ajansı modelleriyle uyduğu tespit edilmiştir. Aynı araştırmada, bakanlığın kullanıcıların sorularına cevap vermediği, yapılan bilgilendirme, şikayet, istek ve beklentilerinin göz ardı edildiği dolayısıyla da sosyal medyanın doğasında bulunan karşılıklı etkileşim ve diyalogun işletilmediğinin altı çizilmiştir. Sağlık Bakanlığı'nın Facebook ve Instagram hesaplarının

incelendiği bir başka araştırmada ise bakanlığın kamuoyunu sağlık gündemi hakkında haberdar etme, gündemi yakalama, sağlıklı yaşam için dikkat edilecek noktalar ve bakanlığın sağlık faaliyetleri hakkında bilgilendirmeleri gaye ettiğini ortaya koymuştur (Gündoğdu ve Kılıç, 2017, s. 216).

Pandemi döneminde Dr. Fahrettin Koca tarafından paylaşılan Twitter paylaşımlarını konu edinen bir diğer çalışmada ise Koca'nın etik değerler, katılımcılık, duyarlılık, birey odaklı iletişim ve kaliteyi konu edinen değer bazlı iletişim bağlamında; sürdürülebilir iletişim, dürüstlük ve açıklığı Twitter hesabı aracılığıyla vermeye gayret ettiği bulgulanmıştır (Mengü vd., 2020, s. 21). Pandemi öncesindeki Sağlık Bakanlığı'na ait resmi sosyal medya hesapları içerik üretmede daha tutucu ve pasif bir görünüme sahipken, Covid-19 süreciyle birlikte sosyal medya hesaplarında dikkate değer iyileştirmeler yapılmıştır. Örneğin Sağlık Bakanlığı resmi Youtube hesabında 2019 yılında toplam 119 video bu ağa yüklenirken, 1 Ocak - 30 Kasım 2020 tarihleri arasında ise 140 video resmi Youtube hesabına yüklenmiştir. Pandemi öncesi içeriklerde herhangi bir sağlık sorunun semptom, teşhis ve tedavisinde genel bir anlatım dili tercih edilirken, Covid-19 pandemisiyle birlikte, hem hastalığa yönelik her bir sürecin detaylıca aktarılmaya çalışıldığı hem de genel bir iletişim dili yerine bireyi eyleme güdüleyen/zorlayan bir iletişim dilinin video başlıklarında (*maske tak, riski görün vb.*) oluşturulduğu görülmektedir. Vaka ve ölüm sayılarının belirli periyotlarda artması ve vatandaşlarda oluşabilecek rehavetin önüne ket vurmak adına bu tarz bir stratejinin geliştirildiği söylenebilir. Özetle, Sağlık Bakanlığı söz konusu sağlık krizini aynı zamanda bir fırsata çevirerek, hem Youtube mecrasını güncel içeriklerle zenginleştirdiği hem de yeni iletişim stratejileri kazandığı dile getirilebilir.

3. Covid-19'un Sosyal Medya Yansımaları

Son on 15 yılda; 1976 Ebola, 2002 yılındaki ilk SARS ve çıkış tarihi tam olarak bilinmeyen El, Ayak ve Ağız Hastalığıyla ilgili yapılan akademik çalışmalarda konular daha çok ekonomi ve turizm başlıklarında gerçekleştirilmiştir (Yu vd., 2020, s. 1; Ekinci vd., 2013: s. 193). SARS virüsünün devamı niteliğindeki Covid-19'un patlak verdiği ilk günden itibaren, koronavirüs pandemisi sosyal medyayla ilgili çalışmalara konu olmuştur. İlgili araştırmalara bakıldığında; komplo teorileri, dezenformasyon, sahte haber içerikleri, resmi görünümlü sahte sosyal medya hesapları, panik, damgalama, kriz

iletişimi, anksiyete vb. konular farklı yazarlar tarafından araştırılmıştır (Pennycook vd., 2020; Depoux vd., 2020; Roy vd., 2020, Budhwani ve Sun, 2020; Apuke ve Omar, 2020). Bu çeşitliliğin görülmesinde diğer pandemilere kıyasla, Covid-19 pandemisinin hemen hemen her ülkede vaka olarak görülmesi ve daha ölümcül boyutlarda olması etkilemiş olabilir. Ayrıca Covid-19'un tüm dünyada patlak vermesi, farklı alanlarda yapılacak çalışmalar için de akademik bir pandemiye yol açacağı düşünülmektedir.

Cinelli ve arkadaşları tarafından yapılan bir araştırmada; Covid-19 pandemisinin ilk çıktığı aylarda, sosyal medya kullanıcılarının konuyla ilgili yaptıkları araştırmalar, mecradan mecraya farklılık göstermiştir. İlgili araştırmaya göre; Youtube'da Covid-19'dan ölenlerin sayısı, enfeksiyonun ne kadar hızlı yayıldığı, salgının ilk çıktığı yer olarak iddia edilen Çin hayvan pazarı ve Çin komünist rejimine ait videolar, Twitter'da pandemi nedeniyle ertelenen uçuşlar, ana vatana nasıl geri döneceği, salgının olası ekonomik etkileri ve hastalıktan korunma yollarına ait tavsiyeleri içeren tweetler, Instagram'da Covid-19 Çin krizi şeklinde ifade edilerek kullanıcılar tarafından aktarıldığı/aratıldığı, Covid-19'dan korunma önerileri, bu hastalıktan ölenlerin sayıları ve virüsün ne kadar hızla bulaştığı en çok aratılan içerikler olmuştur (2020, s. 5). Bu sosyal medya mecralarında paylaşılan içeriklerin çoğu geleneksel haber medyası kaynaklı yayınlar (%48,2) ve eğitim kanalları (%38,7) oluşturmuştur (Szmuda vd., 2020, s. 3). Ayrıca Youtube'da Covid-19 hakkındaki içerikler youtuberlar tarafından da konu edinmiştir (Zhang ve Zhao, 2020, s. 561). İspanya özelinde gerçekleştirilen bir araştırmada, Youtube'da yer alan Covid-19 hakkındaki eğitim, bilim ve teknoloji videolarının az sayıda olduğu fakat var olan kısıtlı sayıdaki içeriklerin oldukça etkili olduğu bulgulanmıştır (Malea vd., 2020, s. 2). Youtube her ne kadar Covid-19 hakkında olumlu yönde toplumu etkilese de yanlış bilgilendirmeler içeren yorumlarda bu mecrada yer almıştır. Bu noktada en çok karşılaşılan konu komplo teorileridir (Serreno vd., 2020, s. 5). Bu yüzden Youtube tarafından 16 Mart 2020 tarihinde yapılan açıklamada; yanlış bilgilendirme içeren, halk sağlığını tehdit eden veya bireyi herhangi bir sağlık yardımı almasını negatif yönde etkileyebilecek içerikler şiddet içermese bile, yayından kaldırılma işleminin önceki yıllara kıyasla daha hızlı gerçekleşeceğinin altını çizmiştir (Protecting our extended workforce and the community, 2020).

Youtube’da sağlık konusundaki içerikler oluşturulurken, kişileri yanlış yönlendirebilecek yorumlardan sakındırmak ve bilgi güvenliğini sağlamak adına yorum özelliği devre dışı bırakılabilir. Resmî kaynaklar tarafından hazırlanan içerikler web sayfalarında paylaşıldığı gibi Youtube hesabında da paylaşılmalıdır. Bu videoların açıklama kısmı ve içeriğinde; ilgili sağlık kuruluşun resmi adı, web sayfası, sosyal medya hesapları ve iletişim bilgileri mutlaka konulmalıdır (Lundgren ve McMakin, 2018, s. 276-353). Sağlık Bakanlığı Facebook ve Twitter hesaplarında kullanıcılar tarafından yapılan hem olumlu hem de olumsuz geri dönütlere izin verildiği, yapılan olumsuz yorum, beklenti, öneri ve sorulara ise cevap verilmediği tespit edilmiştir (Erkek, 2016, s. 146-147). Sağlık kuruluşlarına ait içeriklerde bu tarz bir yaklaşım benimsenmesi, özellikle de yorum kısmını kapatma veya bir kısım kullanıcının sayfaya erişim sağlama ve görüş bildirilmesinin engellenmesi, yeni krizlere de yol açabilir. Sağlık Bakanlığı Youtube hesabında Covid-19’la ilgili videoların yoruma kapatıldığı tek bir içerik bulunmaktadır. Yoruma kapatılan video; “*Sağlık çalışanlarımızın çocuklarından mesaj var!*” isimli içeriğe ait. 18 yaş altı çocukların oynatılması nedeniyle, Sağlık Bakanlığı çocukların ruh ve beden sağlığına atfen gelebilecek olumsuz yorumlara ket vurmak için bu tür bir yönteme başvurduğu söylenebilir. Bu açıdan ilgili stratejinin yerinde ve gerekli olduğu ifade edilebilir. Hazırlanan diğer içeriklerde izleyicilerin görüş bildirmesi için yorum bölümü açık bırakılmıştır fakat kullanıcılara ait hiçbir soru, ihbar, öneri vb. yoruma cevap verilmemiştir.

4. Araştırmanın Yöntem ve Bulguları

Literatürde Sağlık Bakanlığı’nın Facebook, Instagram ve Twitter hesaplarıyla ilgili araştırmaların yapıldığı fakat Youtube özelinde herhangi bir çalışmanın yapılmadığı tespit edilmiştir. Facebook, Twitter, Instagram vb. platformlarda yer alan videolar, Youtube üzerinden verilen linklerle hazırlanmaktadır. Ayrıca geleneksel medyada ve kamusal alanlarda Covid-19’la ilgili kitleleri bilgilendirmeye yönelik hazırlanan kamu spotları daha çok Youtube için hazırlanan içerikler olmaktadır. Bu üç ana neden ötürü Sağlık Bakanlığı’nın resmi Youtube hesabı incelenmiştir. Amaçlı örneklemin nitel çalışmalara daha çok uyum sağlaması nedeniyle (Forman vd., 2008, s. 767) T.C. Sağlık Bakanlığı Youtube kanalına ait 10 Mart – 30 Eylül tarihleri aralığındaki tüm Covid-19 içerikli paylaşımları bu örnekleme tekniğiyle alınmıştır. Videolarda sağlık Bakanlığı’nın kurum içi atama, nakil, görev değişikliği, hastane açılışı ve bakanlığın Covid-19 dışı

bilgilendirme içerikleri ile Covid-19'la ilgili videolara yapılan Türkçe metin dışındaki kelimeler, ifadeler ve görseller analize dahil edilmemiştir. Koronavirüs hakkında yayınlanan içeriklere (1 Ekim 2020 tarihine kadar) yapılan 4310 yorumdan ilgisiz olanlar çıkartılarak elde edilen 1972 dönüt, MAXQDA18 programınca kodlanarak nitel analizlere tabi tutulmuştur.

Yeni medya araçlarını kodlamada; makro boyuttan mikro boyuta kayan bir yol izlenilebileceği gibi, tam tersi bir süreçte izlenebilir. Kodlamaya dayalı çalışmalarda öne çıkan en önemli hususları; metin, söylem, bağlam ve üslup oluşturmaktadır. İfade edilen her bir söz öbeği bu doğrultuda değerlendirilmelidir (Wodak ve Krzyzanowski, 2008, s. 4-20). Bunu yaparken her bir sözcük, cümle veya paragraf sistematik bir biçimde çeşitli kategorilere ayırarak spesifik anlamda bir bağlamda oturtulmalıdır (Järvinen ve Mik-Meyer, 2020, s. 7-8). Nitel yöntemde yer alan içerik analizine ait veriler, yukarıda verilen öneriler ışığında hareketle, kodlama sürecinde birkaç adım takip edilerek bu süreç yürütülmüştür. Öncelikle belirlenen çalışma örnekleminde veriler MAXQDA18 programıyla alınmıştır. İlgili veri seti; ayıklama, özetleme ve dönüştürme süreci araştırmanın amacına uygun şekilde gerçekleştirilmiştir. Bu aşamadan sonra veri seti çeşitli kategoriler altında görselleştirilmiş ve en nihayetinde ilgi veri setlerinin sonuca ulaşılabilirliği ve teyit adımlarıyla süreç tamamlanmıştır (Miles ve Huberman, 1984). Verilerin kodlama sürecini daha güvenilir kılmak adına tüm kodlamalar gerçekleştirildikten sonra tekrar bütün kod ve kategoriler gözden geçirilerek birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Ayrıca veriler iletişim alanındaki bir başka akademisyene de (Dr. Öğr. Üyesi) gönderilerek kodlanması istenmiştir. Araştırmacı tarafından düzenlenmiş belge ile alan uzmanı tarafından kodlanan belgelerin kod ve kategori benzerliği MAXQDA'da yer alan kodlayıcılar arası uzlaşma menüsüyle karşılaştırılmıştır (Creswell, 2017, s. 203). Kod ve kategori özelinde iki belge program tarafından karşılaştırılarak, veri deseninin yüksek güvenilir derecesine ($Kappa=0,88,16$) denk geldiği bulgulanmıştır (Graham vd., 2012, s. 7).

Youtube'da özellikle yüksek oranda popülize edilmiş sağlık haberleri ve bilgilendirici faaliyetler, diğer video türlerine oranla daha fazla yorum almaktadır (Marchal vd., 2020, s. 5). Dolayısıyla; son dönemin en popüler konusu olan Covid-19'un T.C. Sağlık Bakanlığı resmi Youtube hesabından paylaşılan içeriklere izleyicilerin nasıl

geri bildirimlerde bulunduğu güncel ve önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Literatürde, Covid-19 ve T.C. Sağlık Bakanlığı hakkında sosyal medya bağlamında gerçekleştirilen çalışmalar, daha çok bakanlığın veya sağlık bakanının ne dediğine ya da sormaca usulüyle halkın koronavirüs hakkındaki görüşleri incelenmiştir. Sosyal medya platformlarında; bakanlığı takip eden kitlenin bu mesajları nasıl okuduğu veya algıladığı konusu ise göz ardı edildiği gözlemlenmiştir. Bu çalışmada, 10 Mart - 30 Eylül tarihleri arasında, T.C. Sağlık Bakanlığı Youtube hesabında paylaşılan Covid-19 içeriklerine Youtube izleyicilerinin; Covid-19 pandemisi ve bakanlığa ilişkin yorumlarını/tepkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Araştırma Soruları:

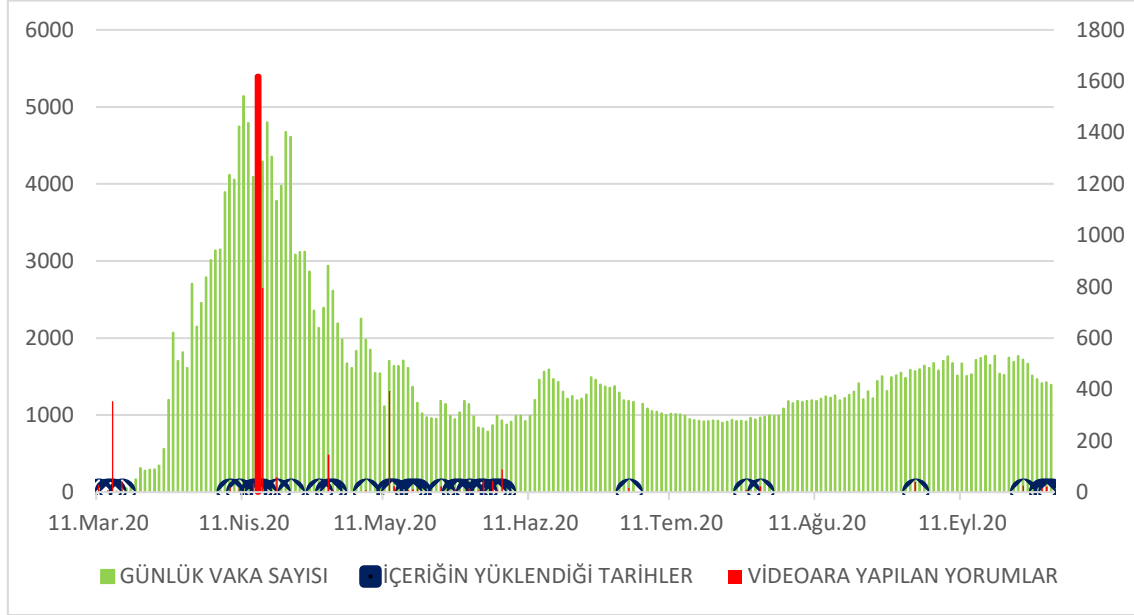
1. Aylık toplam vaka sayısı ile aylık Youtube hesabına içerik yükleme sayıları arasında bir ilişki var mıdır? (S1)
2. T.C. Sağlık Bakanlığı Youtube hesabında Covid-19'la ilgili içerikleri izleyiciler nasıl yorumlamıştır? (S2)
3. Kullanıcıların verdikleri tepkilerde herhangi bir ilişki var mı? Var ise bu ilişki nasıl gerçekleşmiştir? (S3)
4. 10 Mart ile 30 Eylül 2020 tarihleri arasında izleyiciler tarafından yapılan yorumlarda zaman içerisinde bir değişim yaşanmış mıdır? Yaşanmış ise bu durum ne zaman ve hangi anlamda olmuştur? (S4)

4. 1. Bulgular

1 Ekim 2020 tarihinde Sağlık Bakanlığı Youtube hesabında Covid-19'la ilgili 75 içerik, 5.633.595 araçta tıklanmıştır. 33.802 kez beğenilen bu videolar, 4697 araçta ise beğenilmediği tespit edilmiştir. İlgili paylaşımlarda en kısa içerik 14 saniye, en uzun 05:17 saniye sürmüştür. Ayrıca ilk vakanın görüldüğü 11 Mart ile 30 Eylül arasındaki tüm vakaların ortalaması; 1564'tür.

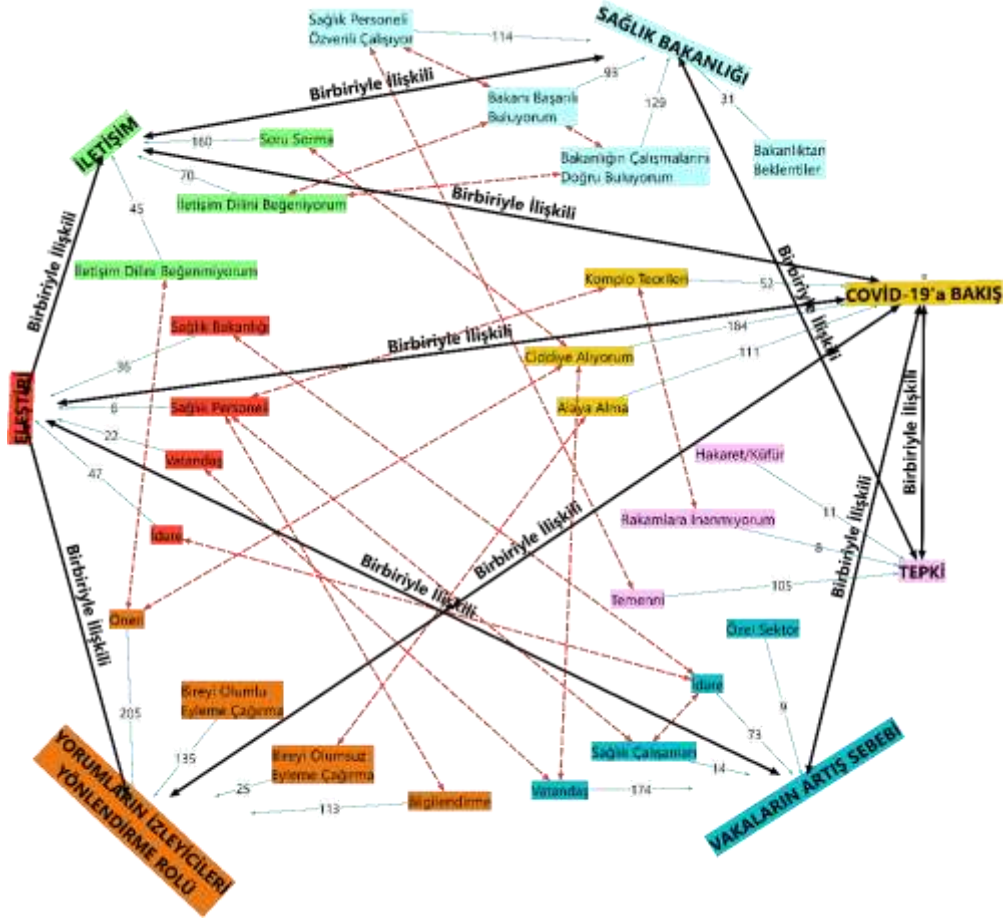
Sağlık Bakanlığı'nın Youtube hesabında Covid-19'la ilgili içeriklerde; pandeminin ilk dönemlerinde yayınlanan videolarda hastalığın ne olduğu sorusuna, daha sonraki aylarda koronavirüsten nasıl korunuruz, korunma yöntemleri ile vefat eden sağlık çalışanlarına yoğunlaştığı, eylül ayındaki paylaşımlarınsa ilk dönemle benzer fakat daha çok bilgilendirme ve uyarı niteliklerine sahip olduğu gözlemlenmiştir.

Şekil 1: T.C. Sağlık Bakanlığı Youtube Hesabına Ait Paylaşım, Kullanıcıların Yorumları ve Günlük Covid-19 Vaka Sayıları

10 Mart – 30 Eylül Günlük Covid-19 Vaka Sayıları ([Genel Koronavirüs Tablosu, 2020](#)), T.C. Sağlık Bakanlığı'nın içerik yükleme tarihleri ve kullanıcıların bu videolara yaptıkları yorumlar, yukarıdaki grafikte ortaya konulmuştur. Buna göre; vaka sayılarının en çok arttığı tarihi takip eden ilk üç gün içinde, yorum sayıları da artmıştır. Diğer yandan aylık toplam vaka sayısı ile Sağlık Bakanlığı Youtube hesabına içerik yükleme arasında bir ilişki bulunmaktadır (S1). Aylık bazdaki hasta ve içerik sayılarına bakıldığında; martta 13.531 vaka 13 içerik, nisanda 106.683 vaka 24 içerik, mayısta 43.758 vaka 17 içerik, haziranda 35.964 vaka 7 içerik, temmuzda 29.813 vaka 5 içerik ve eylülde 47.139 vaka 9 içerik olmak üzere, (316.118 vaka) Covid-19 için hazırlanan toplam 75 içerik, bakanlığın resmi Youtube hesabında paylaşılmıştır. Bakanlığın aylık tespit ettiği vaka sayıları ile Youtube'ya içerik hazırlama girişimi ilk beş ayda paralel hareket ederken -mart, nisan, mayıs, haziran, temmuz ayları bu ilişkiyi doğrulamaktadır-, ağustos ve eylül ayında ise bu ilişkide bir düşüş yaşanmıştır. Bu iki ay içerisinde öne çıkanı ise ağustos olmuştur. Bu ayda, Covid-19'la ilgili herhangi bir içerik kanala yüklenmemiştir. Ağustosta yüklenen içerikler Kurban Bayramı'yla ilgili olmuştur. Örneğin; et ve tatlı tüketimi, etin muhafaza ve pişirilmesi konuları, uzman bir doktor tarafından bu videolarda açıklanmış fakat Covid-19 özelinde hiçbir içerik paylaşılmamıştır. Ağustos ayı, Covid-19 özelinde, Sağlık Bakanlığı Youtube kanalı için en pasif dönem olarak nitelendirilebilir.

Şekil 2: Kod İlişkileri Matrisi

Şekil 2'ye göre; izleyicilerin en sık ortaya koyduğu ifadeler sırasıyla; Öneri (205), Ciddiye Alma (184), Vatandaş (174), Soru Sorma (160), Bireyi Olumlu Eyleme Çağırma (135), Bakanlığın Çalışmalarını Doğru Buluyorum (129), Sağlık Personeli Özverili Çalışıyor (114), Bilgilendirme (113), Alaya/Hafife Alma (111), Temenni (105), Bakanlıkta Beklentiler (31), Bireyi Olumsuz Eyleme Çağırma (25), Vatandaş (22), Sağlık Çalışanları (14), Hakaret/Küfür (11), Özel Sektör (9), Rakamlara İnanmıyorum (8) ve Sağlık Çalışanları (6) değişkenleri olmuştur (S2).

Kodlar arası ilişki matrisinin verildiği üstteki kod birlikte oluşma modelinde; kategoriler ve kod değişkenleri arasında birtakım ilişkiler saptanmıştır. Kırmızı renkle belirtilen çizgi kodlar arasındaki ilişkiyi, siyah çizgiyle belirtilen (birbiriyle ilişkili) ise kategoriler arasındaki ilişki düzeylerini ifade etmektedir. Kategori ve kodlar arasında yer alan mavi çizgiler ve üstündeki rakamlar da ilgili kategorinin kaç koddan oluştuğunu

göstermektedir. Burada zayıf olanlar silinerek en güçlü olan ilişki dereceleri alınmıştır. Kategoriler arasındaki ilişki düzeylerine bakıldığında, *Covid-19'a Bakış*; iletişim, eleştiri, yorumların izleyicileri yönlendirme rolü, vakaların artış sebebi ve tepkiyle, *Eleştiri*; iletişim, yorumların izleyicileri yönlendirme rolü, vakaların artış sebebi ve Covid-19'a bakışla, *İletişim*; Sağlık Bakanlığı, Covid-19'a bakış ve eleştiriyle, *Sağlık Bakanlığı*; tepki ve iletişimle, *Tepki*; Covid-19'a bakış ve Sağlık Bakanlığıyla, *Yorumların İzleyicileri Yönlendirme Rolü ve Vakaların Artış Sebebi*; eleştiri ve Covid-19'a bakışla yüksek oranda ilişkili olmuştur. Kodlar arasında ilişkilerde bir başka kodla bağlantılı olanların; *Sağlık Personeli (3)*, *Ciddiye Alıyorum (3)*, *Komple Teorileri (2)*, *İletişim Dilini Beğeniyorum (2)*, *İdare (2)*, *Vatandaş (2)* ve *Öneri (2)* kodlarında olurken; *Bakanlıktan Beklentiler*, *Hakaret/Küfür*, *Özel Sektör* ve *Bireyi Olumlu Eyleme Çağırma* kodlarıysa, herhangi bir kodla yüksek düzeyde bir ilişkisi bulunmamıştır. Bu sıralanan kodlar dışında kalan diğer değişkenlerde ise sadece bir alt kodla bağlantılı olduğu program tarafından ortaya konulmuştur (S3).

Şekil 3: 10 Mart-30 Eylül 2020 Tarihleri Arasında İzleyicilerin T.C. Sağlık Bakanlığı Youtube Hesabına Verdikleri Dönütlerin Karşılaştırılması

Kod Sistemi	MART	NISAN	MAYIS	HAZİRAN	TEMMUZ	EYLÜL	TOPLAM
COVID-19'a BAKIŞ							0
• Ciddiye Alıyorum							184
• Alaya Alma							111
• Komple Teorileri							52
SAĞLIK BAKANLIĞI							0
• Bakanlığın Çalışmalarını Doğru Buluyorum							129
• Sağlık Personeli Özveri Çalıyor							114
• Bakanı Başarılı Buluyorum							93
• Bakanlıktan Beklentiler							31
İLETİŞİM							0
• Soru Sorma							160
• İletişim Dilini Beğeniyorum							70
• İletişim Dilini Beğenmiyorum							45
ELEŞTİRİ							0
• İdare							47
• Sağlık Bakanlığı							36
• Vatandaş							22
• Sağlık Personeli							6
YORUMLARIN İZLEYİCİLERİ YÖNLENDİRME							0
• Öneri							205
• Bireyi Olumlu Eyleme Çağırma							135
• Bilgilendirme							113
• Bireyi Olumsuz Eyleme Çağırma							25
VAKALARIN ARTIŞ SEBEBİ							0
• Vatandaş							174
• İdare							73
• Sağlık Çalışanları							14
• Özel Sektör							9
TEPKİ							0
• Temenni							105
• Hakaret/Küfür							11
• Rakamlara İnanmıyorum							8
TOPLAM	260	1.073	321	159	53	106	1.972

İzleyicilerin verdiği tepkilere bakıldığında özellikle ilk çıktığı andan itibaren süreç ilerledikçe Covid-19'u alaya/hafife alma (*Bu tedbirler çok abartılıyor, sanki ölümsüz bir dünyada yaşıyormuşuz gibi algı oluşturuldu*), komplo teorileri (*ağzınızda lafi gevelemeyin çip takıcaksınız beynimize*), sağlık bakanlığının iletişim dilinin beğenilmesi (*Adam çok güzel anlatıyor*) ve temenniler de (*Umarım aşı kısa zaman da bulunur*) artış görülmüştür. Bu değişkenlerde artış eğilimi olduğu belirli dönemlerde yine ciddi artışların yaşandığı ve daha yakın aylarda bunda azalmalar da yaşanmıştır. Söz gelimi vakaları takiben ilk dört aydaki yorumlarda Covid-19'un ciddiye alındığı (*Valla bakanım biz koruyoz mesafemizi onlar bizim üstünüme üstümüze geliyor*) ve diğer kullanıcıları olumlu eyleme çağırdığı (*maske tak, evde kal vb.*), ilk üç ayda bakanlığın yaptığı çalışmaların takdir edildiği (*Helal olsun fahrettin abiye iyi çaba verdi*), koronavirüs hakkında bakanlığa soru sorulduğu (*1 haftadır geçmeyen bir grip oldum iltihaplı burun akıntım var baş ağrısı da cabası acaba korona mı*) ve Youtube izleyicilerinin diğer kullanıcıları konu hakkına bilgilendirme (*bilginize burda Almanya'da vaka sayısı ve vefat edenlerin sayısı bilinçli olarak az gösteriliyor*) eğilimlerinde artışlar yaşanmıştır (S4).

Vakaların görülmeye başlandığı tarihten itibaren yaşanan görüş artışının yanında bazı durumlarda azalışlar da yaşanmıştır. Örneğin ilk dönemlerde kullanıcıların yazdıkları öneriler (*sokağa çıkma yasağı gelmeli, okullar kapatılmalı vb.*) eylül ayına doğru geldikçe daha az olmuştur. Ayrıca nisanda vakaların artışında vatandaş suçlanırken (*işte insanlar bunu anlamıyo dışarı çıkıyorlar başkaların hayatını tehlikeye atıyorlar milyonlarca kişi ölüyor bu sebepten dolayı*) bu bakış açısı takip eden mayıs, haziran ve temmuz aylarında, kademeli olarak düşme eğilimine sahip olmuştur.

Youtube izleyicilerinin yedi aylık koronavirüs periyodunda birtakım fikirleri ise sabit kalmıştır. Vakaların artışında sağlık çalışanlarının (*sağlık çalışanları yetersiz*) ve özel sektör kuruluşlarının suçlanması (*iş yerimizde pozitif vaka var hala çalıştırılıyor*) buraya örnek olarak verilebilir. Pandeminin ilk gününden beri sıkça gündem olan vaka sayılarına olan inanma durumu, çok fazla Youtube kullanıcıları tarafından dile getirilmediği, yapılan yorumlar genel anlamda aylık bazda aynı trende sahip olmuştur. Bunun yanında birkaç ay stabil kalan veya ilk zamanlarda yüksek oranlara sahip olan değişkenler, zaman içinde belirli bir çizgide kalmıştır. Vakaların artışında idarenin suçlanma hali (*kurallar gevşek daha sert kurallar getirilmeli*) mart-temmuz dönemine

kadar benzer seviyelerdeyken, eylülde bu duruma ait fikirler de ciddi oranda bir yükselme meydana gelmiştir.

Sonuç

T.C. Sağlık Bakanlığı Youtube hesabını konu edinen bu araştırmada, Sağlık Bakanlığı'nın 10 Mart -30 Eylül tarihleri arasında yayınlanan 75 Covid-19 video içeriğine yapılan 1972 yorum MAXQDA18 programınca kodlanarak analiz edilmiştir. Yapılan analizler neticesinde, pandemi süresince yayınlanan video içeriklerine kullanıcıların hangi bağlamda tepki verdikleri, araştırmanın amacı doğrultusunda belirlenen dört araştırma sorusuyla cevap aranmıştır. İlgili sorularla, salgının odağındaki dört ana unsur -Sağlık Bakanlığı, sağlık personeli, vatandaş ve idare- ile Sağlık Bakanlığı Youtube hesabı arasındaki ilişki düzeyleri ve pandemi sürecinde izleyicilerin ne gibi tepkiler verdiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca söz konusu araştırma sonuçları, halk sağlığı konusunda yetkili bir merci olan T.C. Sağlık Bakanlığı ile hedef kitlesi arasındaki iletişim sürecinin nasıl yürütüldüğü, kullanıcıların Covid-19 konusunda nasıl bir algıya sahip olduğu ya da oluşturmaya çalıştığı ve pandemi döneminde sosyal medya kullanıcıların Covid-19 hakkında hangi fikirleri benimsediği veya desteklediğine dair önemli çıktılar vermiştir.

Günlük vaka sayıları ile T.C. Sağlık Bakanlığı Youtube hesabında yapılan yorumlar kıyaslandığında, vakaların en çok görüldüğü 11.04.2020 tarihini takip eden 14-15 Nisan günlerinde, yorumlarda vaka sayılarıyla paralel olarak artış göstermiştir. Vakaların artışına paralel olarak içerik yüklemelerinde bu bağlamda arttığı sonucuna ulaşılmıştır. En çok vakanın görüldüğü nisan ayı aynı zamanda en çok içeriğin yüklendiği dönem olmuştur. Bakanlığın genel anlamda, vaka artışına bağlı olarak içerik sayısını arttırdığı söylenebilir.

Sağlık Bakanlığı'nın nisan ve mayıs aylarında paylaşılan içerik sayısı diğer ayların neredeyse üç katı dolayında olmuştur. Yayınlanan bilgilendirici video içerikler; mayıs, haziran ve temmuz aylarında vakaların binli rakamların altına inmesine dolaylı olarak katkı sağlamış olabilir. Nitekim şekil 1'e bakıldığında, bakanlık tarafından hiçbir içerik paylaşımına gidilmediği ağustos ayında vakaların her geçen daha da arttığı, eylül ayıyla birlikte tekrar içerik paylaşımıyla, vakaların bir nebze olsa azalma eğilimi gösterdiği

görülmektedir. Bu bağlamda; T.C. Sağlık Bakanlığı'nın ağustos ayı boyunca Youtube hesabının sağlık iletişimi bağlamında iyi yönetilmediği dile getirilebilir. Temmuz ayında hayvan satış yerleriyle ilgili bilgilendirici içerikler paylaşan bakanlık, bunu temmuzun son günü ve ağustos ayının ilk günlerindeki Kurban Bayramı'yla gelen kurban kesimi, ziyaret ve toplu olarak bir araya gelinen (*cami, mezarlık vb.*) yerler için de Youtube kanalında bilgilendirici içerikler paylaşması gerekirdi. Böylece hem hastalığın bulaş riskini azaltmada vatandaş bilgilendirilmiş hem de sağlık iletişimi sosyal medya vasıtasıyla profesyonel anlamda uygulanmış olacaktır.

Sağlık iletişimi özelinde değerlendirildiğinde; kategoriler arasında yer alan *Sağlık Bakanlığı* ve *İletişim* kategorileri arasındaki ilişki matrisinde; Sağlık Bakanı ve Sağlık Bakanlığı'nın yaptığı çalışmalarla iletişim dilinin beğenilmesi arasında yüksek düzeyde bir ilişki saptanmıştır. Burada Sağlık Bakanı'nın samimi, yakın, gerçekçi ve sempatik söylemleri önemli bir role sahip olduğu gibi değer bazlı söylemle hareket ederek, doğru verilerle bireyleri ikna etme çabası da bu olumlu havaya katkı sağladığı dile getirilebilir (Mengü vd, 2020). Dolayısıyla ilgili değerler ve ilişki düzeyleri göz önüne alındığında, bakanlığın 10 Mart - 30 Eylül 2020 tarihine kadar başarılı bir sağlık iletişimi çalışması götüğü, kullanıcıların verdikleri dönütlerden anlaşılmaktadır. Sağlık Bakanlığı'na yönelik bu pozitif bakışı etkileyen bir diğer etmen; sağlık çalışanlarının emek, gayret ve fedakarlıkları olmuştur. Nitekim ilgili ilişkiye bakıldığında sağlık çalışanlarına yönelik yüksek düzeyde bir pozitif ayrışma görülmektedir. Öte yandan bakanlığın resmi Youtube hesabında, kullanıcılar tarafından sorulan sorulara cevap verilmediği bu çalışmada da görülmüştür (Erkek, 2016).

Yedi ay boyunca (*Mart – Eylül*) yayınlanan video içeriklerinde kullanıcıların bazı noktalarda yaptığı yorumlarda farklı bakış açılarına evrildiği tespit edilmiştir. İlk aylara kıyaslandığında Covid-19'a bakışta, ciddi oranda bir fikir değişikliği yaşanmıştır. Söz gelimi; virüsün ciddiye alınması martta %12,7 oranındayken, temmuz: %3,8 seviyesine gelmiştir. Bu azalışın tersine ilk aylarda virüse ilişkin komplo teorileri daha düşük düzeydeyken (*Mart %2,7*) sonlara doğru bunun arttığı (*Eylül: %9,4*) belirlenmiştir. Vakaların seyrinde istenilen rakamlara gelmemesinde özellikle olayın ciddiyetinin kavranmamasının etkili olduğu bu veriler ışığında söylenebilir. Öte yandan vakaların artışında suçlu olanın ilk dönemlerde vatandaş (*Nisan: %11,2 - Temmuz: %3,8*), son aylarda ise bunun yerine idarenin suçlandığı (*Nisan: %2,3 - Eylül: %12,3*) görülmektedir.

Burada sokağa çıkma yasaklarının kaldırılması, iş yerlerinin açılması ve şehirler arası seyahatin serbest bırakılması izleyicileri bu fikir değişikliğine itmiştir.

Tüm kategoriler arasında öne çıkan; *Covid-19'a Bakış, Eleştiri ve İletişim* kategorileri olmuştur. Diğer bir ifadeyle, korona virüse yönelik bakış açısı; bu konuda kullanıcıların getirdiği eleştiriler ve bakanlığın iletişim tarzına yönelik yorumlar, diğer kategoriler üzerinde belirleyici bir role sahip olmuştur. İlgili literatür incelendiğinde, sağlık iletişimi alanındaki çalışmaların çoğunluğunun Twitter, Facebook ve Instagram özelinde kaldığı, Youtube mecrasının özellikle ülkemizde göz ardı edildiği saptanmıştır. Covid-19 pandemisi halen tüm dünyada devam etmektedir. Pandeminin tam anlamıyla hem ülkemizde hem de dünyada sona ermemesi ve süreç içerisinde yaşanabilecek yeni gelişmelerden ötürü, ilgili konuda yeni değişkenler eklenebileceği gibi, etki düzeyleri de güncellenebilir. Bu bağlamda; hali hazırda kod ve kategoriler arasında gerçekleşen yüksek düzeydeki ilişkileri test etme adına, pandemi sonrası yapılacak araştırmalarla bu araştırmanın sonuçlarının karşılaştırılmasını öneriyoruz.

Çalışma; sağlık iletişimin etkin, verimli ve kapsamlı bir düzeyde gerçekleştirmesi adına, T.C. Sağlık Bakanlığı Youtube hesabı için şu önerilerde bulunmaktadır:

- Sağlık Bakanlığının Youtube kanalı diğer sosyal medya platformlarına göre daha düşük düzeyde takip edilmekte. Bu noktada başarılı stratejiler güdülerek daha fazla kişinin ilgili kanalı takip etmesi sağlanabilir.
- Bakanlığın basın açıklamaları aynı anda Youtube canlı yayınıyla verilebilir.
- İzleyicilerin Covid-19 hakkındaki sorularına cevap verebilmek için canlı yayın süresince veya sorular önceden alınarak, konunun uzmanı tarafından halkın sorularını cevaplandıran içerikler hazırlanabilir.
- Diğer sosyal medya platformları gibi bakanlığın Youtube kanalı da sağlık iletişimine daha profesyonel düzeyde entegre edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Apuke, O. D., & Omar, B. (2020). Fake news and COVID-19: Modelling the predictors of fake news sharing among social media users. *Telematics and Informatics*, (July), 1-32. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2020.101475>
- Aydın, S. (2020). Youtube seyahat kanallarının kişilerin seyahat ilgi ve motivasyonları üzerine etkileri. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Bass, Sarah Bauerle, Parvanta, Claudia and Fleisher, Linda (2020). Media and communication channel selection and planning: The Plot thickens. C. Parvanta and S. B. Baas (Ed.), *Health communication strategies and skills for a new era* (107-125. ss). Burlington: Jones & Bartlett Learning.
- Bechler, C. J., & Tormala, Z. L. (2020). Misdirecting persuasive efforts during the covid-19 pandemic: The targets people choose may not be the most likely to change. *The Association for Consumer Research*. 1-20. <https://doi.org/10.1086/711732>
- Budhwani, H., & Sun, R. (2020). Creating COVID-19 stigma by referencing the novel coronavirus as the "Chinese virus" on Twitter: Quantitative analysis of social media data. *Journal of Medical Internet Research*, 22(5), 1-7.
- Cinelli, M., Quattrocioni, W., Galeazzi, A., Valensise, C. M., Brugnoli, E., Schmidt, A. L., Zola, F., Scala, A. (2020). The covid-19 social media infodemic. *Arxiv*, 1-18. Doi: 10.1038/s41598-020-73510-5
- Covid-19 Coronavirus Pandemic. (2020, 7 Aralık). Erişim adresi <https://www.worldometers.info/coronavirus/#countries>
- Creswell, J. W. (2017). Nitel araştırmacılar için 30 temel beceri. (Çev. H. Özcan). Ankara: Anı Yayınları.
- Çalışkan, O. (2020). Youtube'un şifa dağıtan videoları: Bir sözcükbilim olarak biyoenerji'nin retoriği. A. Güven (Ed.), *Youtube Türkiye'de kültür siyaset ve tüketim-1* (87-131. ss.). İstanbul: Kriter Yayınları.
- Depoux, A., Martin, S., Karafillakis, E., Preet, R., Wilder-Smith, A., & Larson, H. (2020). The pandemic of social media panic travels faster than the COVID-19 outbreak. *Journal of Travel Medicine*, 27(3), 1-2.
- Duduciuc, A. (2016). Teenagers, risk behaviours and the use of new technologies for health. V. Marinescu and B. Mitu (Ed.), *The power of the media in health communication* (169-180. ss). New York: Routledge.
- Ekinci, A. P., Erbudak, E., & Baykal, C. (2012). 2012 yılı Haziran ayında İstanbul'da el-ayak-ağız hastalığı sıklığında önemli artış. *TÜRKDERM-Deri Hastalıkları ve Frengi Arşivi*, 47(4), 192-193, DOI: 10.4274/turkderm.19942
- Erkek, S. (2016). Kamu kurumlarında sosyal medya kullanımı: sağlık bakanlığı örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (35), 141-150.
- Forman, J., Creswell, J. W., Damschroder, L., Kowalski, C. P., & Krein, S. L. (2008). Qualitative research methods: Key features and insights gained from use in infection prevention research. *American Journal of Infection Control*, 36 (10), 764-771.

- Genel Koronavirüs Tablosu. (2020, 7 Aralık). Erişim adresi <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66935/genel-koronavirus-tablosu.html>
- Graham, M., Milanowski, A., & Miller, J. (2012). Measuring and promoting inter-rater agreement of teacher and principal performance ratings. The Center for Educator Compensation and Reform (CECR). Online Submission, 1-33.
- Gündoğdu, G., ve Kılıç, T. (2017). Sağlıkın teşviki ve geliştirilmesinde (health promotion) sosyal medya kullanımının etkisi Sağlık Bakanlığı'nın sosyal medya kullanımı (206-217). 1st International Conference on New Trends in Communication, İstanbul: İstanbul Commerce University.
- Holtz, B., & Buis, L. (2016). Effectively promoting healthy living and behaviours through mobile phones. R. Ahmed and B. R. Bates (Ed.), Health communication and mass media: An integrated approach to policy and practice (99-114. ss.). Burlington: Gower Publishing Limited.
- Järvinen, M., & Mik-Meyer, N. (2020). Analysing qualitative data in the social science. M. Järvinen and N. Mik-Meyer (Ed.), Qualitative analysis: Eight approaches for the social sciences. (1-28. ss). Los Angeles: Sage.
- Jha, A., Lin, L., & Savoia, E. (2016). The use of social media by state health departments in the US: Analyzing health communication through Facebook. *Journal of Community Health*, 41(1), 174-179.
- Keelan, J., Pavri-Garcia, V., Tomlinson, G., & Wilson, K. (2007). Youtube as a source of information on immunization: A content analysis. *JAMA*, 298(21), 2482-2484.
- Keskin, S., & Baş M. (2015). Sosyal medyanın tüketici davranışları üzerine etkisinin belirlenmesi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(3), 51-69.
- Kim, K., Paek, H. J., & Lynn, J. (2010). A content analysis of smoking fetish videos on Youtube: Regulatory implications for tobacco control. *Health Communication*, 25(2), 97-106.
- Lundgren, R. E., & McMakin, A. H. (2018). Risk communication: A handbook for communicating environmental, safety, and health risks. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Maher CA, Lewis LK, Ferrar K, Marshall S, De Bourdeaudhuij I, Vandelanotte C. (2014). Are health behavior change interventions that use online social networks effective? A systematic review. *Journal Medical Internet Research*, 16(2), 1-13.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1984). *Qualitative Data Analysis: A Source Book of New Methods*. London: SAGE Publications.
- Orduna-Malea, E., Font-Julian, C. I., & Ontalba-Ruiperez, J. A. (2020). Covid-19: Análisis métrico de vídeos y canales de comunicación en Youtube. *El Profesional de la Información*, 29(4), 1-14.
- Marchal, N., Au, H., & Howard, P. N. (2020). Coronavirus news and information on Youtube. *Health*, 1(1), 1-5.

- Megan L. Hammersley, Anthony D. Okely, Marijka J. Batterham & Rachel A. Jones. (2020). Can parental engagement in social media enhance outcomes of an online healthy lifestyle program for preschool-aged children? *Health Communication*, 35(9), 1162-1171.
- Mengü, S., Mengü, M., & Günay, K. (2020). Value-Based Communication during Covid-19 pandemic: A study on the Twitter messages of Turkish Ministry of Health. *Athens Journal of Mass Media and Communications*, 7, 1-23.
- Moorhead, S. A., Hazlett, D. E., Harrison, L., Carroll, J. K., Irwin, A., & Hoving, C. (2013). A new dimension of health care: Systematic review of the uses, benefits, and limitations of social media for health communication. *Journal of Medical Internet Research*, 15(4), 1-17.
- Okay, A., Aşanin Gole, P. and Okay, A. (2020), Turkish and Slovenian health ministries' use of Twitter: A comparative analysis, *Corporate Communications: An International Journal*, <https://doi.org/10.1108/CCIJ-01-2020-0019>
- Pennycook, G., McPhetres, J., Zhang, Y., Lu, J. G., & Rand, D. G. (2020). Fighting COVID-19 misinformation on social media: Experimental evidence for a scalable accuracy-nudge intervention. *Psychological Science*, 31(7), 770-780.
- Protecting Our Extended Workforce and the Community. (2020, 16 Mart). Erişim adresi <https://blog.youtube/news-and-events/protecting-our-extended-workforce-and>.
- Radu, R. (2020). Fighting the 'infodemic': Legal responses to COVID-19 disinformation. *Social Media + Society*. 1-4. <https://doi.org/10.1177/2056305120948190>
- Roy, D., Tripathy, S., Kar, S. K., Sharma, N., Verma, S. K., & Kaushal, V. (2020). Study of knowledge, attitude, anxiety & perceived mental healthcare need in Indian population during COVID-19 pandemic. *Asian Journal of Psychiatry*, 51, 1-7.
- Rus, H. M., & Cameron, L. D. (2016). Health communication in social media: Message features predicting user engagement on diabetes-related Facebook pages. *Annals of Behavioral Medicine*, 50(5), 678–689.
- Schiavo, R. (2014). *Health communication: From theory to practice*. San Francisco: Josey-Bass.
- Serrano, J. C. M., Papakyriakopoulos, O., & Hegelich, S. (2020, July). NLP-based feature extraction for the detection of COVID-19 misinformation videos on Youtube. In *Proceedings of the ACL Workshop on Natural Language Processing for COVID-19 (NLP-COVID)*. 09-10 July, Seattle, Washington, USA. <https://openreview.net/pdf?id=M4wgkxaPcyj>.
- Steele, R. (2011, November). Social media, mobile devices and sensors: categorizing new techniques for health communication. *Fifth International Conference on Sensing Technology (187-192. ss.)*. In Palmerston, New Zealand.
- Szmuda, T., Syed, M. T., Singh, A., Ali, S., Özdemir, C., & Słoniewski, P. (2020). Youtube as a source of patient information for Coronavirus disease (COVID-19): A content-quality and audience engagement analysis. *Reviews in Medical Virology*, 30(5. 1-8).

- Thackeray, R., Neiger, B. L., Hanson, C. L., & McKenzie, J. F. (2008). Enhancing promotional strategies within social marketing programs: Use of web 2.0 social media. *Health Promotion Practice*, 9(4), 338-343.
- Thackeray, R., Neiger, B. L., Smith, A. K., & Van Wagenen, S. B. (2012). Adoption and use of social media among public health departments. *BMC Public Health*, 12(1), 1-6.
- Welch V, Petkovic J, Simeon R, Presseau J, Gagnon D, Hossain A, Pardo Pardo J, Pottie K, Rader T, Sokolovski A, Yoganathan M, Tugwell P, DesMeules M. (2018). Interactive social media interventions for health behaviour change, health outcomes, and health equity in the adult population. *Cochrane Database of Systematic Reviews*. 2, 1-23.
- Williams G, Hamm MP, Shulhan J, Vandermeer, B. Hartling, L. (2014). Social media interventions for diet and exercise behaviours: A systematic review and meta-analysis of randomised controlled trials. *BMJ Open*, 1, 1-16.
- Wodak, R., & Krzyzanowski, M. (2008). *Qualitative discourse analysis in the social sciences*. New York: Palgrave Macmillan.
- Yoo, J. H., & Kim, J. (2012). Obesity in the New Media: A content analysis of obesity videos on Youtube, *Health Communication*, 27(1), 86-97.
- Yu, M., Li, Z., Yu, Z., He, J., & Zhou, J. (2020). Communication related health crisis on social media: A case of COVID-19 outbreak. *Current Issues in Tourism*, 1-7, <https://doi.org/10.1080/13683500.2020.1752632>
- Zhang, L. T., & Zhao, S. (2020). Diaspora micro-influencers and COVID-19 communication on social media: The case of Chinese-speaking Youtube vloggers. *Multilingua*, 39(5), 553–563, <https://doi.org/10.1515/multi-2020-0099>

KAMUSAL TELEVİZYON YAYINCILIĞININ BELGESEL TÜRLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: TRT TELEVİZYON BELGESEL CİLİĞİ*

İsrafil KURALAY**

Özet

Televizyonların yayın politikaları ile hazırlayıp yayınladıkları programlar arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Kamusal yayıncılık yapan kuruluşlar kamu çıkarını ve beklentisini ön planda tutarken ticari kanallar ekonomik kaygı ile hareket etmektedirler. Bu nedenle izleyiciler için önemli olan bazı türler ikinci plana atılma veya görmezden gelinme gibi bir riskle karşılaşmaktadır. Bu türlerden biri de belgesel film türüdür. Oysa bu tür, toplumlar için, izleyici için oldukça önemlidir. Ekonomik olarak hak ettiği ilgiyi henüz görmeyen belgesel türüne özellikle kamusal yayıncılık yapan televizyon kuruluşlarının özel önem vermesi gerekmektedir. İşte bu makalede TRT'nin kuruluşundan itibaren belgesel filme verdiği önem ele alınmaktadır. Çalışmada 1968 ila 2020 yılları arasında çekilen belgeseller konu, tür ve yaklaşım tarzlarına göre sınıflandırılarak niceliksel analiz yapılmıştır. Bu anlamda geçmişten günümüze hangi alt türlerde ne gibi belgesellerin hazırlandığı nicel olarak ortaya konulmaktadır. Ayrıca TRT'de görev yapan yapımcı ve yönetmenlerin TRT kurumunun belgesel filme verdiği desteğe ilişkin görüşlerine yer verilmektedir. Çalışmanın temel varsayımı TRT'nin Türkiye'de belgesel türün gelişmesine önemli katkı sunduğu şeklindedir. Çalışma sonucunda TRT belgesellerinin “kültür” ve “biyografi” başta olmak üzere 14 farklı türde ve 15 farklı konu başlığı altında sınıflanabileceği görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Televizyon, Kamusal yayıncılık, Kamusal belgesel yayıncılığı, Belgesel türleri, TRT

---

* Bu makale “Başlangıcından Günümüze Televizyon Belgeselciliği: TRT Örneği” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., İstanbul Ticaret Odası, kuralayis@gmail.com, Orcid: 0000-0003-1730-0336

THE IMPACT OF PUBLIC TELEVISION BROADCASTING ON DOCUMENTARY GENRES: THE CASE OF TRT DOCUMENTARY

Abstract

There is a direct relationship between the broadcast policies of televisions and the programs they produce and broadcast. While public broadcasting organizations keep the public interest and expectation in the foreground, commercial channels act out of economic concerns. For this reason, various genres of programs or films that the audience considers important run the risk of being considered of secondary value or ignored altogether. The documentary film falls under this category. This genre, however, has a certain significance for societies as well as the audience. Public broadcasting television organizations should especially pay special attention to the type of documentary films, which have not yet received the attention and financial support they deserve. Therefore, this article addresses the importance that TRT attaches to documentary films since its foundation. In this study, the documentaries filmed between 1968 and 2020 are classified in terms of their subjects, types, and the points of view they adopt, and analysed quantitatively. In this way, the study presents quantitative information on the sub-genres and kinds of documentaries produced within this period. Furthermore, the article includes the opinions of producers and directors that have worked for TRT on its support for documentary films. The study's main assumption is that TRT has contributed greatly to the development of the genre of documentary in Turkey. As a result, it can be seen that TRT documentaries can be categorized under 14 different types, particularly "culture" and "biography", as well as 15 different subject matters.

Key words: Television, Public broadcasting, Public documentary broadcasting, Documentary film genres, TRT

Giriş

Televizyonların belgesel film politikaları, hazırladıkları ve yayınladıkları belgesel türleri o kurumun yayın felsefesiyle doğrudan ilişkilidir. Kamusal yayıncılık yapan televizyonlar tercihlerinde kamu yararını öncelerken ticari televizyonlar ise kendi ekonomik çıkarlarını ön planda tutmaktadır.

Türkiye Radyo Televizyon Kurumu'nun (TRT), kamu yayın kurumu olarak belgesel türüne, kuruluşundan itibaren nasıl yaklaştığının ne tür belgesel filmler hazırlatıp

yayınladığının ve bu anlamda belgesele nasıl katkı sunduğunun ortaya çıkarılması önem arz etmektedir.

Belgesel filmler yapım itibariyle oldukça zordur ve uzun soluklu çalışmaları gerektirmektedir. Ayrıca ekonomik olarak piyasasının oluşmaması nedeniyle özel ilgi ve desteğe ihtiyacı olan bir türdür. Dünyada ve Türkiye’de belgesel film sektörü kamu ve özel sektör yayıncısı televizyonlardan yararlanmaktadır. Bu yayıncı kuruluşlar, yapım şirketlerinden belgesel film almanın yanı sıra yapımcı kuruluş şeklinde yapılanarak film üretmektedirler. Sözgelimi kamu yayıncılığının öncüsü kabul edilen BBC, belgesel konusunda da başarılı çalışmalara imza atmaktadır. TRT de kurumsal kimlik ve program yapılanmasında BBC’den esinlenmiştir. TRT bünyesinde yapılan belgesel filmlerin anlatım tarzı BBC’nin “öğretici”, “açıklayıcı” ve “belgeye” dayalı tarzını uzun zaman sürdürmüştür. Buna ilaveten bağımsız çalışmalar da gerçekleştirilmiş, ancak onların sayısı genel yapı içerisinde oldukça sınırlı kalmıştır.

Belgesel türleri açısından TRT oldukça zengin bir arşive sahiptir. 1968 yılından günümüze kadar, elli iki yıl boyunca, kültür, sanat, biyografi, anma ve tarih gibi bütün kategorilerde nitelikli belgeseller yapılmıştır. Belgesel film şubesi zaman içinde genişleyerek, büyüyerek daha iyi yapımlar için zemin oluşturmuştur. Bu gelişmelerin geldiği son nokta sadece belgesel yayınlayan tematik TRT belgesel kanalının kurulması olmuştur.

Özel televizyon kanalları ilk kuruldukları yıllarda belgesel filmlerle de ilgilenmişlerdir. Ancak kısa zaman içinde prodüksiyon olarak daha kolay olan stüdyo ve magazin ağırlıklı programlara yönelerek belgeselden uzaklaşmışlardır. Bu durumda sorumluluk kamu yayıncısı TRT’nin omuzlarında kalmıştır.

TRT, Türkiye’de belgesel film alanında en büyük yapımcı ve nerede ise tek yayıncı kurum olması nedeniyle hem tartışmaların odağındadır hem de bir ölçüde belgeselin geleceği bu kurumun politikalarına bağlıdır.

Türkiye’de belgesel denilince akla ilk olarak “TRT Belgeselciliği” gelmektedir. Bu çalışmada genel olarak kamu yayıncılığının belgesele olan etkisi üzerinde durulurken, özelde TRT belgeselciliğinin tarihi süreç içinde türler bağlamında nasıl bir değişim geçirdiği ele alınacaktır.

Çalışmanın temel varsayımı TRT'nin Türkiye'de belgesel türün gelişmesine önemli katkı sunduğu şeklindedir. Bu çerçevede ayrıca şu sorulara da cevap aranacaktır:

1. TRT'de belgesel film yapımı nasıl başlamıştır?
2. TRT yayına başladığı günden 2020 yılına kadar ne tür belgeseller yayınlamıştır?
3. TRT kamusal yayıncılık yapan bir kurum olarak belgesel türlere nasıl yaklaşmıştır?
4. Değişik siyasi iktidarlar döneminde belgesel türlerinde ne gibi değişiklikler olmuştur?
5. Siyasi konularda TRT'de ne tür belgeseller hazırlanmıştır?
6. TRT belgesellerinde alt tür olarak hangi türler öne çıkmıştır?
7. TRT belgesel yapımcı ve yönetmenlerinin TRT belgeselciliğinin başlamasına ve gelişmesine dair görüşleri nelerdir?

Çalışmada 1968 ila 2020 yılları arasında çekilen belgeseller konu, tür ve yaklaşım tarzlarına göre sınıflandırılarak niceliksel analiz yapılacaktır. Ayrıca TRT'nin ilk günlerinden itibaren kurum için içyapım ve dış yapım olarak belgesel film yapan yapımcı-yönetmenlerinin görüşlerine başvurulacaktır.

Kuşkusuz konunun çok kapsamlı olması bir makalenin sınırlarını aşmaktadır. Bu nedenle bu makalede sadece kamusal yayıncılığın belgesel film yayıncılığına ve türe yaklaşımı TRT Kurumu özelinde ele alınacaktır.

Netice olarak Türkiye'de kamu belgeselciliğinin izlediği seyir takip edilerek yeni nesil belgeselcilere önerilerde bulunulacaktır. Çalışmada elde edilecek sonuçların konuya dair genel bir perspektif sunmasının yanı sıra kurum yöneticilerinin ve yapımcılarının gelecekte yapacakları çalışmalara ışık tutması umulmaktadır.

1. Kamu Yayıncılığın Doğuşu, Gelişimi ve Temel Felsefesi

Kamu yayıncılığının ne olduğu izah edilmeden önce kamu kavramının ne anlama geldiği belirtilmelidir. Kamu kavramı, farklı disiplinlerde farklı perspektiflerden ele alınarak tanımlanmaktadır. Kavram bir tarafıyla yönetimi, yani devleti ifade ederken, diğer taraftan genel anlamda “public-halk” o ülkede yaşayan herkesi içine almaktadır. Yayıncılık bağlamında bakıldığında ise kamu yayıncılığını şu şekilde tanımlamak mümkündür:

Kamu hizmeti için, ülkenin geneline ve vatandaşların bütününe yönelik, kamu tarafından finanse edilen ve denetlenen, halkın eğitimi, bilgilendirilmesi, olaylardan haberdar edilmesi, bilinçlendirilmesi, eğlenmesi ve hoşça vakit geçirmesini kendisine ilke edinen özerk, tarafsız, kamu tüzel kişiliği bulunan bir yayıncılık anlayışını ifade etmektedir (Avşar, 2005, s. 93-124).

Kamu kavramı, geniş çağrışımlar yapması nedeniyle kamu yayıncılığı bağlamında, ciddi tartışmalara da yol açmıştır. Çünkü bütün kitle iletişim yayınları doğrudan kamuyla ilgilidir. Kamu yayıncılığı ve ticari (özel) yayıncılığın hedef kitlesi kamunun bütünüdür doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilendirmektedir. Bu noktada “ticari” kavramının da devletin elinde bulunan kamu yayıncılığının dışında kalanları ifade etmekte zorlayıcı bir ifade olduğu söylenebilir. Devlet kurumları dışında örgütlenen yayın kuruluşlarının tamamı ticari endişeyle faaliyet göstermeyebilir. Örneğin kâr amacı gütmeyen bir vakıf ya da dernek, hiç reklam almadan yayın yapma prensibini belirleyebilir.

Kamu yayıncılığı kavramı ilk olarak radyo yayınlarının toplumun gündeminde olduğu 1922 yılında BBC’in Genel Müdürü John Reith tarafından ortaya atılmıştır. Reith, BBC’in bir “public” yani “kamu” yayıncısı olduğunu belirterek kamu yayıncılığının işlevlerini belirlemiştir. Bu işlevler bir kamu yayının genel anlamda hangi görevleri yerine getirdiği ile ilgilidir. Eğitim, bilgilendirme ve eğlence olarak belirlenen işlevler daha sonra televizyon yayıncılık anlayışının çerçevesini de belirlemiştir (History of the BBC, t.y.). Bu belirlenen kurallar hala ana işlevler olarak kamu yayıncılığında etkisini sürdürmektedir. Hatta bu işlevler zamanla sadece kamu yayıncılığının değil, genel olarak kitle iletişim araçlarının, özelde ise televizyonun işlevleri olarak değerlendirilmektedir.

BBC tarzı kamu yayıncılık anlayışı önce Avrupa’ya sonra dünyaya yayılmıştır. Birçok ülkede BBC örneğinden yola çıkılarak kamu yayıncılığı şekillenmiştir. BBC devlet ve hükümete karşı da bağımsız olmak istemektedir. Bu nedenle bütçe konusunda merkezi bütçeye bağımlı olamamak için arayışlar sürdürülmüştür. Bulunan çözüm; satılan radyo-televizyon cihazların ruhsatlarından elde edilen gelirle yayınların devam ettirilmesidir. BBC, bağımsızlığına zarar gelir düşüncesiyle, uzun yıllar reklam almamıştır. “Kamu hizmeti yayıncılığının, özellikle sistemi içinde televizyon yayıncılığının finansmanını televizyon alıcılarından alınan ruhsat ücretleri, reklam gelirleri ve devletten sağlanan yardımları oluşturmaktadır.”(Uslu, 2011, s. 86).

Kamu yayıncılık anlayışı İngiltere’de ortaya çıkarken, ticari (özel) yayıncılık anlayışı ise Amerika Birleşik Devletleri’nde (ABD) gelişmiştir. Bu örgütlenme biçimi

bütün Amerika kıtasında ilgi gördüğü için bu sisteme “Amerikan Sistemi” adı verilmiştir. Amerikan sisteminde televizyonlar birer ticari kuruluş olarak yapılanmıştır. Sözelimi American Broadcasting Company (ABC), National Broadcasting Company (NBC), Columbia Broadcasting System (CBS)...vb. gibi. Bu yapılanmada temel yaklaşım her ekonomik kuruluşta olduğu gibi kâr elde etmektir. Kamu yayıncılığında izleyici “vatandaş” iken ticari yayıncılıkta hedef kitle “müşteri”ye dönüşmüştür. Ticari televizyonun ana geliri reklamlar olduğu için programlar ne kadar çok reklam alır ve reyting alırsa kurum, ekonomik olarak o kadar güçlü olacaktır. Bu sistemde her ne kadar izleyici olan müşteri belirleyici olsa da reklam verenin de yayınlar üzerindeki etkisi unutulmamalıdır. Bu nedenle ticari televizyonların bağımsız yayın kuruluşu olma özellikleri de tartışma konusudur.

Kamu yayıncılığının merkezi İngiltere’de ticari televizyonlar kurulduğu gibi ticari televizyonların merkezi olan ABD’de kamu televizyonları da devreye girmiştir. İngiltere’de ilk özel televizyon kanalı 1955 yılında yayın hayatına başlayan Independent Television (ITV)’dir. ABD’de ise 1967 yılında Public Broadcasting Servis (PBS) Kamu Yayın Hizmeti Kurumu oluşturulmuştur (Yengin, 1994, s. 59-60). Bu kuruluş doğrudan bir yayın yapmamaktadır. Çok sayıda sivil toplum kuruluşu (STK) ve üniversite gibi kurumların oluşturduğu bir organizasyona devlet belli bir miktar bütçe ve organizasyon desteği vermektedir. Yayın istasyonları kendi işleyiş ve programlarından sorumludur. Erdemir bu durumu; “Amerika’da kamusal televizyonlar devlet televizyonu değildir. Bu istasyonlar kendi aralarında PBS adlı bir örgüt kurmuşlardır. PBS kâr amacı gütmeyen özel bir korporasyondur.” şeklinde ifade etmektedir (2009, s. 85). Ancak bu sistem baskın ticari televizyonlar karşısında zor işlemektedir.

Kamu yayıncılığı ya da ticari televizyon olarak yapılan kuruluşlar kamuya hitap etmeleri nedeniyle devletler tarafından tamamen serbest bırakılmamışlardır. Yayınların çerçevesi anayasa, kanun, uluslararası sözleşmeler, üst kuruluşlar ve sivil toplum örgütleri tarafından denetlenerek genel anlamda kontrol altında tutulmaktadır. Birçok ülkede yayınları teknik ve içerik olarak düzenlemek ve denetlemek üzere üst kuruluşlar kurulmuştur. Bu kurullar yayın kuruluşları ve yayınlar üzerinde oldukça kapsamlı bir yetkiye sahiptir. Kurulların görevleri “yayın lisanslarını düzenlemek, lisans verme, frekans tahsis etme, yayın ilkelerini hazırlama, yayınların bu ilkelere uygunluğunu

izleme, denetleme, kamuoyunun şikâyetlerini dinleme, değerlendirme, yayınlarla ilgili kamuoyu araştırmaları yapma” olarak sıralanabilir (Aziz, 2013, s. 125). Sözelimi ABD’de Federal İletişim Komisyonu (Federal Communication Commission-FCC), İngiltere’de Bağımsız Televizyon Komisyonu (ITC), Türkiye’de ise Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (RTÜK) yayın kuruluşlarının kurulmasına izin veren ve yayınları denetleyen kurumlardır.

Türkiye’de televizyon yayınları İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ) tarafından 1952 yılında başlamıştır. Üniversitenin öğretim üyeleri Prof. Dr. Mustafa Santur ve Prof. Dr. Adnan Ataman’ın yoğun ve olağanüstü gayretleri sonucunda televizyon yayını Taşkışla yerleşkesinde yayına girmiştir. Bu yayınlar 20 yıl deneme logosuyla Beyoğlu ve çevresine ulaşmıştır. 1971 yılında yayın durmuş ve teknik cihazlar ve stüdyo TRT’ye devredilmiştir.

İstanbul Teknik Üniversitesi Televizyonu (İTÜ TV) 20 yıl boyunca çok sayıda farklı türde programlar yayınlamıştır. İTÜ TV Türkiye’de televizyon yayıncılığında müzik, yarışma, gösteri, futbol ve boks maçları gibi programda ilkleri gerçekleştirmiştir. Türkiye’de ilk belgesel programını yayınlayan kanal da İTÜ TV’dir. 1956 yılında İstanbul Üniversitesi Film Merkezi (İÜFM) adına üniversitenin hocalarından Prof. Dr. Sabahattin Eyüboğlu ve Prof. Dr. Mazhar Şevket İpşiroğlu’nun yapımcılığını ve yönetmenliğini gerçekleştirdikleri “Hitit Güneşi” belgeseli İTÜ TV’de yayınlanmıştır. Bu belgesel, Türkiye’de televizyonda yayınlanan ilk belgeseldir. Tutuk bu belgeseli, “Hem Hitit uygarlığını anlatan hem de Hititleri temsil eden Güneş Kursu’nu detaylarıyla inceleyen 28 dakikalık siyah-beyaz bu proje, Türkiye’de arkeoloji belgeselciliğini başlatan yayınlardan biri olarak kabul edilir.” şeklinde değerlendirmektedir (Tutuk ve Barutçu, 2018, s. 57). İTÜ TV’den çok sayıda tecrübeli televizyoncular ve teknik cihazlar TRT televizyonculuğuna katkı sağlamıştır.

Türkiye’de kamu televizyon yayıncılığının başlama tarihi ise 31 Ocak 1968’dir. İlk günün yayın akışında Sabahattin Eyüboğlu ve Aziz Albek’in hazırladığı “Eski Antalya’nın Suları” (1965) belgeseli yayınlanmıştır (Aytekin, 2017, s. 120).Yayımlanan belgesel filmler sayı, alt tür ve nitelik olarak artarak varlığını sürdürmektedir. Bir kamu yayıncısı olan Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (TRT) Türkiye’de belgesel filmlerin gelişmesine çok önemli katkılar sunmuştur.

Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT) BBC’yi temel alarak yapılanmıştır. Kurumun gelirleri farklı hükümet bütçesine doğrudan bağlı kalmadan çeşitli cihazlardan alınan bandroller, elektrik ve bazı ürünlerin satışlarından alınan oranlar, genel bütçeden alınan pay ve reklam gelirlerinden oluşmaktadır (Bandrol TRT, t.y.). Türkiye’de 1993 yılına kadar televizyon kamu yayıncılığı anlayışı gereği devletin tekelinde olmuştur. 1961 anayasasında tanımlanan 359 sayılı kanunla “özerk” bir kurum olarak 1964 yılında kurulan ve 1968 yılında yayına başlayan TRT televizyonu 1972 yılında yapılan değişiklikle “tarafsız” bir kamu tüzel kişiliğine dönüştürülmüştür. Daha sonra çeşitli dönemlerde yasalarda değişiklikler yapılsa da tarafsız kamu kurumu niteliği değişmemiştir. TRT kuruluş aşamasında bir devlet kurumu olarak siyasal iktidarlara karşı da özerkliğini korumak şeklinde yapılanmış ve bu sistemle yola çıkan kurum, siyaset kurumuyla sürekli çatışma halinde olmuştur. Hükümetler tarafından belirlenen genel müdür ve onun kadrosuyla çalışanlar arasında anlayış farkları nedeniyle uzun süren sıkıntılı süreçler yaşanmıştır.

TRT tek televizyon yayın kuruluşu olmanın verdiği ayrıcalıkla hedef kitle olan izleyicinin taleplerini dikkate almak yerine kanunların sınırları ve siyasetin gözetiminde kendi içine kapalı bir yayıncılık anlayışı benimsemiştir. TRT çalışanlarının ve hükümetlerin belirlediği konular, yayınların çerçevesini belirlemiştir. Diğer taraftan bu hassas ortamda yapımcılar daha dikkatli davranarak programlarını gerçekleştirmişlerdir. İzleyiciler de yayınlara ya da yöneticilere müdahale etmenin yolunun siyaset üzerinden geçtiğini bilerek siyasetin yayınlara müdahale etmesini istemişlerdir. Kurumla siyasi otorite ve halk arasında yayıncılık anlayışında ortak bir yaklaşım sergilenememiştir. Siyasi kurumların TRT ile inişli, çıkışlı ve kimi zaman da çatışmalı ilişkisine değinen Devran bu çatışmada ana unsurun halk olmadığına işaret etmektedir. Bu nedenle Devran, “Kitle iletişim araçları toplumun objektif olarak aydınlanması ve halkın iktidara katılabilmesi sürecine katkıda bulunmasının yanı sıra tek yanlı kanaatlerin oluşmasına da neden olabilmektedir. Dolayısıyla demokratik ülkelerde kitle iletişim araçlarının hükümetin ya da herhangi bir partinin yayın organı gibi değil, demokratik düşüncenin vazgeçilmez bir unsuru kabul edilmesi gerekir ” şeklindeki görüşünü dile getirmektedir (2011, s. 200).

Kamu yayıncılığının ideal olan çizgisini tutturmak hiçbir ülke ve yayıncı kuruluş için kolay olmamaktadır. Orantısı değişmekle beraber bütün ülkelerde kamu yayıncısı kurumlar hem siyasi otorite hem de izleyenlerle sıkıntılar yaşamaktadırlar. Siyasetçilerin eleştirel tavrı belgesel filmlerin konularına ve türlerine de yansımıştır. Bu nedenle TRT yapımcıları 2000’li yıllara kadar siyaset içerikli belgesellerden uzak durmuşlar ve daha ziyade “kültür” ve “biyografi” alt türünde belgeseller çekmişlerdir. Kamu yayıncılığının öncüsü kabul edilen BBC de, hükümetlere ve siyaset kurumlarına karşı bağımsızlığını korumak için sürekli mücadele etmek zorunda kalmıştır. Hatta önemli çatışmalardan birisi de yayınlanmak istenen bir belgesel film nedeniyle çıkmıştır. 1985 yılında çekilen “Real Lives” belgeselinde Kuzey İrlanda’nın bağımsızlığını isteyen örgüt liderleriyle karşıt görüşlülere yer vermesi üzerine hükümet, belgeselin yayınlanmaması için baskı yapmıştır. BBC Yönetim Kurulu programın ertelenmesi kararını alınca çalışanlar tarafından bu durum protesto edilmiştir. Özellikle İngiliz hükümetinin siyasi taraf olduğu konularda BBC’in yayın anlayışı eleştirilmiştir (Çaplı, 2001, s. 62).

TRT’nin kamu yayıncılığı tekeli 1990 yılında hukuken olmasa da fiilen bitmiş oldu. Dünyadaki siyasal ve teknolojik değişimler Türkiye’yi de etkisi altına aldı. 1980’li yıllarda başlayan liberalleşme politikaları da bu değişimi tetiklemiştir. Özellikle İtalya ve Yunanistan’da yaşanan değişim rüzgârı da Türkiye’yi etkilemiştir. 1990’lı yıllarda çok sayıda özel televizyon kanalı yayın hayatına başlayarak Türk televizyonculuğunda yeni bir dönemin önünü açmıştır. Kamu yayıncısı olan TRT’de bu değişim rüzgârından nasibini alarak gerek kurumsal yapılanmasında gerekse programların konu ve türlerinde “piyasa” şartlarını dikkate alarak yayıncılık yapmaya başlamıştır.

2. TRT Kurumunda Belgesel Türünün Doğuşu ve Gelişimi

Türkiye’de kamu belgesel film yapımcılığı 20. Yüzyılın başlarına kadar gitmektedir. İlk kamu belgesel yapımcı kuruluş 1916 yılında Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından kurulan Dersaadet Merkez Kumandanlığı Sinema Dairesi (Merkez Ordu Sinema Dairesi)dir. (Beyoğlu, 2018, s. 94). Bu daire doğrudan orduya bağlı bir kurum olarak kurulmuş ve “belge” niteliğinde belgesel çalışmalara imza atmıştır. Bu anlamda Fuat Uzkınay ve Cemil Filmer’in yaptığı çalışmalar dikkat çekmektedir. Öte yandan doğrudan resmi kurum statüsünde olmamakla beraber yarı resmi sayılacak cemiyetlerde belgesel filmler yapmışlardır.

1950’li yıllarda artan televizyon yayınları, sinemada hak ettiği yeri bulamayan belgesel filmler için güvenli bir liman olmuştur. Sözgelimi BBC’de belgesel bölümünü 1953 yılında kurmuştur. BBC’nin ilk seri belgeseli 1952-1957 yılları arasında yayınlanan “Special Inquiry”dir. Bağımsız Televizyon Kurumu (ITA) belgeseller çektilirerek öncülük etmiştir (Ellis ve Mclane, 2006, s. 180). Zamanla belgesel filmler artık bir televizyon programı olarak yayın akışlarındaki yerlerini almışlardır. Televizyon yayın akışlarında “belgesel kuşakları” açılmış, ilerleyen zaman içinde belgesel temalı yayın kanalları kurulmuştur. Sadece belgesel yayınlayan kanallar, hem kamu yayıncısı hem de özel yayıncılık şeklinde örgütlenmişlerdir.

TRT, yayına başladığı 31 Ocak 1968 gününden itibaren belgesel filmler program akışlarında yerini almıştır. TRT, belgesel filmler için hem yapımcı hem de yayıncı kuruluş olma özelliğine sahiptir. Bu özelliğini tematik belgesel televizyon kanalı kurarak da sürdürmektedir. TRT’nin kurumsal yapısı içerisinde eğitim kültür yayınları bölümünden, kültür programları müdürlüğüne ve oradan da TRT Belgesel televizyon kanal koordinatörlüğü yapılanmasıyla belgesel filmlere verdiği desteği sürdürmektedir. 14 televizyon kanalının “genel”, “haber” ve uluslararası yayın yapan tematik ve Türkçe dışında yayın yapan kanallarda da (TRT Word, TRT Arabi, TRT Avaz, TRT 1, TRT 2, TRT Haber gibi) belgesel filmler yayınlanmaktadır.

TRT, televizyon yayıncılığında BBC’i örnek almış, kurumsal ve program yapılanmasını ona göre şekillendirmiştir. İlk yapımcılar eğitimlerini BBC uzmanlarından almışlar ve daha sonraki yıllarda yapımcılar İngiltere’ye giderek bilgi ve tecrübelerini arttırmışlardır. Dünyanın birçok ülkesinde ve belgesel sinemanın dünyadaki aldığı seyirde önemli bir aktör olan BBC, TRT belgeselciliği içinde uzun yıllar belirleyici olmuştur.

3. Türlerle Göre TRT’ de Yayınlanan Belgeseller

TRT çok geniş bir yelpazede belgesel alt türlerinde çeşitli yapımlar yayınlamıştır. Günümüzde TRT belgesel çeşitliliği anlamında oldukça zengin bir arşive sahiptir. 1968 ila 2008 yılları arasında TRT’de yayınlanan belgeseller 4 ciltlik bir yıllıkta toplanmıştır (Karadağ, 2008)._Bunların yanı sıra 2009 yılında kurulan ‘TRT Belgesel’ kanalında yayınlanan belgeseller de bu makalede değerlendirilmiştir.

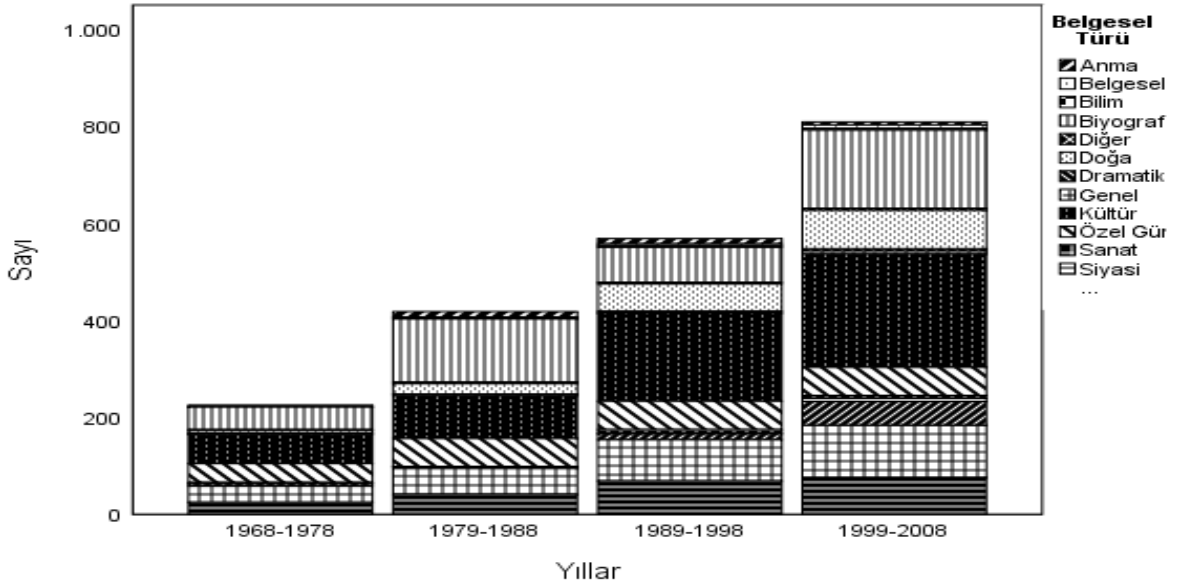

Aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi TRT televizyonlarında 1968 ile 2008 yılları arasında 2044 belgesel yayınlanmıştır. Bu belgesellerin bir kısmı seri belgesellerdir. Bu çalışmaya serilerin sayıları dâhil edilmemiştir. Tabloda belgesel filmler belirli konu başlıklarına göre sınıflandırılmıştır. Bu filmler TRT'nin tematik televizyon kanalı olan *TRT Belgesel* kurulmadan önce kurumun çeşitli kanallarında yayınlan belgeselleri de kapsamaktadır. Bu belgesellerin bir kısmı çeşitli defalar tekrar yayınlanmıştır Bu tekrarlar bu rakamlara dâhil edilmemiştir. “Diğer” başlığı altında ayrıca sınıflandırmak için yeterli sayıda olmayan “teknoloji”, “çevre” gibi başlıklarda ifade edilen belgeseller toplanmıştır. Bazı türleri birbirinden ayırmak oldukça zor olduğundan belgeselin içeriğine bakılarak karar verilmiştir.

Tablo 1: TRT Belgesellerinin Konu Başlıklarına Göre Dağılımı (1968-2008)

Konu Başlıklarına Göre Belgeseller		Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
Geçerli	Dramatik	9	0,4	0,4	0,4
	Bilim	10	0,5	0,5	0,9
	Siyasi	11	0,5	0,5	1,5
	Belgesel	11	0,5	0,5	2,0
	Genel	12	0,6	0,6	2,6
	Diğer	15	0,7	0,7	3,3
	Sanat	15	0,7	0,7	4,1
	Anma	33	1,6	1,6	5,7
	Sosyal	69	3,4	3,4	9,1
	Doğa	163	8,0	8,0	17,1
	Tarih	211	10,3	10,3	27,4
	Özel Gün	214	10,5	10,5	37,9
	Tanıtım	281	13,8	13,8	51,6
	Biyografi	417	20,4	20,4	72,1
	Kültür	570	27,9	27,9	100,0
Toplam	2041	100,0	100,0		

Şekil 1: Belgesel Türlerinin Yıllara Göre Dağılımı

İlk yıllarda teknoloji ve nitelikli eleman yetersizliği nedeniyle az sayıda belgesel çekilmiştir. Çekilen belgesellerin bir kısmı da düzenli bir arşiv çalışması olmadığı için kaybolmuştur. Adalı, bu durumu, “1968-1974 dönemi filmlerinin büyük bir çoğunluğu bugün kayıptır. Ancak 1974’den sonra gerçekleştirilen filmlerin oldukça sağlıklı bir biçimde korunabilmiş olduğu söylenebilir.” şeklinde ifade etmektedir (1986, s. 186). 1968/1974 arasında 103 belgesel çekilmiştir. 1968 yılında çekilen “Ahmet Adnan Saygun”, “Meşhurlarla Başbaşa”, “İnönü”, “Necil Kazım Akses” gibi belgesellerin yapımcıları belli değildir. 31 Ocak 1968 günü reji masasında yönetmen olan Emel Uygur “İnönü” belgeselini Emel Ceylan’ın çektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Emel Ceylan’la yapılan görüşmede Ceylan, “İnönü filmlerini ben çekmeye başladım. Arşiv için Cumhuriyet’in ilanını anlatıyordu. Ben TRT adına Berlin’e gidince Nazmi Kal, devraldı. Birçok filmi o çekti.” demiştir. Yönetmeni belli olan ikinci film Ayla Erdemli’nin 11.12.1969 yılında çektiği “Âşık Veysel” belgeselidir.

Türler bağlamında TRT belgesellerine bakıldığında en az çekilen belgesel türünün “dramatik” belgesel olduğu görülecektir. Aslında bu sınıflandırma konuya göre değil yapım tekniğine göre yapılan ayrımdır. TRT yıllığındaki belgeseller detaylı olarak incelendiğinde içinde “drama” unsuruna yer veren daha fazla yapım olduğu görülecektir. Drama başlığıyla 9 belgesel çekilmiş olup bu, oran itibarıyla yüzde 0,4’e tekabül etmektedir. Diğer türlerin sayısı ise şöyledir: “Bilim” 10, “Siyasi” 11, “Belgesel” 11,

“Genel” 12, “Sanat” 15, “Anma” 33, “Sosyal” 69, “Doğa”163, “Tarih” 211, “Özel Gün” 214, “Tanıtım” 281, “Biyografi” 417 ve “Kültür” 570.

Tablo 2: TRT Belgesellerinin Türlerine Göre Dağılımı (1968-2008)

Türlerine Göre Belgeseller	Adet	Yüzde
Dramatik	9	0,4
Bilim	10	0,5
Siyasi	11	0,5
Belgesel	11	0,5
Genel	12	0,6
Sanat	15	0,7
Anma	33	1,6
Sosyal	69	3,4
Doğa	163	8,0
Tarih	211	10,3
Özel Gün	214	10,5
Tanıtım	281	13,8
Biyografi	417	20,4
Kültür	570	27,9

Tabloda görüldüğü gibi TRT belgeselcileri her kategoride belgesel filmler çekmişlerdir. Listede görülen *Anma*, *Özel Gün* ve *Tanıtım* belgeselleri daha çok kamu kurumu olmanın sorumluluğuyla yapılan filmlerdir. En çok çekilen tür “kültür” başlığında yapılan belgesellerdir. Kültür başlığında 570 belgeselin çekilmesi TRT belgeselciliğinin istikametini belirleyen bir başlıktır. Diğer başlıklarda birçoğu da kültür başlığı altında toplanabilir. Bu tablodan hareketle TRT Belgeselciliğinin bir “kültür belgeselciliği” olduğu söylenebilir.

Kültür başlığından sonra en çok çekilen belgesel türü “Biyografi” belgeselleridir. Yapımcılarla yapılan görüşmelerde biyografi belgesellerinin kolay yapımlar olduğu ve çok fazla bütçe gerektirmediği gibi büyük bir yapım ekibine de ihtiyaç duymadığı için tercih edildiğini vurgulamışlardır.

TRT Belgesel kanalının 17 Ekim 2009 yılında kurulmasıyla Türkiye’de kamu belgeselciliği yeni aşamaya geçmiştir. Artık Türkiye’de, sadece belgesel yayınlayan, bir kamu kanalı vardır. Bu kanaldan önce 2006 yılında İZ TV belgesel temalı bir televizyon olarak özel girişim tarafından kurulmuştur. Ancak ekonomik sebeplerle bu televizyon devletin kontrolüne geçmiş ve daha sonra da yabancı bir şirkete satılmıştır.

TRT Belgesel kanalı belgesel konusunda sürekli atılım ve arayış içinde olmuştur. Farklı zamanlarda kurumsal kimliğinin yanı sıra belgesel anlayışını da değiştirerek

dünyada var olan belgesel kanallarıyla rekabete girmiştir. Hatta TRT'nin var olan belgesel anlayışını ve türlerini de zorlayarak yeni bir dil ve tarz peşine düşmüştür. Bu yeni anlayışı TRT Belgesel Koordinatörü Süleyman Tezgel şöyle açıklamaktadır: “Duyguları anlatma yönünde doğulu tarafımızın getirdiği anlayış. Dünya belgeselciliğinin insan hikâyelerini anlattığı coğrafyalara fiziki ve kültürel yakınlığımız. Yönetmenlerimizin daha cesur tutumu, yine aynı coğrafyada ülkemize ve insanımıza olumsuz önyargıların az olması sebebi ile sinematografik insan hikâyelerinde güçlü olabiliriz.”

TRT Belgesel kanalının yayın akışında belgesel türleri daha önce belirlenen kategorilerden daha sınırlı tutularak yeni bir sınıflandırma biçimi geliştirilmiştir. Kanalın internet sitesinde program türleri 6 başlık altında toplanmıştır.

Tablo 3: TRT Belgesel Kanalı'nda Program Türleri

1-Macera	2-Suç	3-Tarih	4-Popüler Kültür	5-Bilim Teknoloji	6-Kültür Antropoloji		
Su Savaşları	Aşkın 5 Hali	Savaşın Efsaneleri	Olanlar	Yiyeceğin Serüveni	Hayat Tamircisi	Sen de Tanık Ol	Rikki'nin Türkiye Rotası
Ulak	Suç Dosyası	Yüzyılın Komploları	Harbi Getto	Teknofest	Afgan Kömürü	Doğunun Kayıp Slüetleri	Kıyıdan Köşeden Hayatlar
Ailenin Yeni Üyesi		Dünya Tarihinin Dönüm Noktaları	Çıracak	Hastane Somali	Müslüman Gibi Yaşamak	67 49 32 Kuzey	Büyük Mücadele
Taksimetre İstanbul			Minik Cevherler	Hastane İstanbul	Mülteci	Dünyayı İyilik Kurtaracak	Bir Dünya Yaşam
Uslu Duramayanlar			Sanayi Savaşları	Bilimin Ev Hali	Ucuz Hayatlar	İnsanlar ve İnançlar	Zavar, Keklik ve Çocuk
Yeni Hayata Başlangıç				Bakalım İşe Yarayacak mı?	Geçmişin Gölgesinde	Kamp'ın Çocukları	İçimizden Üçümüz
Savunma Sanatları				10'larca Bilgi	Son Toplayıcılar	Nasır Ve Diğerleri	Geleneği Yaşatmak
					Pazarlık	Aile Olmak	

Kaynak: (<https://www.trtbelgesel.com.tr/hakkimizda>, 2020)

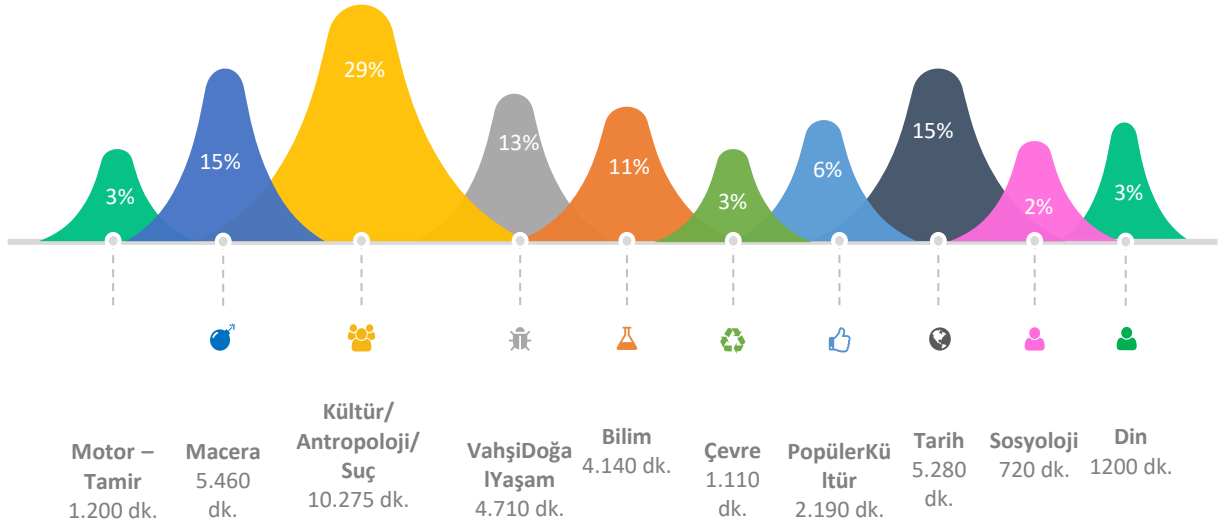
TRT Belgesel, 11 yıllık yayın hayatı boyunca 1055 belgesel film yayınlamıştır. Bu yapımların 377 tanesi (% 35,7) içyapım olarak TRT yapımcıları tarafından gerçekleştirilmiştir. 678 yapım (% 64,3) ise dış yapım olarak kurum dışındaki yapımcılar tarafından çekilmiştir.

Tablo 4: TRT Belgesel Kanalı'ndaki İç ve Dış Yapımların Oransal Dağılımı

Tür		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Dış	678	64,3	64,3	64,3
	İç	377	35,7	35,7	100,0
	Total	1055	100,0	100,0	

TRT Belgesel yayın akışında 6 sınıf olarak sınıflandırdığı belgeseller için yaptırdığı araştırma da başlık sayısını 10 olarak belirlemiştir. 24.000 dakikalık yayın araştırmasında en yüksek oran “kültür” başlığına denk gelmektedir. Bu tabloda TRT belgeselciliğinin belirleyici unsurunun kültür olduğunu desteklemektedir.

Tablo-5: TRT Belgesel Kanalı'ndaki Program Türlerinin Oransal Dağılımı

Toplam 24.000 dakika (yaklaşık 400 saat)

4. TRT Belgeselciliği Bağlamında Siyasetle Kurulan İlişkiler ve Siyasi Belgeseller

TRT, genel yayın politikalarında günlük siyasetten uzak durmuştur. Bu duruş kendisini en çok belgesel alanında göstermektedir. 1968 ile 2008 yılları arasında 40 yıl boyunca siyaset alt türünde sadece 11 belgesel filmin yayınlanması bunun açık göstergesidir. Bu uzak duruşta devlet tekelinde olan televizyon yayıncılığının siyasetçiler ve kamuoyu tarafından sürekli gözetim altında tutulmasının da büyük etkisi vardır. TRT Kurumu sürekli tartışmaların odağında olduğu için yapımcılar siyaset içerikli belgesel yapmaktan uzak durmuşlardır. Kurum yöneticileri de siyasetle çatışmaya girmek yerine “resmi” söylemi dikkate alarak cumhuriyetin ilk yıllarını esas alan projelerin yapılmasını ve yayınlanmasını tercih etmişlerdir. TRT yıllığına alfabetik sıraya göre bakıldığında; “Atatürk” kelimesi ile başlayan 36, “Cumhuriyet” kelimesiyle başlayan 25, 30 Ağustos Zaferini konu alan 11, “Sivas Kongresi” ile başlayan 11, “Çanakkale” kelimesiyle başlayan 10, “İsmet İnönü” ile başlayan 9 “Erzurum Kongresi” ile başlayan 8 ve “Şapka Devrimi” ile başlayan 6 belgesel çekilmiştir (Karadağ, 2008). Farklı kelimelerle başlayıp aynı konuyu işleyen belgeseller de mevcuttur.

Mehmet Ali Birand’ın çektiği 11 bölümlük *Demirkırat (1991)* 1960 askeri darbesine çok boyutlu yaklaşan yakın tarih ve siyasi içerikli bir belgesel olması dolayısıyla bir ilk olma özelliği taşımaktadır. Bu belgesel bile 30 yıl öncesinin siyasi bir olayını konu alması nedeniyle tartışma konusu olmuştur. 1993 yılında Kurtul Altuğ’un çektiği “Bunalımlı Yıllar” adlı seri belgesel de 1968 ile 1991 yıllarındaki ekonomik, sosyal ve siyasal konuları ele alan yegane belgesel filmlerden bir tanesidir.

15 Temmuz 2016 darbe girişimi TRT’de siyasi belgesellerin sayısını arttırmıştır. Bu darbe teşebbüsü üzerine çok sayıda belgesel yapıldığı gibi Menderes, 28 Şubat ve 12 Eylül gibi ülkenin siyaseten sıkıntıya düştüğü yıllara ait belgeseller de hazırlanmıştır. Abdülhamit Güler’in çektiği TRT Haber kanalında yayınlanan şu belgeseller yakın tarihin siyasi olaylarını ele almıştır: “17-25 Aralık Darbe Girişimi (2014)”, “Demokrasiye Vurulan Darbe: 28 Şubat (2015)”, “Gezi Parkı Ayaklanması (2015)”.

Abdülhamit Güler, TRT’de siyasi belgesel yapmanın “sınırlarını”, “şemasını” ve “içeriğini” yönetimin belirlediğini ve bunun da normal olduğunu dile getirmektedir.

Çünkü TRT yönetimini siyasi otorite belirlemektedir. Bu durumun sadece TRT'ye özgü olmadığını, oranları değişse de BBC'de de aynı durumun söz konusu olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle bu çalışma kapsamında yapılan görüşmede Güler, “*Siyasi iradenin bakış açısının dışında iş yapamazsınız.*” diyerek kamu televizyonlarında siyasi belgesellerin alanını ve sınırlarını net olarak çizmektedir.

Yönetmen Abdülhamit Avşar ise zaman zaman TRT belgesellerinin “resmi ideolojinin” sesi olma özelliğine büründüğünü söylemektedir. Genel olarak da resmi söyleme aykırı bir yayıncılığın olmadığını vurgulamakta ve yapılan görüşme bu düşüncesini şöyle dile getirmektedir:

TRT belgeselleri bağlamında, uzun yıllar resmi tutum ve politikalara açıkça aykırı yönlerden yaklaşımların da pek yer bulamadığı görülmektedir. Buna karşın kimi dönemlerde, yine dönemin siyasi atmosferine uygun olarak, diğer zamanlarda dile getirilmesi sorunlu kimi içeriklere sahip belgesellerin yapıldığını da görülebilmektedir.

5. TRT Yapımcıları Açısından Kamu Belgeselciliği

TRT başlangıçta BBC belgesellerinden esinlenerek filmler üretse de zaman içinde kendi tarzını oluşturarak “TRT Belgeseli” kavramını ortaya çıkarmıştır. TRT'nin yapımcı-yönetmenleri her ne kadar bir TRT ekolünden söz edilemeyeceğini belirtse de TRT'nin bir tarz geliştirdiğinin de altını çizmektedirler. TRT ekolünün ortaya çıkması için zaman zaman güçlü kaliteli belgeseller yapılmıştır. Ancak bunların devamı gelmemiştir. Çünkü yapımcılar içlerinden çıkan başarılı yapımları örnek almadığı gibi yönetimler de belgesele gereken ilgiyi göstermemiştir. TRT belgeselciliğinin kendisinin çalıştığı 1992 yılına kadar “zirve” yaptığını belirten Ertuğrul Karşlıoğlu yapılan görüşmede, bunun ekole dönüşmediğini şöyle açıklamaktadır:

Ekol değil de biçimden söz edilebilir kanaatindeyim... Belgesel yönetmenlerin kendi biçimlerinden, dillerinden. Örneğin Keçenin Teri anlatım biçimi olarak özgün bir yapıya sahip. Ama arkadan gelen olmadı!

Karşlıoğlu'nun çektiği “Keçenin Teri (1989)” belgeseli bilinen TRT belgesel anlayışının dışına çıkan belgesellerin başında gelmektedir.

TRT belgesellerine bakıldığında tür açısından önce “tabiat” ve “gezi” belgeselleri öne çıkmış, bu belgeseller daha çok “tanıtım” belgeselleri kapsamında değerlendirilmiştir. Şehir belgeselleri bu açıdan iyi örnektir. Bu belgesellerin yanısıra

“portre” belgeselleri de ilk yılların en çok tercih edilen türleridir. Bu yapımların genel özelliği bir sunucu eşliğinde fazla araştırma ve belgeye dayanmadan yapılmasıdır.

2000’li yıllardan sonra daha detaylar, özel konular ve “sıradan” insanların hayatları belgeselin konuları arasına girmiştir. Bu yeni belgeselcilik anlayışını Abdülhamit Avşar yapılan görüşmede şöyle izah etmektedir:

Belgesel anlatılarda sunucu unsuru ve metin kullanımı azaldı. İnsan odaklı yapımlarda kişi anlatımlarının metin yerine geçtiği görüldü. Müziğin önemi arttı. Kurgu tekniği olarak da yine hareketli efektlerin fazla yer almadığı ancak renk düzeltme, görüntünün eksikliğini kurgu masasında ortadan kaldırma gibi kurgunun ağırlığını arttıran bir süreç başladı.

Yönetmen Zafer Karatay TRT belgesellerinin bir devlet kurumunun getirdiği anayasa ve kanunlardan kaynaklanan kurallara uyararak, kamu sorumluluğu bağlamında “bir dil, bir söylem oluştu” diyerek kamu belgeselciliğinin sınırlarını “*Dolayısıyla genelde TRT belgeselciliğinin dili de buna bağlı olarak, ayırıcı, ötekileştirici, bölücü, aşağılayıcı vb bir dili olamaz.*” şeklinde çizmektedir:

Tarih belgeselleri çeken Karatay genel anlamda TRT belgeselciliğinden söz edilse de bu durumun tarih belgeselciliği için geçerli olmadığını altını çizmektedir. Tarih belgesellerinin birbirine yakın anlatım tarzları olsa da her yapımcı-yönetmenin kendi tarzının olduğunu yapılan görüşmede şöyle vurgulamaktadır: “

Daha bilimsel olarak sinema, anlatım dili olarak sanat perspektifinden bakarsak, TRT Belgeselciliğinde ve tarih belgeselciliğinde tek bir anlatım dilinden söz edemeyiz. Her yapımcı- yönetmenin kendisine özgü bir dili olmuştur.

Yönetmen Neşe Sarısoy Karatay’da tarih belgeselleri için en uygun yerin kamu yayıncısı olan TRT olduğunu şöyle açıklamaktadır: “*TRT kamu yayıncılığının bilinci ile hizmet ettiği için halka en iyi en doğrusunu öğretmeye çalışırdı.*”

Karatay, TRT’nin hem zaman hem de teknik açıdan birçok imkânı sunduğunu hatırlatmaktadır. Çünkü özel sektör yayıncılığında çok uzun soluklu çalışmalara sıcak bakılmamaktadır. Yönetmen Sevinç Yeşiltaş ise belgesel filmler için TRT’nin doğru adres olduğunu belirterek zaman ve bütçe açısından TRT’nin bağımsız yapımcılardan daha iyi şartlar sağladığını vurgulamaktadır. Yapılan görüşmede Yeşiltaş bu durumu şöyle dile getirmiştir:

Şimdi piyasada bağımsız çalışan belgeselcilerin bütçe sorunları olduğu için çok rahat çalışma koşulları yok, o nedenle TRT'nin yaptığı belgeseller teknik açıdan dil açısından daha yetkin.

Yeşiltaş'ında vurguladığı gibi şu anda Türkiye'de belgesel konusunda bir "piyasa" söz konusu değildir. Çok az sayıda nitelikli belgesel film yayınlayan özel televizyon kanalları genellikle yasak savma niteliğinde belgeseller yapmaktadırlar. Bazen masa başı işlerde belgesel olarak tanıtılmaktadır. Bağımsız yapımcıların yaptığı yapımlar da zaman ve bütçe bakımından sıkıntılı olması nedeniyle ortaya iyi işler çıkmamaktadır. Ne yazık ki TRT de bağımsız yapımcılara uzun yıllar çok düşük bütçeler vererek kaliteli belgesellerin yapımının önünü kesmiştir. Ancak son yıllarda bu anlayış az da olsa değişmiştir. Günümüzde TRT Belgesel kanalı eskiye oranla belgesel filmlere daha fazla bütçe vermeye başlamıştır.

Sonuç ve Öneriler

TRT kuruluşundan itibaren kamusal sorumluluk anlayışıyla hareket ederek belgesel türünün gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Belgesel filmlerin alt türlerinin gelişmesi de TRT sayesinde olmuştur. Geline nokta TRT, belgesel film türleri açısından çok önemli bir arşive sahip olmuştur.

TRT ilk dönemde elemanlarını yetiştirebilmek için BBC'den eğitim hizmeti almıştır. Sonraki dönemde yeni işe alınanlar için kurslar düzenlenmiştir. Ayrıca mesleğe yeni başlayanların usta bir yapımcının, yönetmenin ya da görüntü yönetmenin yanında yetişerek tecrübe kazanmasına özen gösterilmiştir.

Televizyon yayıncılığının ilk yıllarında "gezi" ağırlıklı, "tanıtım" ve "portre" içerikli "biyografi" belgeselleri ağırlık kazanmıştır. Bu belgesellerin temel özelliği sunucu eşliğinde az araştırmalı çok görüntülü olmalarıdır. Daha sonraki yıllarda "tarih" belgeselleri devreye girerken diğer taraftan düşük oranlarda da olsa farklı belgesel türleri olarak "doğa", "bilim", "siyasi" belgeseller de yapılmıştır.

TRT belgeselciliğine özellik kazandıran tür, kültür belgeselleridir. Kültür belgeselleri artan grafikte sayıları çoğalarak en çok yapılan alt tür kategorisi olmuştur. Yeni tarzların denendiği teknik ve içerik olarak farklılık gösteren kültür belgeselleri TRT televizyonlarının yayınlarında ağırlık kazanırken TRT Belgesel kanalında da kültür belgeselleri öne çıkmıştır. Derin tarihi birikime sahip Türk kültürü, TRT belgesellerini besleyen en önemli kaynaklardan biri olmuştur.

TRT 1 televizyon kanalında az sayıda da olsa belgesel filmler yayınlamaktadır. TRT Belgesel kanalıyla birlikte diğer kanallarda yayınlanan belgesellerin sayısı azalmıştır. Artık belgesel filmin tür ve içerik olarak gelişmesi TRT Belgesel kanalının sorumluluğundadır. TRT Belgesel, yeni arayışlarla belgesel türünün gelişmesine katkı sağlamaktadır. Dünyadaki gelişmelerle beraber Türk belgeselciliğinin yeni tarzlarıyla oluşması için büyük destek vermektedir. Bu nedendir ki artık bir “Türk belgeselciliğinden” söz edilebilmektedir.

TRT kurum olarak kamu yayıncısı olması nedeniyle yasalarla alanı belirlenirken Türkiye’de neredeyse her 10 yılda bir yaşanan askeri darbelerden fazlasıyla etkilenmiştir. 1971 ve 1980 askeri darbe girişimlerinde kuruma asker genel müdürler atanmış, yayın politikaları darbe rejimlerine göre belirlenmiştir. Askeri müdahalelerle birlikte görevine son verilen personeller de olmuştur. TRT’nin genel yayın anlayışı uzun yıllar “resmi ideolojinin” sesi tarzında olmuş ve bu tarz belgesel yayınlarına da yansımıştır. TRT yapımcıları güncel siyasetin alanına giren belgesel filmler yapmamışlardır. Yapılan siyasi ve tarihi belgeseller Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu, kurucular ve devrimler etrafında odaklanmıştır.

1990 yılında yayına başlayan özel televizyonlar TRT yayıncılığını da yakından etkilemiştir. TRT özel kanallarla rekabet edebilmek için teknik ve içerik olarak kendisini yenilemek zorunda kalmıştır. Ancak özel televizyonların belgesel filmler konusunda gerekli yatırımları yapmamaları yine bu konudaki sorumluluğu TRT’nin üstlenmesine neden olmuştur. Belgesel konusunda yalnız kalan TRT, belgesel kanalıyla uluslararası yayın yapan belgesel kanallarını da dikkate alarak kurumsal kimliğini yenileyerek kendisine alan açmaktadır.

TRT Belgesel, dünyada yayın yapan belgesel kanallarıyla rekabet edebilmek için araştırmalar yaparak yapımlarının daha iyi olması için çaba sarf etmektedir. Ayrıca TRT Televizyon Daire Başkanlığı İç Yapımlar Koordinatörlüğü hem belgesel kanalı hem de diğer kanallar için belgesel filmlerin yapımını sürdürmektedir. Belgesel yapım firmaları içinde neredeyse tek yayıncı kuruluş TRT’dir. Bu nedenle belgeselin geleceği konusunda TRT’den daha öncü ve aktif rol alması beklenmektedir.

Dünyadaki belgesel anlayışının “hikâye” anlatmaya dönük bir yaklaşım içerisine girmesi TRT belgeselciliğini de etkilemiştir. Hızlı, hikâye anlatan biraz “maceracı” ve “kişisel” hikâyelere dayanan belgeseller türün tanımı açısından da yeni bir dönemin başlangıcıdır.

Türkiye’de kamu yayıncısı TRT ve belgesel filmlere destek veren Kültür ve Turizm Bakanlığı, sivil toplum kuruluşları ve özel yapım şirketlerinin katılımıyla belgeselin geleceğine yönelik bir ortak çabaya ihtiyaç olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Adalı, B. (1986). Belgesel sinema. İstanbul: Hil Yayın.
- Avşar, B. Z. (2005). Kamu hizmeti yayıncılığı, uluslararası yaklaşımlar ve Türkiye Radyo Televizyon Kurumu. Yeni Düşünceler, (1), 1, 93-124.
- Aytekin, H. (2017). Türkiye’de toplumsal değişme ve belgesel sinema. İstanbul : BSB Yayınları.
- Aziz, A. (2013). Televizyon ve radyo yayıncılığı (Giriş). İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Beyoğlu, S. (2018). İmparatorluktan Cumhuriyete Türk sineması (1895-1939). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Çaplı, B. (2001). Televizyon ve siyasal sistem. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Devran, Y. (2011). Siyasal iktidar-TRT ilişkisinin dünü. İstanbul: Başlık Yayın Grubu.
- Erdemir, F. (2009). Özel televizyon yayıncılığına geçiş sürecinde TRT'nin yazılı basında sunumu (1990-2007). (Yayınlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ellis, J. C. ve McLane, B. A. (2006). A new history of documentary film. London: The Continuum International Publishing Group Inc.
- Karadağ, N. (2008). Geçmişten geleceğe belgeler... bilgiler... 1968/2008. Ankara: Türkiye Radyo Televizyon Kurumu Arşiv Daire Başkanlığı.
- Uslu, İ. (2011, Ekim). Televizyon yayıncılığında kamu hizmeti yayıncılığı. (Uzmanlık tezi) Radyo Televizyon Üst Kurulu (RTÜK), Ankara.
- History of the BBC. (t. y.). Erişim adresi <https://www.bbc.com/historyofthebbc/research/directors-general/john-reith>
- Bandrol TRT. (t. y.). Erişim adresi <https://www.trt.net.tr/bandrol/mevzuat/3093-sayili-turkiye-radyo-televizyon-kurumu-gelirleri-kanunu>
- Hakkımızda. (t. y.). Erişim adresi <https://www.trtbelgesel.com.tr/hakkimizda>
- Yengin, H. (1994). Ekranın büyüüsü. İstanbul: Der Yayınevi.
- Tutuk, Z. Ş. ve Barutçu, B. (2018). Televizyon diye bir şey varmış. İstanbul: İTÜ Vakfı Yayınları.

YOKSULLUĞU AZALTMADA DIŞ YARDIMLAR: AMAÇLAR VE TARTIŞMALAR

Muhammet Enes KAYAGİL*

Sayın Editör,

Tüm insanlığın ortak bir problemi olan yoksulluk, çözümü için de tüm insanlığın sorumluluk alması gereken bir niteliğe sahiptir. Özellikle gelişmiş ülkelerin bu sorumluluklarını yerine getirebildikleri alanlardan biri olan dış yardımlar son yıllarda fazlaca önem kazanmıştır. Ancak, esas amacı az gelişmiş ülkelerin kalkınmasını desteklemek ve bu yolla yoksulluklarını azaltmaya yardımcı olmak olan dış yardımların farklı amaçlarla da yapıldığı bir gerçektir. Dış yardımların yoksullukla mücadelede etkin olmadığına yönelik eleştirilerin arka planında belki de gerçekten farklı amaçlar doğrultusunda kullanılmaları yatmaktadır. Bu, araştırılması gereken önemli bir konudur. En büyük yardım sağlayıcısı olan ülkelerin yardım amaçları ve niteliklerinin mukayeseli bir şekilde incelenmesi önem arz etmektedir. Bu çalışmanın da alandaki araştırma ihtiyacını ifade etmesi ve yapılacak araştırmalara yol göstermesi ümit edilmektedir.

Eşitsizlikler ve yoksulluğun azaltılmasında önemli politikalardan biri de gelişmiş ülkelerin yoksul ya da az gelişmiş ülkelere yaptıkları dış yardımlardır. Dış yardımlar, yoksul ülkelerdeki ekonomik ve sosyal ilerlemeyi, ekonomik büyümeyle sürdürülen ve sonunda yoksulluğun azalmasına yol açan sınırlı bir kalkınma aracı olarak tanımlanabilmektedir (Lancaster, 2007, s.9-11). Dış yardımlar literatürde uluslararası ekonomik yardımlar olarak da adlandırılmaktadır. OECD Kalkınma Yardımları Komitesi dış yardımları üç ana kategoride değerlendirmektedir. İlk kategoride düşük veya orta

---

* Dr., İstanbul Üniversitesi, muhammet.kayagil@istanbul.edu.tr, Orcid: 0000-0002-5906-3968

gelirli ülkelere yapılan, sürdürülebilir kalkınmanın ve işbirliğinin artırılmasını amaçlayan resmi kalkınma yardımları gelmektedir. İkinci kategoride orta-üst veya zengin ülkelere yapılan finansal aktarımlar olan resmi yardımlardır. Son kategoride ise STK'larca yapılan insani yardımlar gelmektedir (Aslan, 2016, s. 80).

Dış yardımlar alanında bazı ülkeler öne çıkmaktadır. Özellikle Kuzey Avrupa ülkeleri başta olmak üzere Japonya ve Fransa gibi ülkelerin yardımlarını -çoğunlukla yoksulluğun azaltılması hedefiyle değil dış politika hususlarıyla bağlantılı olarak vermelerine rağmen- diğer OECD ülkelerinden daha iyi tahsis ettiklerini belirtmek gerekmektedir (Dehesa, 2007, s. 237). Küresel Kalkınma Merkezi'nin hazırlamış olduğu "Kalkınmaya Bağlılık Endeksi"ne göre zengin ülkeler arasında kalkınma işbirliğinde Danimarka, İsveç, Norveç, Lüksemburg, Hollanda gibi ülkelerin dış yardımlar ve yoksul ülkelerin desteklenmesi konusunda ön planda oldukları görülmektedir. Birleşik Krallık'ın da son yıllarda bu alanda hızla ilerlediği ve üst sıralara çıkmaya devam ettiği belirtilmektedir. Orta sıralarda ise Almanya, Fransa gibi ülkeler yer alırken, son sıralarda Slovakya, Çek Cumhuriyeti ve Güney Kore gibi ülkeler bulunmaktadır (Hulme, 2015, s. 109-111).

Dış yardımların hangi gerekçelerle yapıldığına ilişkin önemli tartışmalar bulunmaktadır. Bu konuda Morgenthau tarafından yapılan bir sınıflandırmaya göre ülkeleri dış yardım yapmaya iten amaçları içeren altı tür yardım bulunmaktadır. Bunlardan ilki insani amaçlı yardımlardır. Afetler durumunda zorda kalan insanlara yardım amacı taşıyan bu tür politik hedefler doğrultusunda yönetilmese de sonuçları itibariyle politik faydalar sunabilmektedir. İkinci tür temel faaliyetlerini yerine getirmekte zorlanan ülkelere yapılan geçimi sağlayıcı yardımlardır. Üçüncüsü kendi dış politika ilkelerine uygun davranmasını istenilen ülkelere yapılan askeri yardımlardır. Dördüncüsü açıkça ifade edilmese de kendi istedikleri yönde hareket etmelerini istedikleri ülkelere rüşvet aracı olarak verilen yardımlardır. Beşincisi yardımların ülkeye prestij kazandırmasını amaçlayarak yapılmasıdır. Sonuncu tür ise yardım yapılan ülkeyle ekonomik ve siyasi ilişkileri güçlendirmek amacı taşıyan ve ülkedeki altyapıyı güçlendirmeyi amaçlayan ekonomik yardımlardır (Morgenthau, 1962, s. 301-304).

Gelişmiş ülkelerin yoksul ülkelere yaptıkları dış yardımların gerçek amaçlarının farklı olduğu sürekli tartışılmalı bir konudur. Gelişmiş ülkeler dış yardımları sadece

kalkınmayı teşvik amacıyla kullanmamakta, diplomasi, insani amaçlar, ticaret ve kültür gibi birçok yardım hedefini birleştirebilmektedir. Örneğin ABD, Japonya, İsveç ve Fransa yardımları kıyaslandığında her birinin farklı yardım amaçlarına sahip oldukları görülmektedir. ABD ulusal çıkarlarına hizmet eden diplomatik bir yardım anlayışı benimserken, Japonya neo-merkantilist bir anlayışa sahiptir. İsveç sosyal demokrat bir insani yardımı benimserken, Fransa ve İngiltere ise eski sömürgeleriyle yeniden ilişki tesis etmek amacı taşımaktadır (Oba, 2018, s. 23).

Gelişmiş ülkelerin yardımlarını inceleyen ve etkinliğini tartışan iki önemli araştırma bu kapsamda incelemeye değerdir. Bunlardan ilki Carol Lancaster tarafından hazırlanan “Dış Yardım: Diplomasi, Kalkınma ve İç Politika” konulu çalışma ve bir diğeri de Roger. C. Riddell tarafından hazırlanan “Dış Yardım Gerçekten İşe Yarıyor mu?” başlıklı araştırmadır. Konuyla ilgili bu çalışmalarda yer alan tartışmaları incelemekte fayda bulunmaktadır. Bunun için her iki çalışmada da öne çıkan birkaç ülke üzerinde durulması planlanmıştır. Bu ülkeler miktar olarak en fazla yardımda bulunan ülkelere ABD, Almanya, Fransa ve Japonya olarak belirlenmiştir.

İlk olarak, Amerika Birleşik Devletleri GSMH yüzdesi olarak en az resmi kalkınma yardımı tahsis eden ülke olmasına rağmen, hem bireylerden hem de şirketlerden gelişmekte olan ülkelere en yüksek miktarda özel bağış yapan ülke konumundadır (Dehesa, 2007, s. 238). ABD'nin bugünkü yardımının asıl amacının, yoksulluğun yok edilmesi ya da yoksul ülkelere ekonomik büyümenin desteklenmesi değil; aksine, demokrasiyi ve özgürlüğü geliştirmek için ikili yardım programları kullanarak Amerika'yı korumak olduğu ifade edilmektedir. Bununla birlikte, temel amaç yalnızca temel insan haklarına saygı gösterdiği düşünülen ülkelere ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı teşvik etmektir. İkinci hedef yoksul ülkeleri yoksulluktan uzak tutmaktır, ancak, bu da serbest ticaretin önündeki engelleri azaltarak Amerikalılar için iş fırsatları yaratma ile ilişkilendirilmektedir. AIDS, savunmasız insanlara gıda ve insani yardım sağlamak ve mülteci programlarını teşvik etmek de bir başka hedeftir. ABD resmi yardımı ticari kaygılardan oldukça etkilenmektedir. Ana resmi yardım kurumu olan ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı (USAID) tarafından uygulanan iki taraflı yardımlar yalnızca ABD'den mal ve hizmet alabilmekte ve devlete ait uçaklar ve gemilerle transfer edebilmektedir. Kısacası, insani yardım dışında, Birleşik Devletler dış yardımının amacı

yoksullukla mücadeleye doğrudan dayanmamaktadır. Ancak Mart 2002’de yoksulluk açık bir dış politika önceliği haline gelmeye başlamıştır (Ridell, 2007, s. 55-57).

Almanya ise 1970’lerin ortasından 1980’lerin ortasına kadar Fransa tarafından üstlenilene kadar üçüncü en büyük yardım bağışçısı olmuştur. Alman kalkınma yardımının genel hedefi olarak yoksulluğun azaltılmasını belirlenmiştir. Önemli alt hedefler arasında küresel yapısal politika gündeminin iyileştirilmesi (kalkınma finansmanı ve borçların hafifletilmesi, uluslararası ticaret sisteminin reformu ve barış ve güvenlik gibi konular), kalkınma ile ilgili politikaların tutarlılığının iyileştirilmesi yer almaktadır. Yardım yapılacak ülke seçiminde ihtiyaçlar (sosyal, ekonomik ve ekolojik faktörlerle ilgili), yardımın Almanya’ya bir katkı / katma değer sağlayıp sağlamayacağını değerlendirilmesi, diğer bağışçıların neler yaptıklarının veya yapmayı planladıklarının gözden geçirilmesi ve yardımın ne ölçüde etkili olacağını bir değerlendirilmesi belirleyici olmaktadır. Ek olarak, Orta Asya’daki ülkeler ve coğrafi yakınlığı olan bazı eski Sovyetler Birliği ülkeleri de dâhil olmak üzere 'geçiş ülkeleri' Almanya’nın, potansiyel yardım alıcıları olarak nitelendirilmektedir (Ridell, 2007, s. 65-66). Alman yardımının, yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonraki profili incelendiğinde üç ana amacın varlığı görülebilmektedir: kalkınma, diplomasi ve ticaret. Kalkınma zaman içinde baskın amaç olarak ortaya çıksa da, ancak diğer amaçlar hiçbir şekilde ortadan kalkmamıştır. Alman yardımının gelişimini anlamak için Alman siyasi kurumlarının doğasını anlamak önemlidir, çünkü ülkenin yardım amaçları üzerinde önemli bir dolaylı etkisi bulunmaktadır (Lancaster, 2007, s. 171).

Fransa ise 2005 yılında İngiltere öne geçinceye kadar Avrupa’nın en büyük yardım sağlayıcısı olmuştur. Yoksulluğun azaltılması Fransa’da hem yardım hem de kalkınma politikasının temel iticisidir. Bu bağlamda Fransa, alıcı seçiminde seçiciliğe –özellikle Afrika’ya- ve sürdürülebilir kalkınmaya özel öncelik ve önem vermiştir. Bununla birlikte, Fransa’nın yoksulluğun azaltılmasına yönelik yaklaşımı diğer bazı bağışçılardan farklı olarak yoksul insanları küreselleşmeye entegre etmeye çalışmak ve bundan fayda görmeleri üzerine odaklanmak şeklindedir. Fransa’nın küresel fonları ve küresel kamu mallarının finansmanını desteklemesinin, fiziksel altyapıların geliştirilmesi ve genişletilmesine yardım programlarında öncelik vermesinin nedeni budur (Ridell, 2007, s. 63-65).

Fransız dış yardımı diplomatik amaçlarla yapılan yardımlarından biri olmuştur. Yardımların ülkeye göre tahsisi, kullanımı ve organizasyonu, Fransa'nın sömürge sonrası uluslararası politikalarından, özellikle de Sahra altı Afrika'da oynadıkları rolden etkilenmiştir. Kökenleri 1950'den 1960'ların ortalarına kadar dayanan Fransız yardımının özellikle de Sahra altı Afrika'da önceki sömürge transferlerinden ortaya çıktığı söylenebilmektedir. Fransız yardımı Afrika'nın eski bölgelerinde ve başka yerlerde nüfuz sahibi olma ve kültürel varlığını sürdürme politikalarını devam ettirmek üzere düzenlemiştir (Lancaster, 2007, s. 143-144). 1958 sonrası Fransa'nın sömürgesi durumunda olan on dört Afrika ülkesinin bağımsızlıklarını kabul etmesiyle Fransız yardımı artarak devam etmiştir. Fransız hükümeti, bu yoksul ve az gelişmiş ülkelerde bağımsızlığa ve siyasi istikrara yumuşak bir geçiş sağlamak ve nüfuzunu kaybetmemek amacıyla yardımları kullanmıştır. Fransa'nın Afrika'daki bu diplomatik ve kültürel amaçları ticari çıkarlarla da desteklenmiştir (Lancaster, 2007, s. 145-147).

40 yıllık bir süre zarfında, Japonya'nın ise dış yardımı istikrarlı bir şekilde genişlemiş ve 1993'te DAC bağışçılarının yaklaşık yüzde 20'sine ulaşarak en büyük yardım bağışçılarından biri haline gelmiştir. ABD'ye benzer şekilde, 2003'te revize edilen Japon dış yardımının temel amacı ne yoksul ülkelerde ekonomik büyüme ne de yoksulluğun ortadan kaldırılmasıdır. Aksine, uluslararası toplumun barış ve kalkınmasına katkıda bulunmak ve böylece Japonya'nın kendi güvenliğini ve refahını sağlamaya yardımcı olmaktır. Japonya'nın dış yardımı beş temel öncelik çerçevesinde çerçevelenmektedir: (1) gelişmekte olan ülkelerin kendi kendine yardım çabalarını desteklemek; (2) insan güvenliği perspektifini esas almak; (3) adalet ilkelerini uygulamak, hassas grupların belirli sorunlarını, zengin ve yoksul arasındaki farklılıkları ve bölgesel farklılıkları dikkate almak; (4) Japon deneyim ve becerilerini tam olarak kullanmak; ve (5) uluslararası toplumla işbirliği içinde çalışmak (Ridell, 2007, s. 59-60). Ayrıca, Japon dış yardımının uzun zamandan beri ihracatı arttırmak ve gerekli hammadde ithalatına erişimi sağlamak gibi ticari güdüler tarafından yönlendirildiği görülmektedir. Ancak bu amaç her zaman hükümetin diplomasi, refah ve uluslararası saygınlık hedefleri içerisinde gizli biçimde yer almıştır (Lancaster, 2007, s. 110-111).

Özetle, ülkeleri geliştirmekte olan ülkelere yardım etmeye iten sebepler ülkelerin siyasi, kültürel ya da ticari hedeflerine göre şekillenebilmektedir. Örneğin ABD yardımı Soğuk Savaş'la mücadele için başlamış ve diplomatik amaçlar taşımaktayken,

Japonya'nın dış yardımının ise genellikle ülkenin ihracatını genişletmek gibi ticari amaçlarla motive edildiği görülmektedir. Fransa dış yardımı özellikle Sahra altı Afrika'da baskın olan etki alanını muhafaza etmek gibi siyasi amaçlar taşırken, Alman dış yardımı da diplomatik ve ticari sonuçların bir eğilimini yansıtmaktadır (Lancaster, 2007, s. 215-217). Görüleceği üzere ülkelerin dış yardımlarında görünen amacın yoksulluğun, eşitsizliğin azaltılması ve kalkınma olduğu açıktır. Ancak her ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve politik durumun dış yardımların farklı hedefler doğrultusunda kullanılabilmesini mümkün kıldığı da bir gerçektir. Diplomatik hedefler, ticari kaygılar, tarihsel bağlar dış yardımların görünmeyen hedefleri arasında yerini almakta ve yardımları nitelik ve nicelik olarak etkilemektedir. Bu durum yardımların etkinliği üzerinde de belirleyici olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Lancaster, C. (2007). *Foreign aid: Diplomacy, development, domestic politics*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hulme, D. (2015). *Global poverty: Global governance and poor people in the post-2015 era*. New York: Routledge.
- Dehesa, G. (2007). *What do we know about globalization?: Issues of poverty and income distribution*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Aslan, H. K. (2016). Dış yardımların Türkiye'nin yumuşak gücüne etkisi. E. Akıllı (Ed.), *Türkiye'de ve Dünyada Dış Yardımlar* içinde (75-100. ss.). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Morgenthau, H. (1962). A political theory of foreign aid. *The American Political Science Review*. 56 (2), 301-309.
- Oba, N. (2018). *Türk dış politikasının yeni etkinlik aracı: Dış yardımlar*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Riddell, R. C. (2007). *Does foreign aid really work?*, New York: Oxford University Press.

ALMANYA'DA SOSYAL POLİTİKA-SOSYAL DEVLET

Murat KALKAN*

Sayın Editör;

Alman Şansölyesi *Otto von Bismarck* idaresindeki hükümetin 1883 yılında sosyal sigorta uygulamalarını başlatmasıyla piyasa ekonomisinin devlet eliyle *ilk defa* sosyal olarak şekillendirilmesinin gerçekleştiği bilinen bir husustur (Freier & Rauschhofer, 1984, s. 219). Bu çerçevede yaşanan gelişmeler ise Almanya'yı sosyal politika-sosyal devlet tarihi açısından önemli bir ülke haline getirdiği gibi bu konulara dair uygulamalarda, araştırmalarda ve de en önemlisi tartışmalarda dikkatle takip edilen, örnek alınan bir konuma taşınmıştır.

1911 yılında yayınlanan '*Sozialpolitik*' adlı eseriyle sosyal politikanın bir bilim disiplini olarak ele alınışını başlatan *Otto von Zwiédineck-Südenhorst*'un (Tuna & Yalçıntaş, 2011, s. 29) veciz bir ifâdesine göre sosyal politika toplumsal amaçlara sürekli olarak ulaşmayı güvence altına almaya yönelmiş bir politikadır (Zwiédineck-Südenhorst, 1911, s. 38). Dolayısıyla sosyal politika; farklı kurumlar, kuruluşlar ve aktörler tarafından sağlanan ya da sunulan çok sayıda tedbir, yardım ve hizmetten oluştuğu gibi ortaya çıkardığı yapı da aynı zamanda bir sosyal devlet (refah devleti) olarak tanımlanmaktadır (Bäcker vd., 2010, s. 44).

Sosyal devlet tabiri demokratik devletin ekonomik ve sosyal hayatta oynadığı aktif, yaratıcı rolün bir ifadesi olmakla birlikte aynı zamanda gelişmiş kapitalist piyasa ekonomisini sosyal dengeleme prensibi ile birleştiren tarihi-somut bir toplum tipini de karakterize etmektedir. Bu bakımdan da sosyal devletin yapısal unsurları, tekil sosyal

---

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, murat.kalkan@istanbul.edu.tr, Orcid: 0000-0002-7079-5238

politika tedbirlerinin ve sosyal güvenlik sisteminin ötesine geçmektedir. Öyle ki bu alan emek piyasası ile çalışma ilişkileri ve şartlarının hukuki düzenlemelerinden, işçi işveren meselelerine, emek piyasası politikaları ile istihdam politikalarına ve oradan da mesleki eğitim olmak üzere birçok alt dalı inceleme konusu içine almaktadır (Bäcker vd., 2010, s. 44).

Sosyal devlet ilkesi -anayasal düzen ve toplumun tüm üyeleri için geçerli ekonomik fırsatlar çerçevesinde- devleti şahsi özgürlük, iş ve meslek seçme serbestliği, kişiliğin serbest gelişimi, eşit muamele ve fırsat eşitliği gibi temel hakların kullanılması için gerekli olan maddi ön şartları oluşturmaya mecbur kılmaktadır. (Althammer & Lampert, 2014, ss. 7–8). Bu çerçevede bakıldığında sosyal devlet ilkesinin Almanya’da Anayasa’nın 20. maddesinde ‘*Almanya Federal Cumhuriyeti demokratik ve sosyal bir federal devlettir.*’ denilmek suretiyle anayasal güvence altına alındığı görülmektedir (Gerlach, 2002, s. 62). Bu noktada Federal Almanya Cumhuriyeti’nde ‘*sosyal*’ kavramının ve işaret ettiği mananın, siyasi kültürün ve devlet yapısının kurucu bir parçasını teşkil ettiğini belirtmek gerekmektedir (Butterwegge, 2018, s. 9). Bu sebeple de diğer batı ülkelerinde gelir, sağlık, barınma ve eğitim boyutlarında hayat fırsatlarını teşvike hizmet eden hükümet tedbirlerini/uygulamalarını tanımlamak için *refah devleti* genel terim haline gelmişken Almanya’da ağırlıklı olarak *sosyal devlet* kavramı kullanılmakta, *sosyal piyasa ekonomisi* veya *sosyal hukuk devletinden* bahsedilmektedir (Alber, 1989, s. 783).

Sosyal devlet gelişmiş kapitalist piyasa toplumlarının ve demokrasilerinin evrensel bir özelliği olmakla beraber bir tane sosyal politika ve/veya bir tane sosyal devlet şeklinden bahsetmek söz konusu değildir. Çünkü her ülkede kurumsal düzenlemeler, faydalanan kişi sayısı, kapsanan riskler ve problem alanları, ilkeler, faydalanıcıların hukuki statüsü ile faydalanma seviye ve şartları farklı olabilmektedir (Bäcker vd., 2010, s. 49). Nitekim karşılaştırmalı *sosyal devlet (refah devleti)* çalışmalarında yer alan sınıflandırmalara bakıldığında Almanya’nın çoğunlukla şu üç başlık altında ele alındığı görülmektedir: *Bismarck Refah Devleti Modeli*, *Kıta Avrupası Refah Devleti* veya *Muhafazakâr Refah Rejimi* (Blank, 2011, s. 58). Aslında veciz bir ifâdeyle piyasa ekonomisi odaklı bir refah devletinin *Alman modeli* olan *sosyal devlet yaklaşımının* Federal Almanya Cumhuriyeti’nde saygın bir refah düzeyine sahip, nispeten barışçıl bir sistem kurmayı başardığı gibi (Pesckhe, 2004, s. 24) sosyal güvenliğe ağırlık veriyor

olması sebebiyle de bazen bir *sosyal güvenlik devleti* olarak anıldığını da belirtmekte fayda vardır (Sesselmeier, Somaggio, & Yollu, 2006, s. 7).

Almanya -anayasada ifadesini bulduğu üzere- demokratik, sosyal ve federal bir cumhuriyet şeklinde yapılandırılmış olmasına rağmen sosyal politika kararlarında federal yönetimin ağırlığının eyalet parlamentoları/hükümetleri ile yerel yönetimlere kıyasla ciddi ölçüde fazla olduğu görülmektedir. Bu bakımdan da eyalet idareleri ile yerel yönetimlerin sosyal politikasının sorumluları olmaktan ziyade organları/yürütücüleri olarak öne çıktığını söylemek lazımdır. Ayrıca Almanya'da bağımsız sosyal politika organları olarak nitelendirilen *Bağımsız (Sosyal) Refah Bakımı Birlikleri* adı altında toplanan örgütlerin de (Alman Kızılhaç Örgütü vb.) Alman sosyal sisteminin temel direklerinden biri olarak önemli görevler üstlendiğini ifade etmek lazımdır (Althammer & Lampert, 2014, ss. 414-416).

Sosyal politikanın ve sosyal devletin özel bir şekilde hayata geçirilişi aslında sosyal ayrışmalar ile siyasi çatışmalar ve uzlaşmaların sonucudur; dolayısıyla sosyal devletin bugünlere gelişi otomatik ve lineer bir seyir takip ederek olmamıştır. Geçmişe ve bugüne küçük bir bakışın gösterdiği gibi sosyal politika hizmetlerinin/faydalarının nicel veya nitel gelişme aşamalarının yerini nicel veya nitel parçalanma aşamalarının da alması söz konusu olabilmektedir. Bununla birlikte Almanya'da Anayasa'nın sosyal devletin radikal bir şekilde çözülmesine (reforma tabi tutulmasına) ve ortadan kaldırılmasına izin vermediği, sosyal devlet ve toplum düzeninin oluşturulması ve korunmasına adandığını söylemek lazımdır. (Bäcker vd., 2010, ss. 71-72). Ancak bu duruma rağmen Almanya'da bir müddettir siyaset(çiler) eliyle *sosyal devletin 'yeniden organize edilmeye' veya 'küçültülmeye'* çalışıldığı da dillendirilmektedir. Bu çerçevede ülkede eski bir geçmişe sahip olan sosyal politika-sosyal devlet uygulamalarının başta Hartz ve Agenda-2010 Reformları olmak üzere yaşanan bazı gelişmelerin etkisiyle (Butterwegge, 2018, s. 9) hem siyasi alanda hem de toplum düzeyinde ciddi tartışmalara konu olduğu da bilinmekteyse de netice olarak bir paradigma değişikliğinin mi yaşandığı yoksa zaman içerisinde ortaya çıkan yeni şartlara uyarlamaların mı gerçekleştirildiği hakkında henüz fikir birliğine varıldığını söylemek mümkün değildir.

KAYNAKÇA

- Alber, J. (1989). Die Bundesrepublik Deutschland im internationalen Vergleich. N. Blüm & H. F. Zacher (Ed.), *40 Jahre Sozialstaat Bundesrepublik Deutschland* (ss. 783–795). Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Althammer, J. W., & Lampert, H. (2014). *Lehrbuch der Sozialpolitik* (9. bs.). Springer-Lehrbuch. Berlin, Heidelberg: Springer Gabler.
- Bäcker, G., Naegele, G., Bispinck, R., Hofemann, K., & Neubauer, J. (2010). *Sozialpolitik und soziale Lage in Deutschland: Band 1- Grundlagen, Arbeit, Einkommen und Finanzierung* (5. bs.). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Blank, F. (2011). *Soziale Rechte 1998-2005: Die Wohlfahrtsstaatsreformen der rot-grünen Bundesregierung. Sozialpolitik und Sozialstaat*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Butterwegge, C. (2018). *Krise und Zukunft des Sozialstaates* (6. bs.). Wiesbaden: Springer VS.
- Freier, U., & Rauschhofer, G. (1984). *Atlas Wirtschaftslehre*. Wiesbaden: Gabler Verlag.
- Gerlach, I. (2002). *Bundesrepublik Deutschland: Entwicklung, Strukturen und Akteure eines politischen Systems* (2. bs.). *Lehrtexte Politik*. Opladen: Leske+Budrich.
- Peschke, R. (2004). *Moderne Dienstleistungen am Arbeitsmarkt: Eine Bestandsaufnahme und kritische Sichtung der Lösungsansätze der Hartz-Kommission*. München: Universität der Bundeswehr München – Fakultät für Pädagogik,
- Sesselmeier, W., Somaggio, G., & Yollu, A. (2006). *Mögliche Implikationen der gegenwärtigen Arbeitsmarktreformen für die zukünftige Entwicklung der Arbeitslosenversicherung*. Düsseldorf.
- Tuna, O., & Yalçıntaş, N. (2011). *Sosyal siyaset*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Zwiedineck-Südenhorst, O. v. (1911). *Sozialpolitik*. Leipzig und Berlin: B. G. Teubner.

TÜRKİYE'DE AKADEMİK BİLGİ ÜRETİMİ-2 HEDİYETULLAH AYDENİZ İLE AKADEMİK DERGİCİLİĞE EDİTÖR PENCERESİNDEN BAKMAK

Ropörtaj: Ahmet GÜVEN*

Ahmet Güven: Herkese merhabalar. Bugün Türkiye’de akademik bilgi üretimi ve dergi yayıncılığı meselesini konuşacağız. Düşünce ve Toplum Dergisi olarak, Türkiye’de akademik bilgi üretimi meselesini önemseydiğimiz ve bu konuyla alakalı bir dizi dosya çalışmamız olacağını henüz ilk sayımızda ifade etmiştik. Bu kapsamda ikinci sayımızda editörlerimizden Esra Tani’nin kaleme aldığı “Türkiye’deki Akademik Kongrelere Dair İzlenimler” başlıklı bir inceleme makalemiz yayımlanmıştı. Bu sayımızda da yani 3. sayımızda Türkiye’de akademik bilgi üretimi bağlamında dergi yayıncılığı meselesini bir editör penceresinden konuşacağız. Bugün bu ilk röportajımızda Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Hediyeullah Aydeniz ile editör penceresinden dergi yayıncılığı meselesi gündemimizde. Hediyeullah Aydeniz 2015-2020 yılları arasında 5 yıl süresince Marmara İletişim Dergisi’ni yönetti, editörlüğünü yaptı. Bu süre içerisinde derginin ismi Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi olarak değişti. Bu 5 yıllık süre içerisinde de Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi ciddi anlamda bir gelişme kaydetti. Tabi bunda en büyük pay da derginin baş editörü olarak Hediyeullah hocamıza ait. Dolayısıyla bu 5 yıllık süreçte dergicilik ve editörlük noktasında önemli bir tecrübeye sahip olduğunuzu biliyoruz, bizi kırmadığı için de teşekkür ediyoruz. Hocam hoş geldiniz.

Hediyeullah Aydeniz: Hoş bulduk Ahmet. Merhabalar, iyi akşamlar.

Ahmet Güven: Merhaba hocam. Hocam biz dergi editörlüğü haricinde de sizin bilgi üretimiyle alakalı çalışmalar yaptığınızı biliyoruz. Dergicilik, yayıncılık ve bilhassa bilgi üretimiyle alakalı. Yüksek lisans tezinizde de daha sonraki yaptığınız çalışmalarda da entelektüel, münevver, mütefekkir gibi kavramlar, tipolojiler üzerinde duruyorsunuz. Tabi bu tipolojileri akademik dergi yayıncılığında da belki bağımsız düşünmek mümkün değil o bakımdan bununla da ilişkili olarak tarihsel süreç içerisinde akademik dergi yayıncılığı nasıl bir değişim, gelişim gösterdi? Böyle bir soruyla başlamış olayım hocam.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Üniversitesi, agüven@bandirma.edu.tr, Orcid: 0000-0002-2452-2992

Hediyeullah Aydeniz: Eyvallah, teşekkürler. Ben de girizgâh mahiyetinde hem hak teslimi hem de teşekkür için sözünü ettiğin başarının, 5 yıllık dergi editörlüğü sürecinde beraber çalıştığımız ve çeşitli aşamalarda görev alan tüm arkadaşların ortak başarısı olduğunu varsayıyorum. Bir başarı üretilmişse, belli bir gelişme kaydedilmişse bu ortak bir çabanın ürünüdür, onu ben önce ifade etmiş olayım müsaadenle. Senin de bir süre içinde bulunduğun, 5 yılın 2 buçuk yılında, sen ve diğer bütün arkadaşlarla beraber aslında Marmara İletişim Dergisi ve isim değişikliği sonrası Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi'nin 2015-2020 yılları arasındaki yolculuğunu beraber yürüdük. Ben bütün arkadaşlara o anlamıyla hem teşekkür ediyorum hem de iyilik ve güzellikle hatırladığımı ifade etmek istiyorum. Onun dışında Düşünce ve Toplum Dergisi için de arkadaşlarınızla beraber başlattığınız bu yayıncılık girişimi zor ve çok zaman ve emek isteyen aslında nitelikli bir çalışma için pek de ufukta, kısa sürede de ışığın görülemeyeceği uzun vadeli bir yola çıkmanız dolayısıyla ben de önce kolaylıklar dileyeyim, sonra tebrikler, başarılar. İyi ve güzel başarılarla hep beraber şahit olmak temennimiz.

Ahmet Güven: Sağolun Hocam.

Hediyeullah Aydeniz: Belki şöyle ifade etmek lazım. Senin sorduğun soru benim zihnimde direkt bilgi üretici aktörler ve sahip oldukları araçları çağrıştırdı doğrudan. Yani modern dönemde Türkiye'nin yaşadığı deneyimi dikkate aldığımızda aslında, bir dönemlendirme yapacaksa son 200 yıllık süreci modernleşme kavramıyla ifade ettiğimiz bir tarihsel tecrübemiz var veya tarihsel yolculuğumuz var diyelim. Bu tarihsel yolculuğun hikâyesinin ana sorunlarından belki de bir tanesi bilgi problemi ve medya tarihimizde bunun en güzel örneklerinden bir tanesi. Dolayısıyla sürekli kayıpları yaşadığımız bir evrede bu kayıpları önleme ve günün güçlülere arasında veya düzen sahibi aktörleri pozisyonuna gelebilmek için verdiğimiz bir uğraş olarak bu süreç okunabilir ve bu anlamıyla da sahip olunan siyasal-toplumsal düzeni yeniden yapılandırma arayışı, bu yeniden yapılandırma arayışının işte biraz model alınan tarihsel tecrübeden hareketle de modernleşme olarak ifade edilebilir.

Mizac-ı vakte vakıf, keyfiyet-i hale arif olma

Bu anlamıyla da bu modernleşme sürecinin birinci unsurlarından bir tanesi aslında zamanın ruhunu kavrama ve olup biteni bilme problemi. Genelde bunun için verdiğim örnek ilk Türkçe gazetemiz, 1828'den bu yana gelen bu yolculuğumuzu bence iyi bir özet olan bir

söz bileşimini içeriyor. İlk sayısında yer alan bu “mizac-ı vakte vakıf olma” “keyfiyet-i hale arif olma” yani birincisi zamanın ruhunu kavrama, daha uzun süreli, zamanın ve çağın sahip olduğu mizacı, karakteri kavrama meselesi. İkincisi de olup biteni hakkıyla bilme, belki daha kısa süreli, anlık. Birisi zamanı dikey düzlemde ele alıp temel bir ihtiyacı giderirken öbürü daha anlık, temel malumat ihtiyacını gidermede etkili olan bir söz bileşiminin kayıttaki olduğunu görüyoruz. Ben o tarihten bu yana -bu aynı zamanda bizim dergi dahil medyamızın dolayısıyla gazeteciliğimizin- bilgi üretim araçlarımızın modern dönemdeki tarihi olarak da okuyabileceğimizi düşünüyorum. Bu anlamıyla temel problemlerimizden bir tanesi zamanın karakterini, sahip olduğu özellikleri kavrama ve hakkıyla bilme meselesi.

Bu problemi gidermenin araçlarından, zaman diliminin bir tür tanığı olarak düşünülen çok da birbirinden ayırt edemeyeceğimiz iki aracı var: Gazete ve dergi. Ve çoklu aktörlerin beraber, aslında akıllarını ortak kılarak başlangıcı ve sonu belli olan bir araç üzerinden kendilerini ifade etmesi. Orda o “kavrama ve bilme” ihtiyaçlarını gidermeye dair bir çaba ve elde edebildikleri o bilme ve kavrayışa ilişkin sahip oldukları, elde ettikleri müktesebatı da başkalarıyla da paylaşma... Elde ettikleri bir şey varsa kavrayışlarına ilişkin, bilmelerine ilişkin, bunu da bu araçlar üzerinden toplumsallaştırarak alenileştirme ve insanların bu kavrayış ve bilgi noktasında ihtiyaçlarına bir tür hizmet etmek. Bu hizmet edici aktörlerin aslında bir tür ismi olarak da biz “münevver”i kullanabiliriz. Yani bu modern dönemde ortaya çıkan, bu alanda rol üstlenen ve dolayısıyla içinde bulunan çağın sorunlarıyla karşı karşıya gelen, bunları aşmak için de bu bilgi alanını tercih eden, yaşadığı dönemlerinin bıraktığı sorunlarla yüzleşen aktörlere münevver diyebiliriz. Bence hem bireysel düzlemde hem de ait oldukları ve parçası oldukları devletin kurumsal yapılarında aldıkları roller noktasında ilk bilen tipolojisi olarak karşımıza çıkıyor. Belki şöyle bir ayırım da yapabiliriz, yani bu münevver dediğimiz aktörlerin ortaya çıkışını sağlayıcı bir de kaynak var. Münevver başka bir yerden ışığını alan demek aslında. Yani aydınlanmış “enlightenment” da diyebiliriz. Münevverin, ışığı, başka bir kaynaktan alıp o ışığa sahip olan anlamına gelebilecek bir boyutu da var; “nur sahibi”. Ama o nurun kendisi dediğim gibi etimolojik olarak da belki uzmanlarımız bu anlamıyla daha iyi katkıda sağlayabilirler ama benim aklımda kalan anlam çerçevesi itibariyle ışığın kaynağı başka yerde ama o başka yerden aldığı ışıkla sahip olduğu özellikleri hizmet olarak sunan kişi. Peki, ışığın kaynağı neresi? O dönem itibariyle, ki hala devam edegelen süreç aslında, düzen kurucu aktörlerin o dönem itibariyle yerleşik olduğu Batı Avrupa. Dolayısıyla son 200 yıllık modern dünyanın kurucu aktörleri ve bizim şuanda da içinde bulunduğumuz bilgi ekosisteminin merkezi ve oradan beslenen aktörlerin burada

yaşanan sorunları gidermeye dair çabalar noktasında, bilgi noktasındaki müdahalenin parçası olan, müdahaleyi yapan aktörler. Münevver bu kavrayışlarını ve bilgi problemlerini etkileşimde bulunduğumuz ve çoğunlukla da güç kaynaklarını öğrenip nasıl güçlü olduklarını kavrayıp, o güç kaynağının zeminini, sahip oldukları birikimi bir faydaya dönüştürüp, beslenip burada kendi sorunlarını çözmeye çalışan ve bu çözüm arayışında da bilgiyle uğraşan aktörler diyelim biz münevver için.

Yeni bir kurumsallığın ihdası: Gazete ve dergi

Gazetenin ve derginin buraya taşınması aslında bir tür yeni bir kurumsallığın ihdasıdır. Toplum için yeni bir bilgi üretici ve taşıyıcı bir kurumsal mekanizmanın ortaya çıkmasının o güne kadar bizde en azından Türkiye’de karşılığı olmayan, ilk defa ortaya çıkan bir mekanizma diyelim, araç diyelim buna. Ama aynı dönemde modernleşme sürecinin başka bir boyutu sahip olunan kurumların da dönüşümü. Yani yeni kurum ihdası ve mevcut kurumsal yapıların dönüşümü ve bu ikisini yapacak olan aktörlerin yetiştirilmesi ve öncülük edilmesi. Bu aktörlerin yetiştirilmesinin ve bu sürece öncülük etmesinin araçlarından bir tanesi gazete ve dergidir. Mevcut kurumların dönüşümü ve yeni kurumların ihdası anlamında da şu anda bizim içinde bulunduğumuz modern üniversitenin aslında Türkiye’ye taşınması -ne zaman?- 1845’tir. 1845’te biz modern üniversite yani Darülfünun’u kurma kararı alıyoruz. 1851’de, tam da şu anda bilgi üretici araçlardan ve zeminlerden bir tanesi olan dergiyi konuştuğumuz zeminde bilim akademisi olarak da belki görebileceğimiz bu modern üniversitede okutulacak olan kitapları hazırlayacak bir kurul ihdas ediyoruz: Encümen-i Daniş. 1845’den günümüze aslında bizim modern üniversite ve onun araçlarıyla ilgili bir somut kurumsal düzlemde bir angajemiz var, ona dair bir çabamız var. 1860’dan itibaren de bugün bizim akademik dergi olarak görebileceğimiz dergiler çıkartmaya, 1863’den itibaren bütünsel olmasa bile parçalı olarak modern üniversite üzerinden bilgiyi buraya taşımaya ve muhataplarına aktarmaya, 1900’den bu yana da, yani tam 20. yüzyılın başından bu yana da modern üniversiteyi tam olarak işletip yeni bir kurumsal yapıyı inşa etmeye dair bir asırdan daha fazla somut bir deneyimimiz var.

Eğer münevveri konuşacaksak öncelikle ben Osmanlı dönemi için söyleyeyim yani bu kayıpları önleme ve kayıpları önlemeyi durdurduktan sonra da yeniden güçlü olma ve güçler arasında bir aktör olarak varlığını sürdürme probleminin çözümüne aday olan aktörlerden bir tanesi ve bu daha çok dediğim gibi Osmanlı döneminin temel figürü olarak görebiliriz. Ama

bu çaba hepimizin malumu olduğu üzere başarısızlıkla sonuçlanıyor. İmparatorluk yıkılıyor ve dolayısıyla var olan siyasal yapı dönüştürülüp sürekliliği sağlanamadığından imparatorluktan ulus devlete geçiş yapıyoruz. Bu ulus devlete geçiş sürecinde münevverimiz artık hakikatin ve gerçeğin arayışı ve bilgi üretiminden öte hakikatini bulan ve hakikati hayata geçirmeye çalışan bir aktör olarak konumlanıyor.

Dergiciliğin iki boyutu: Bilginin üretilmesi ve toplumsallaştırılması

Dergiyi ve dergiciliği, bilgi üretici aktörler bağlamında konuşmayı daha tercih edilebilir görüyorum. Ve bilim insanlarını da bugün akademisyen dediğimiz bu tipolojiyi de o entelektüel boyuttan ayırtmadan bu tarihsel yolculukta yaşadığımız sorunları tespit eden dolayısıyla teşhis koyan buna yönelik tedavi geliştiren ve tedavi uygulayan ve buna da talip olan aktörler olarak görüyoruz. Bana göre bizdeki karşılığı itibariyle derginin iki işlevini daha çok merkeze almak gerekiyor. Birincisi bu aktörlerin bu çabaları içerisinde bilgi üretme zemini ve bilgi üretme ortamı olarak dergiyi kullanmalarınıdır. Derginin böyle bir boyutu var. İkincisi ise bu ortamdan başkalarıyla paylaşılacak bir şey varsa bilginin toplumsallaştırılması yani karar alıcılardan kendi meslektaşlarına, toplumdaki gündelik hayatta herhangi bir meslekte uğraşan herhangi bir insanın hayatına temas edebilecek şekilde o bilgiyi toplumsallaştırma zemini olarak dergiyi görebiliriz.

Dergide de bu anlamıyla öne çıkan aktörleri biz öncelikle münevver olarak nitelendiriyoruz. Modern üniversiteyi kurmamıza rağmen kullandığımız unvanlar modern öncesi döneme ilişkin unvanlardı. Mesela Darülfünun kurulduğunda akademisyen ve profesör, doçent unvanları yoktu. Kullanılan unvanlar; müderris, müderris muavini. Bunlar aslında Osmanlı İmparatorluğu’nun sahip olduğu bir önceki yükseköğretim kurumu olarak medreseden devraldığımız ve orada devam edegelen unvanlar. Şimdi Ziya Gökalp diyelim ki sosyoloji disiplininin kurucu ismi, İstanbul Darülfünun’da müderristir. Veya iletişim alanının ilk doktora tezini hazırlayan Ahmet Emin Yalman müderris muavinidir. Ve bunlar aynı zamanda sadece üniversite ile sınırlı bir alana sahip değiller. Sadece o alan içerisinde eğitim gören insanlara sahip oldukları bilgiyi aktaran ve kendi meslektaşları içerisinde bilgi üreten insanlar değiller. Aynı zamanda da üniversite dışı alanların neredeyse bulabildikleri bütün alanları kullanabilen aktörler. Dönemin sorunu belki biraz bunu gerektiriyor. Yaşanan krizi düşündüğümüzde veya daha farklı bir kavram kullanmak gerekirse “buhran”ı düşündüğümüzde, bu buhranı aşmaya dair çabalar içerisinde dergimiz de, üniversitemiz de, gazetemiz de, gazeteci de, tüm alanlar da aslında birer araç. Biz bulabildiğimiz tüm imkanları

araçsallaştırarak aslında sorunlarımızı hızlı bir şekilde çözmeye çalışan bir modernleşme deneyimine sahibiz. Bu anlamıyla da eğer dergiyi konuşacaksak, akademisyen tipolojisini ve entelektüeli veya bilgi üretim alanında yer alan diğer aktörleri konuşacaksak da ben bu zeminde konuşmamız gerektiğini düşünüyorum. Bu bağlamı eğer oturtacaksak dönüşüm meselesini de belki üç kavramla ifade edebiliriz. Bu yolculuk itibarıyla aynı zamanda 200 yıllık tarihsel sürecimizi de dönemlendirmeye imkân veren bir şey: Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet. Tanzimat tam da o yeniden yapılandırmanın, nizam kurmanın, düzenlemenin, reformların çağıdır. Bir tür nizam-ı cedid dediğimiz yeni bir düzen kurma, süreklilik içinde değişim diyelim buna. İkincisi, bu süreklilik için değişiminin bir sonraki safhası, anayasal monarşiye geçiş ve ona uygun kurumsal yapıları ihdas etme ve o da başarılı olmayınca da cumhuriyete geçiş ve yeni bir safha. Biz akademik dergiciliği bu anlamıyla Meşrutiyetten, Cumhuriyete miras kalan ve 1914'den bu yana da ilk akademik dergiyi, üniversitenin ilk çıkardığı dergiyi dikkate alırsak mesela, İstanbul Sosyoloji Dergisi hala çıkıyor. Ahmet Emin Yalman'ın ve Ziya Gökalp'ın ve başka diğer aktörlerin beraber kurduğu ilk akademik dergi ve hala varlığı devam eden bir asrı aşan tek dergimiz. Bu, meşrutiyetle başlamakla beraber cumhuriyet döneminin aslında bir kurumu ve yapılanması olarak okuyabiliriz.

Ben bilgi üretici aktörleri, bilgi üretici aktörlerin kullandığı araçları ve bunların konumlandırılabilceği tarihsel bağlamı, modernleşme deneyimimizi, öncelikle böyle görünmesinin daha yerinde olabileceğini düşünüyorum. En azından tarihsel gerçekliği yakalayabilmek, günümüzde yaşadığımız sorunları fark etmek ve sahip olduğumuz imkânları maksimum düzeyde kullanabilmek ve yarına ilişkin de daha özgün ve sürekli olabilecek şekilde uzun vadeli işleri yapmaya imkân verebileceğini düşünüyorum. Bundan kopuk bir analiz veya bu meseleler üzerinde konuşmanın da dediğim gibi biraz gerçekliği ıskalama sorunuyla bizi karşı karşıya bıraktığını düşünüyorum.

Ahmet Güven: *Şimdi hal böyleyken bilgi öğretiminin ana kaynaklarından bir tanesi olarak gazeteden ve dergiden bahsettiniz. Cemil Meriç'in de ifade ettiği dergicilikle alakalı yorumları vardı. Günümüze gelirse bilgi üretimi noktasında dergiciliğin rolü nedir? İdeal bir akademik dergi nasıl olmalıdır sorusunun üzerinde durmak istiyorum. Türkiye'de şu anda akademik bilgi üretim noktasında dergiciliğin ahvali nedir?*

Hediyeullah Aydeniz: Madem Cemil Meriç'e atf yaptık bence bu anlamıyla sahip bulunan araçların kullanımı ve ilişkilendirilen aktörleri de belki hatırlatmak iyi olacaktır.

Nedir bu araçlar? Cemil Meriç kitap, dergi ve gazete mukayesesi yapar. Birincisi gündelik olarak tüketilebilecek bir araç olan gazete, ikinci olarak bir neslin zekâlar topluluğu olarak ve hür tefekkürün kalesi olarak dergi. Üçüncü ise çok uzun vadeli ve aslında acil sorunlara güncel bilginin dışına çıkabilecek ve üretimi de zor olan, çok zaman alan kitap. Aslında bu ayrımların izlerinin düzenlendiğini ilk gazetede görebiliriz. Yani Takvîm-i Vekâyi çıkartılırken yapılan mukayese nedir biliyor musun? Kitap ve dergi. Uzun vadede çıkarılan eserlerin gündelik olanı yakalayamama sebebiyle karar vericiler, yeni araçlara müracaat etmiştir. Dolayısıyla dergi, gazete gibi geçici olan ve sadece malumatla ilişkili bir araç değildir. Kitap gibi uzun vadeli ve anlık bir şekilde müdahale edilemeyecek aracın tam ortasında konumlandırabiliriz. Özellikle bilgi üretimi aktörleriyle birlikte öncelikle kendileriyle buluşabildikleri, müzakere edebildikleri ve bu müzakerede farklı tartışma alanlarının boyutunu değiştirebilecekleri daha akademik alanda 3 ve 6 ay arasında oluşturulan ve zaman gerektiren süreli yayınlardır. Süreli yayınların en uzun süresine sahip olan dergiler akademik dergilerdir. Akademik dergilerin işlevleri sadece bilgiyi taşıma ve toplumsallaştırma zemini değildir. Aynı zamanda bilgi üretim ortamını sağlamaktadır. Bilgi üretici araçlarından bir tanesidir.

Editöryal kadro ve hakemlik süreci

Türkiye’de akademik dergiciliğin tarihinde 1914 İstanbul İçtimaiyat Dergisi (İstanbul Sosyoloji Dergisi) ile 1930’lu yıllarda İstanbul İktisat Fakültesi’nin çıkardığı İktisat Dergisi, şu an da hala devam eden en uzun ömre sahip iki akademik dergimizdir. O dönemde bir tane üniversitemiz vardır. 1946’dan sonra Ankara Üniversitesi dâhil olduktan sonra dergiler çoğalmıştır. Yükseköğretimin de tarihini içinde bulunduran 1980 yılına gelene kadar 12 Eylül darbesiyle Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı devam eden bir üniversite sistemimiz vardır. 1980’den sonra Yüksek Öğretim Kurulu’nun kurulmasıyla daha merkezleşmiş, standartlaşmış ve askeri sistemin mantığı şeklinde bir yükseköğretim sistemimiz vardır. Bu süreçten sonra 1992’den sonra dijitalleşmenin de hayatımıza girmesiyle birlikte dergiciliğin yayın kurulu ve editörün inisiyatifine bırakılmayacak şekilde yeni unsurları devreye girmiştir; o da hakemlik müessesesidir. Bu anlamıyla dergiciliğin, bizim konuşmamız gereken, ideal anlamı için birincisi editöryal kadro ve süreç, ikincisi hakemlik sürecidir. Tabi ana aktörlerin bir tanesi de yazardır. Bu üçü aslında bir akademik alanın disiplin olup olmasını da sağlayan unsurlardır. Dolayısıyla akademik dergicilik bir alanın disiplin olup olmasını sağlamayan bir araçtır. Ve akademik oluşumun parçası olarak gördüğümüzde sosyal ve beşeri

bilimleri kapsayacak şekilde ideal dergicilik budur diyebileceğimiz bir tanımı prensip olarak doğru bulmuyorum. İdeal diyebileceğimiz dergicilik manasında şunu düşünüyorum. Her disiplinin kendisini konumlandığı yerden hareketle derginin bu disiplin içerisinde tanımlanmış varoluş gerekçesini ifade edecek konumlandırması varsa eğer, bir misyonu varsa, o konumlandığı varoluş gerekçesini ifade ettiği noktada orta ve uzun vadede bir hedefi de varsa, iş yapma süreçlerine ilişkin tanımlanmış, şeffaf, hesap verebilir bir mekanizmaya sahip ise bu yeterlidir.

Yayın öncesi süreç dediğimiz editör, yayın kurulu ve editör yardımcılardan oluşan bir kadro burada önemlidir çünkü herhangi bir akademik araştırmanın ve metnin, gelip değerlendirildiği ilk aşamadır bu. Bu sürecin ikinci aşaması metnin yayınlanabilir olup olmadığına karar verilen, birbirilerini bilmeyen, kör hakemlik olarak ifade edilen anonim bir değerlendirme sürecidir. Yazarın da hakemin de birbirinden haberdar olmadığı ve belirlenen kurallar çerçevesinde metnin değerlendirildiği bu süreçten sonra yayım aşaması gelir ki buna da redaksiyon süreci denir. Bu üç aşama herhangi bir dergide tanımlanmış, kuralları konmuş ve bu kurallar çerçevesinde işleyen mekanizmaya sahipse ve yayın kurulları yetkin hocalardan oluşturulmuşsa derginin asgari şartlarının yerine geldiğini düşünüyorum. Bunun ideal olup olmaması üzerinden Türkiye'deki bütün dergileri hesaba katarak, genelleyci cümleler kurarak konuşmamızın pek doğru olmadığını düşünüyorum. Bunun yerine bizim Marmara İletişim Dergisi üzerinden giderek bir tecrübeyi konuşmamız daha doğru olacak.

Akademik dergiciliğin sorunları ve imkânları bir arada

Bu tecrübeden hareketle cümle kuracaksa, 1992'de yayına başlamış bir derginin künyesini takip ettiğimizde biz ilk hakem kurulunun 2008'de oluşturulduğunu görüyoruz. Yaklaşık 15 yıl sonradır. Bu durum Türkiye'deki yükseköğretim sisteminin de biraz kendi içindeki değişimi, hakemlik müessesesini ihdas edilmesini ve hayata geçirilmesine dair süreci ifade etmiş oluyor. 2000'li yıllardan itibaren giderek gelişen ve dolayısıyla kurumsallaşmasına ilişkin bir alandan söz ediyoruz. Türkiye'deki dergiciliğin geldiği aşamada, iletişim alanından hareketle söyleyelim, 2010 ve sonrası en azından bir uluslararası kriterler niteliği taşımaktadır. Nedir bu? Somut göstergesi aslında indekslere kabul süreçleridir. 2010'dan itibaren iletişim alanındaki dergicilik şu anda sadece 3 üniversite ve 3 dergi üzerinden gidiyorsa -Marmara, İstanbul, Ankara- belli bir evreye gelmiş durumdadır. Bu sorunları da beraber getiren imkânların zirve yaptığı ama aynı zamanda sorunların eş zamanlı

olarak arttığı ve yağmacı dergiciliğin hayatımıza girdiği evredir. Bu durum günümüz itibariyle genel olarak sevindiricidir esasında. Çünkü soruna ilişkin kurallar da koyabildiğimiz ve o kuralları uygulamak için bazı denetim mekanizmalarını hayata geçirdiğimiz evredir. Düşünün, yağmacı dergilere ilişkin ilk kural koyma ve bunu hayata geçirmeye dair karar 2019 yılında, yani bir yıl önce alındı. Bunun içindeki dergileri, sözünü ettiğimiz süreçleri, belirlenen kurallar çerçevesinde yürütüp yürütmediklerine dair bir karar aradığımızda, merci aradığımızda - idari anlamda bir merciden bahsetmiyorum akademik anlamda bahsediyorum- 2019 yılına kadar böyle bir merci yoktu. Dijitalleşmenin önümüze getirdiği imkânlarla dergi sayısındaki nicel artış, yükseköğretim sistemimizde üniversite sayısının artışı, akademisyen popülasyonunun artışı, rutin mesleki icraatların ve dolayısıyla akademik kademelerin hızlıca tamamlanmasına dair pratik ihtiyaçlar temelli bir enflasyonun oluşması, 2000’lerde başlayan, 2000 ile 2010 arasındaki sürecin de sonucu olarak ortaya çıktı. Bu nicel büyüme sonrasında belki son 5 yıldır biz bunlara ilişkin konuşmaya, söz söyleme imkânı bulmaya ancak başlayabildik. Son bir yılda da tedbir almaya başladık. Bu anlamda da kurumsallaşma noktasında bir yere geldiğimizi görüyorum. Dergipark sitesine girdiğimizde 2000’nin üzerinde dergi var. Daha da fazla olabilir. Bu dergilerin hepsinin üniversite dergisi olmasına gerek yok. Kişisel dergiler de var. STK’ların da var. 2000 tane derginin yayınlandığı ortamda bu dergilerin -iş pratiği olarak baktığımızda- kurullar vasıtasıyla kuralların hayata geçirebileceği, aktörler ve bu çerçevede bağımsız üçüncü aktörlerce gözetlenebileceği, kalite açısından takip edebileceği bir sürecin de yavaş yavaş somutlaştığını söylemek mümkün. 2015 yılında dergi editörlük görevini üstümüze aldığımızda, dijital bir mecra da yoktu. Dergipark vardı, Tübitak Ulakbim’i yeni yeni hayata geçirmeye çalışıyordu. Derginin oturmuş kuralları ve kurulları, bu derginin sadece fakülte dergisi değil, üniversitenin dergisi olarak da yerleşik hale gelmiş ve belirlenmiş kuralları yoktu. Bu derginin yayım öncesi, hakemlik süreci, baskı süreci öncesi hazırlık ve bunlara dair kurallar, prensipler kimin hangi rolü görevi üstleneceği o görevlerin birbiri ile çatışmadan bütünlüklü, entegre bir şekilde bu işi başarabilecek açık kurallar yoktu elimizde. Dolayısıyla bu bizim alanın, medya ve iletişim alanının, getirdiği bir zayıflık ama genel olarak Türkiye’de yükseköğretim sisteminin kurumsallaşmada yaşadığı sorunların parçası olarak görüyorum. İyimser durumdaydım. Somut birkaç şey konuşuruz.

İleriye yönelik umutvar olmak gerekiyor. Eş zamanlı olarak sorunların farkında olan, bunları konuşan, yazan ve somut gelişmelerin tartışılıp karara bağlandığı ve dolayısıyla neyin meşru sayılacağı, neyin dışında bırakılacağı, neyin kaliteli neyin kalitesizlik olduğu

noktasında kendi sözümüzü söyleyebildiğimiz, bilginin nasıl yapılacağı, “know-how”ın nasıl yapılacağına ilişkin bir aşamaya geldiğimizi düşünüyorum. Bu konumuyla sadece Ankara’da Ulakbim’in yaptığı araştırma, tartışma olmaktan çıkarak her bir derginin, alandaki akademik topluluğun, epistemik cemaatin tartıştığı bir konu olduğu görülmektedir. Bu haliyle sevindiricidir. Düşünce ve Toplum Dergisi yeni bir yol açmıştır. Burada hayırla ve teşekkürle anmak gerekir. Bu tür çabaların, ışığı büyüteceği evrede olduğumuzu düşünüyorum.

***Ahmet Güven:** Eyvallah hocam. Tabi hocam dergicilik meselesi çok fazla boyutları olan bir mesele. Az önce bazılarında bahsettiniz; işin hakemlik boyutu, yazarlık boyutu, editörlük boyutu. Tüm bunlar bir bilgi üretimini meydana getiren bir süreç esasında ama oraya geçmeden, yine konuşmanın içinde bahsettiniz “publish or perish” dediğimiz bir mesela var, “yayınla ya da yok ol”. Akademisyenler üzerindeki yayın baskısı diyelim buna. Tabi bu, başka meselelerle, örneğin atama kriterleri, doçentlik kriterleri, akademik teşvik kriterleriyle aslında bir arada olan bir mesele. Bu durum üzerinden değerlendirsek; Türkiye’deki bu yayın yapma baskısını nasıl değerlendirebiliriz? Olumlu şeylerden bahsettiniz, doğru. Böyle bir tarafa gidiş var. Peki nitelik açısından nasıl bakabiliriz? Bu yayınlar gerçekten nitelikli şeyler sunuyor mu bize?*

Hediyeullah Aydeniz: Teşekkürler. Evet, şimdi konuşmamız gereken şeylerin en önemlilerinden bir tanesi bence, biraz önce de bahsettiğim, dergilerin varoluş gerekçesi. Bu dergiler niye var? Niye çıkıyor? Üstlendikleri misyonlar neler? Bu misyonlarla beraber konumlanmalarını, beyan ettikleri o varoluş gerekçesine uygun olarak aslında nasıl bir yol yürüyecekler? Gelecekte kendilerini nerede görmek istiyorlar? Bunu konuşmak lazım. Bunu konuştuğumuzda aslında senin dediğin mesele gündeme geliyor. Akademik dergi ne işe yarıyor? Niye kuruyoruz?

Modernleşme deneyimimizin başlangıç evresinde, Cumhuriyet öncesi evredeki bu varoluş krizi meselesini biraz konuştuk. Orada konuştuğumuz gibi bulabildikleri bütün mekanizmaları, araçları, o varoluşsal krizleri gidermeye dair muazzam bir çaba görüyorsunuz. Bunu aslında imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinde de görüyorsunuz. Dergilerin varoluş meselesi üzerine meslek pratiklerinin baskınlığının ötesinde bir anlam yüklemesi var. Tabi birkaç derginin olduğu, iki üç üniversitenin olduğu ortamı konuşmak ile iki yüzü aşkın üniversitenin olduğu bir yükseköğretim sistemini konuşmak ayrı bir durum. İki tarihsel evreyi pek de simetrik olmayacak şekilde bu dengenin içerisinde karşılaştırmak istemiyorum

ama bence senin söylediğin soru: Akademik dergileri nasıl konumlandırıyoruz ve üstlendikleri misyonlar neler?

Akademisyenlik, bir hakikat arayışı, zamanın ruhunu kavrama çabasından ziyade rutin bir mesleğe dönüşmüş durumda

Yükseköğretim sistemimizdeki genişleme ve nicel artışla beraber, yükseköğretim sisteminin aşamalarını hızlıca geçip lisansüstü süreçleri, yüksek lisans, doktora ve sonrasında akademiye devam edecekse eğer, doktor öğretim üyesi, doçent, profesör diye bildiğimiz bu örgütlenen mevcut akademik yapımızın aşamalarını hızla geçmenin aracı olarak sadece dergiyi gördüğümüz andan itibaren, bence zaten burada ciddi bir problem var. 19. yüzyıldaki konumlandığımız, anlam atfettiğimiz zamanın ruhunu kavrama ve olanı biteni hakkıyla bilmeyi veya diyelim ki bir disiplinin oluşumunu sağlayıcı, bu disiplinin mensubu olan akademisyen insan topluluğunu bir araya getirip düşüncelerini paylaştıkları, tartıştıkları, müzakere ettikleri, yeni düşünceler ortaya koydukları, yeni metodolojiler ve kuramlar geliştirdikleri bir mecra olarak göreceksak dergileri; bu anlamıyla sözünü ettiğiniz sayısal veri ile nitel olarak ortaya çıkan çıktıyı ayrı ayrı görmemiz lazım. Şu anda gelinen noktada, uluslararası düzeydeki akademik alanın kendisi, bir hakikat arayışı, zamanın ruhunu kavrama meselesinin ötesine geçmiş, rutin bir mesleğe dönüşmüş durumda. Rutin mesleğin bizatihi kendisi bence bilgi üretimimizi de akademideki lisans ve lisansüstü eğitim programlarımızın yapılanmasını da etkiliyor. Bu rutinleşme, özellikle akademisyen yetiştirmenin çıktılarını sağlayıcı mecralardan bir tanesi olarak dergiyi kullandığımız andan itibaren, sözünü ettiğiniz o yayın yapma baskısı, bir araştırma sonrasında bir sonuç elde ettin mi etmedin mi sorusundan bağımsız olarak niceliğe odaklanmamıza sebep oluyor.

Asıl sorun dergi ve dergicilikten öte yükseköğretim sistemimizin üzerine oturduğu atama ve yükseltme kriterleri

“Yılda kaç makale ürettin, kaç yayının var?” soruları önem kazanıyor. Yaptığın yayınlarla hangi sorunların tespiti noktasında bir adım attın? Bir kavramsal çerçeve ortaya koydun mu? Bir kavram seti üretilip kuramsal katkı sağladın mı? soruları önemsizleşiyor. Bunların ötesinde sadece birer çıktı olarak, kalem olarak “şu kadar makalem var” gibi bir noktaya gelen bir yükseköğretim sistemimiz var. Burada asıl sorun dergi ve dergicilikten öte yükseköğretim sistemimizin üzerine oturduğu başarı kriteri ve atama yükseltme meselesi. Dolayısıyla üniversite yapısı sizden yıllık olarak en az 4 tane, bazen 10 tane makale

üretmenizi bekliyorsay, üretilen makalenin sayıları oranında yine üniversite üst merciilerce başarılı-başarısız olarak değerlendiriyorsa, burada akademisyenin kendisi de dergilerin kendisi de bu nicel gelişmeye katkı sağlayıcı unsurlar olmanın ötesinde bir anlam kazanmamış oluyor. Dergicilik şu anda, akademisyen olmaya dair araçların en fazla gelir getiren işlerinden bir tanesi. Uluslararası anlamda da çeşitli tartışmalar var. Örneğin; bilginin tekelleşmesi, bilginin tekelleşmeyle beraber üretici aktörlerin bile satın almak zorunda kaldığı ticari bir şeye dönüşmesi. Siz metninizi üretiyorsunuz. Uluslararası bir dergide yayınlanınca başarılı bir akademisyen olarak görülebiliyor, yükseköğretim içerisinde statü elde etme imkanına ulaşabiliyorsunuz. Fakat kendi makalenizi yayınladığınız aracı bile belirli bir ücret ödeyerek satın alabileceğiniz bir sürecin parçası haline geliyorsunuz. Ticarileşme ve yükseköğretim sisteminin başarı-başarısızlık kriterlerinin belirlendiği aşamada en büyük problem, tez, makale ve kitaplar için de geçerli olmak üzere, yayın baskısı durumu.

Kitap, gazete ve dergi mukayesesi yaptığımızda kitap daha uzun süren bir yayın türü. Bu anlamıyla da kriterler arasında daha uzun vadede bir araya geliyor. Bir de yükseköğretim sisteminin değerlendirme kriterlerinin bu hakemlik mekanizması dolayısıyla giderek dergiler üzerinden işlemeye başlamasını hesaba katarsak, daha fazla sorunla karşı karşıya olduğumuz bir aşamadayız. Bunun da en büyük sebeplerinden bir tanesi bence yükseköğretim sistemimizin çok hızlı bir şekilde büyümesi. Buna uygun yetişmiş, bütün bu genişlemeyi kaliteyle beraber yürütebilecek bir insan unsurunun henüz tam olarak, eş zamanlı olarak var olmaması. Yükseköğretim sisteminin değerlendirme kriterlerinin dayandırıldığı münevverin kaynağı gibi kriterler daha fazla piyasa endeksli ve nicel veriler üzerinden gidiyor. Bu öldürücü bir mesele. Bilimsel anlamdaki nitelik üretimini de öldürüyor. Siyasal ve toplumsal alana bir fayda temin edebilecek düşünsel üretimi de öldüren meydan okumalarımızdan da bir tanesi haline geldi.

Dergicilik için kurumsallaşmanın geldiği yer itibarıyla, ki ben kurumsallaşmalarının tamamlandığını düşünenlerdenim, bunu oluşturabilecek insan unsuru, farkındalık ve çabaların olması anlamında gayet ümitli olmamız gerektiğini söyledim. Dolayısıyla orada da yürünecek epey yolumuz var. Fakat o ümit kadar karamsarlığı da getirebilecek, ciddi manada teyakkuzda olmamız gereken, uyanık olmamız gereken şeylerden bir tanesi sözünü ettiğim bu nitelik meselesi. Eğer yıllık beş bin tane makale yayınlıyorsanız ve bu beş bin makalenin bazı alanlardaki beş tane makaleye kalite açısından ve alanın inşasına eş değilse, o beş bin sayısı sadece bizim atama kriterlerimize ve içinde bulunduğumuz departmanın bir üst merciiine

sunacağımız, kendimizi başarılı gösterebileceğimiz, olumlu değerlendirmeye katkı sağlayabilecek sayı olur.

Dergiciliğimizi nasıl yapacağımız konusunda bir gündem maddemiz olması lazım. Rutin ihtiyaçları karşılayış yönü ile bunu kaliteyle taçlandırarak bir arayışı beraberinde nasıl götürebiliriz? Bunu konuşmaya, bunu yapmak için adım atmaya veya atılan adımlara şahitlik etmeye başlamak; ümidimizin dayandığı yer burası.

Ahmet Güven: *Bu kadar dergi olmasına rağmen bir yığılma var, bunu görüyoruz. Dergilerde örneğin bir makale göndermek istediğinizde bazı dergilerde örnek veriyorum bir buçuk, iki yıl süresince makale kabul etmediklerini çünkü zaten ellerinde çok sayıda makale olduğunu söylüyorlar. Tabi sosyal bilimler alanı için konuşuyorum özellikle. Dolayısıyla bu kadar çok dergi varken bu kadar çok da bir yığılma var. Bunun sebebi az önce bahsettiğimiz mesele belki, tabi yapısal bir sorun var burada. Ancak bu yapısal sorun belki yazarları da etkileyen bir mesele. Yani karikatürize etmek gerekirse, bu bir akademisyenden duyduğum bir ifadeydi, “tıpkı Süper Mario’nun puan toplaması gibi puanları topladıktan sonra doçentliğe başvurmak” gibi. Böyle bir tanımlama yapmıştı. Üzülerek söylemek gerekir ki kimse zaten senin yaptığın işin niteliğine falan bakmıyor, puanı karşılayıp karşılamadığına bakıyor. İşte yüz puanı geçtin mi, geçmedin mi? diye bakıyor. Dolayısıyla bu yapısal sorunlar dergicilik tarafıyla yükseköğretimin bir meselesi ama bu, bireysel olarak da, insan olarak da akademisyenlerin tutumunu -belki niteliği kenara koyma şeklinde- etkileyebiliyor. Birkaç akademisyen bir araya geldiğinde konuşulan konu illaki bir yerde teşvik, doçentlik kriterlerine geliyor. Şunu da söylüyorlar: “ben nitelikli yayın da yapmak istiyorum, Süper Mario gibi puan toplamak istemiyorum ama beni buna zorlayan bir şey var” diyor. “Benim puan toplamam gerekiyor ve başkaları hızla toplarken ben toplayamıyorum” gibi. Dolayısıyla buradaki bu yapısal sorun insan unsurunu da ciddi anlamda etkiliyor. Bu açıdan yani nitelik açısından makalelerin belki yeterince iyi olmamasına sebebiyet veriyor. Bunlara bakarsak hocam, böyle midir? Bunlara katılıyor musunuz? Bir de, Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi’ndeki deneyimleriniz için söylüyorum, size gelen makalelerin niteliği, içerisinde yer alan sorunsal, yöntem, çalışmanın özgünlüğü bağlamında nitelikleri nasıldır?*

Hediyeullah Aydeniz: Şimdi senin yumuşatarak çok da sert olmak istemediğin kısım ile ilgili ben de bir iki bir şey söyleyeyim. Bu, ciddi bir yapısal sorun. Akademik üretim ve entelektüel arayışların da temelde bir ortam meselesi olduğunu düşünüyorum. Bu ortam olmadığında aslında nefes alabileceğiniz, etkileşimde bulunacağınız dolayısıyla birbirinizi

besleyebileceğiniz bir durum mümkün olmuyor. Bir ortaklık içerisinde aynı metne imza atmasanız bile o ortaklığın, toplumsal parçası olarak bilgi üretebileceğiniz o entelektüel zemini, akademik zemini yakalayabileceğini düşünüyorum. Şimdi bu zemini sağlayabilecek ortam olmadığı andan itibaren sizin bireysel çabanız yani tam Van Gölü'ndeki kefallerin suyun akışına ters yüzmesi gibi bir şeye dönüşüyor. Onlar başarıyor ama bence biz başarıma konusunda ciddi sorunlar yaşıyoruz. Burada yapısal bir sorun var. Nedir bu yapısal sorun? Yükseköğretimin sizden beklentileri neler? Bir akademisyen olarak siz ne yaparsanız işinizi tam yapmış olursunuz? Dolayısıyla şu andaki yürüyen mekanizmada sahip olduğunuz işleyiş olabildiğince daha fazla metin yayınlamayı ve bu metinlerin büyük oranda hakemli dergilerde yayınlanmış olmasını gerektiriyor. Ve buna uygun olarak da siz başarılı veya başarısız bulunmuş oluyorsunuz. Veya bir yıl değil beş yıl gecikmeli olarak hak ettiğiniz unvanı ya da olmanız gereken pozisyonu alabiliyorsunuz. Bilgi üretim sürecine bambaşka imkânlarla katkı sunmaya ancak evrilebiliyorsunuz.

Yapısal sorunlar bireysel fedakârlıklarla çözülmez

Oysa burada bence ciddi bir problem var, o problem de size ben sevdiğim hocamın bir ifadesi ile aktarıyorum: “Yapısal problemler, bireysel fedakârlıklarla çözülmez.” Şimdi bu yapısal bir sorun. Bu yapısal sorunun bireysel tarafa düşen kısmı ne? Bence bunun konuşulması, görünür kılınması, tartışılması lazım. Bunun en önemli unsurlarından bir tanesi yükseköğretimin yapısal meselesi. Bir başkası ise açılan üniversite, fakülte, bölüm, ana bilim dalı ve bilim dalı noktasındaki yükseköğretimin genişlemesine bağlı olarak bunu sağlayabilecek diğer yan unsurların hayata geçirilmesi. Bunlardan bir tanesi bence dergi. Yani akademisyen yetiştirilirken onlardan beklentilerini sağlayacak araçların, mecraların, ortamların sunulmasıdır.

Nedir bu? Sadece doktor öğretim üyeliğinden doçentliğe, doçentlikten profesörlüğe geçiş değil. Hatırlıyorsan 2010'larda yükseköğretim sistemimiz kalite arttırmak adına yüksek lisans tezi ve doktora tezi savunmaya girmeden önce birer hakemli dergide makale yayınlama şartı getirdi. Anonim hakemlerin objektif kriterleri dikkate alarak yaptıkları değerlendirmeden sonra yüksek lisans tezinden bir makale yayınlamaya değer görüyorsa ancak savunmaya girebilir diye karar alındı. Sonra doktora için de aynı kural kondu. 2015'te dergiyi devraldığımızda yetişmekte zorlandığımız işlerden birisi de buydu: yüksek lisans tezini bitirmiş ve savunmaya girmesi gereken yüksek lisans öğrencisinin tezinden çıkardığı

makaleyi değerlendirme süreci. Bir süre sonra beraber dergideyken bunun yürümeyeceği anlaşıldığı için yüksek lisans tezi için bu şart düzenlemeden çıkarıldı ve bu hâlâ doktora tezi için devam ediyor. Oysa doktora tezini tamamlayabilmek için bile mevcut programlara alınan öğrencilerin mezun olabilmesi için bence geometrik artış gerektirecek bir dergi ihtiyacı vardır. Sadece akademisyenler için değil, akademisyen adayları için de yükseköğretimin lisansüstü süreçlerin tamamlanması için bile şu andaki sayılardan çok daha fazla bir dergiye ihtiyaç var. Burada da, Marmara İletişim Dergisi’ni 2015’te ekim ayında görevi devraldığımızda birinci mesele doçentlikten önce doktora ve yüksek lisans tez savunmasına girebilme şartı da en büyük sorunlardan birisiydi.

Sonraki süreçlerde bizi en fazla meşgul eden sorulardan bir tanesi şuydu: Makalemiz ne kadar sürede yayımlanacak? Yani ben bu oturumu da dikkate alarak o yıllara ait veri dosyasına baktım. 2020 yılı hariç 2015’den 2019 yılına gelen süreçte kabul edilen ve reddedilen makalelere baktım. Reddedilen makale sayısı daha fazla. 84 tane makale reddedilmiş ve 81 tane makale yayınlanmış. Bunlar sadece reddedilen ve kabul edilenler bakımından. Peki süreç ne kadar sürüyordu? Yayınlanması iki yılı bulan makalelerimiz oldu. Tabi hedefimiz, Marmara İletişim Dergisi editör kadrosu olarak yazar, hakem ve editörler arasındaki iletişimi mümkün olduğunca diri tutarak süreci en kısa sürede tamamlamaktı. Ama hakemlik sürecinin öncesi -editöryal süreç- elimizi hızlandırabiliyordu.

Dergicilik, akademide, bir iş olarak görülüyor veya önemsenmiyor

Hakemlik süreci çok fazla zaman aldığı için bir sorun teşkil ediyor. Bu süreç altı aydan bir buçuk yıla kadar uzayabiliyor. Belki bunun nedenleri üzerine birkaç şey söylenebilir. Bir tanesi şu; dergi editörlüğü ve derginin parçası olan diğer akademik personelinin bir iş kalemi olarak çok da önemsenmemesi. Yükseköğretim sistemi içerisindeki mevcut akademik kadronun ve insan unsurunun dergiciliğe nasıl baktığı ve bununla ilgilenmesi halinde bir iltifat görüp görmeyeceğidir. Klasik sözdür: “Marifet iltifata tabidir”. Geçtim takdir olarak ifade etmeyi, asgari şartları yerine getirerek bu işin yapılabilmesi noktasında ciddi bir problem var. Bir şekilde bu anlamı ile temel meselenin özveri olduğunu düşünüyorum. İkincisi de Cemil Meriç’in de dediği gibi “dergi, zekâlar topluluğunun eseridir.” Hakikaten dergicilik, kadrolarıyla kolektif yapılacak bir iştir ve editöryal kadronun unvanına bakılmaksızın bir ekip halinde oraya özveriyle müdahil olunmasıdır. Bir şekilde özveri ile giderilebilecek bir şey. Ben hâlâ o kurumsal alanın halledildiğini düşünmüyorum, ciddi bir problem bence. Yayıncı olarak görülen derginin çıkartıldığı departmanın başındaki yöneticilerimizin bu meseleyi

fazlasıyla önemsemeleri gerektiğini düşünüyorum. Onlar için de bir sorumluluk duygusu olmalı. İkincisi editör olmanın kendisinin bir değerinin, akademik anlamda yeterince karşılığının olmaması diyelim. Evet baş editörün ve editörün akademik faaliyetlerde bir karşılığı var. Ama mesela editör yardımcıları en çok çalışan arkadaşlarımız, ama onlara bir türlü çalışma motivasyonu sağlayacak ve yaptığı işin bir iş olduğu, yaptığı işin herhangi bir istatistik formunu doldurmaktan çok daha fazla bir değer olduğunu kabul ettirebilecek bir anlayıştan bile yoksun olmamızdır. Şimdi bu editöryal alanla ilgili bence hala ciddi problemlerimiz var. Mesela biz Marmara İletişim Dergisi'ne başladığımızda “dergide ne iş yapıyorsunuz?”, “Dergide iş mi var?” deniliyordu. Hani araştırma görevlisi arkadaşlara, bölümlerden veya danışman oldukları hocalarımızdan hatta meslektaşlarından gelen, işlerinin değerine ilişkin sorgulamalar zaten özveriyle yapılan bir işe en büyük engel olan unsurdur. Şimdi zaman meselesi orada bir şekilde özveri ile halledilebiliyor, ki halledemeyen ve sorunu olabilecek bir sürü dergi de olabilir. Ama bizim dergi açısından yapabildiğimiz müdahale biraz bunu yürütmekti...

Hakemlik müessesesine gereken saygınlığı kazandıramadık

İkincisi ise hakemlik. Hakemlik müessesesi de bence Türkiye'de oturmamış ve değeri bilinmemiş, bu yüzden angarya olarak görülen bir alan. Ancak özveriyle alanına ve kendine duyduğu saygı gereği gerçekten zaman ayırıp bu alandaki “varsa kalite düşmesin yoksa yeni üretimlerle bu alanın kalitesi biraz artsın” heyecanını hala koruyan hocalarımızın emeği ve zaman ayırması aslında orayı kurtarıyor. Orada da yine hakemliğin akademide bir karşılığı yok. Bir ara teşvik kapsamına alındı, cüzi bir puan. Ama o da bu sefer başka bir olumsuzluğa, metinler okunmadan raporların doldurulmasına yol açacak örneklerle karşılaştık. Buradaki ana sorun bir yükseköğretim sistemi içerisinde hakemliğin ücretsiz olması. Ücretsizlikten dahası değer olarak müessese olarak oturmamış ve gerekli saygınlığın verilmemiş olması. Dediğim gibi ben bir iş olarak görülüp emeğinin karşılığının görülmesi gerektiğini düşünüyorum doğrusu ve orada da zaman meselesi en fazla akademisyenlerin ve araştırmacıların önündeki engeldir.

Bir başka mesele yazarlık boyutu. Yazarlar ilgili derginin kurallarını veya akademik bir metnin taşınması gereken temel özellikleri sağlam bir şekilde inşa etmeden, onları yerine getirmeden metni gönderdiğinde bence en büyük problem burada yaşanıyor. Yani benim beş

yıllık editörlük deneyimimde gördüğüm en fazla zaman kaybettirme unsurlarından bir tanesi araştırmacıların gönderdiği makalelerin niteliği. Evet, hakemlik müessesesinde yaşanan sorunlar var, hakemlik tamamen gönüllü işliyor. Hocalarımızın bir sürü akademik, idari ve bütün hayata ilişkin işlerinin yanı sıra emek ve zaman ayırıp o metni değerlendiriyorlar. Hakikaten saygı ve şükranla her zaman anmak lazımdır. Akademik hakemlik müessesesini ekstradan vurguyla yükseköğretim sisteminin gündemine getirmek lazım. Ama oradaki zaman ve makul görülebilecek sürenin uzamasının ötesinde editöryal anlamda hakemlik sürecini en fazla zorlayan şey araştırmacılarımızın gönderdiği makalelerin niteliği. Yani içerik olarak alana, literatüre ne katıyor kararından önce bir bütünsellik ve tutarlılık içinde bir sistematik metin inşa edilmesi meselesi. Yani ne yapıyorum? İş mi yapıyorum? Nasıl yapıyorum? Hangi araçları kullandım? Hangi sonuca vardım? Bunların her biri aslında bir tür amaç, kapsam, kavramsal, kuramsal çerçeve, yöntem, analiz ve metnin sonuçlandırılması ve baştaki soru ile ilişkilendirerek bir sonucun inşasına dair bütünsel metin üretememesi. Bizim beş yıllık editörlüğümüz süresinde özel sayıları da dâhil edersek on bir sayılık bir dergi çıkarmış olduk. On bir sayılık akademik dergi tecrübesini dikkate aldığımızda en büyük problemlerin bir tanesi buydu.

Görünür olmayan bir faaliyet alanı: Dil editörlüğü

Bir sonraki sorun da -özellikle matbu dergicilik sürecinde hatta elektronik alana geçtikten sonra da yaşanabilecek bir sorun- üniversiteler bünyesindeki yayın öncesi hazırlık sürecinin yaşattığı sorunlar. Bunların en büyüklerinden bir tanesi bence hakemlik ve baş editörlük kadar değerli olan şey tashih sürecidir. Yani bilim yaptığımız dilin biçimsel özellikleri, makalenin taşınması gereken sistematiklik, bütünlük ve tutarlılık içinde bir metin olup olmadığı meselesidir. Bunu yapacak kişi dil editörü olarak ifade ettiğimiz veya eski ifadesi ile redaktör... Redaksiyon işini genelde yine özveriyle yapan araştırma görevlisi arkadaşlarımızdır. Bu alanda özel olarak kendini yetiştirmiş arkadaşlarımız yine özverisiyle çalışmalara katkı sağlıyorlar. Orada da idari ve akademik anlamda yine bir karşılığı yok. İş olarak da görülmediği için rutin evrak işlerinin de araya girmesi gereken ve görünür kılamadığımız bir iş olduğu için de ciddi sorun yaşadığımız bir faaliyet alanı. Ve bence en az hakemlik kadar dil editörlüğü -hem İngilizce dil editörlüğü hem de Türkçe dil editörlüğü- ayrı bir müessese olarak ve emeklerinin karşılığı görülerek önce bunun bir iş kalemi olarak kabul edilmesi gerekir. Yapılan işin ne kadar değerli olduğunun önce teslim edilmesi ve yine normal maaşların dışında yaptıkları iş anlamında bedel ödenmesi, emeğinin karşılığının verilmesi

gereken bir alan. Orada da ciddi problem var ama bu problem nasıl aşıyor? Genellikle bu mekanizma zayıflatılarak daha niteliksiz metinler olarak dergi sürecinin yetişmesi için bir hızlandırılmış yayım sürecine dönüşüyor. Bir de tasarım süreci var. Ama yine zaman gerektiren, özellikle üniversite bünyesinde merkezileşmiş ve yine çok az sayıda insanın yaptığı ve dergi sayısı da arttıkça daha fazla zaman alan bir meseledir.

Zaman baskısı akademisyenin kalitesini zedeleyen bir unsur

O açıdan zaman meselesi akademisyenler için bir baskı unsuru. Kesinlikle kalitelerini de zedeleyen, en önemlisi kaliteli bir iş yapma ümidini bence kesen, o arayışı ve ümidi olumsuz etkilediği için çok üzerinde durulması gereken bir mesele. Mümkün olduğu oranda asgari şartları yerine getirerek kaliteli bir iş yapmak isteyen, çok fazla metin yayınlamak değil kaliteli metin yayınlamak isteyen, asgari şartlarda yükseköğretim sisteminin beklentilerini karşılayıp, nitelikli iş üretmeye, nitelikli metin üretmeye dair çabayı, ideali ve bu noktadaki enerjiyi olumsuz etkileyen bir unsur olduğu için çok fazla üzerinde durmamız gereken bir meseledir. Bu açıdan akademisyenler üzerindeki zaman baskısının telafisini mümkün kılacak şekilde, sayısı artmış, kurumsallaşmış, periyodunu koruyarak süreci tamamlayan yeterli dergi sayısına ulaştığımızı söyleyemeyiz. Bu da belki bir olumsuz taraf. Ben yükseköğretim sistemimizin koyduğu kuralları karşılayabilecek araçlardan biri olarak yeterli dergi sayısına sahip olmadığımızı düşünüyorum. Bunun zaman baskısının, en azından bizim beş yıllık deneyimimizden hareketle daha çok hangi aşamalarda nasıl yayıldığını, nasıl uzadığını biraz ifade etmiş oldum. Belki bu araştırmacılar kaynaklı metinlerin asgari şartlarını yerine getirmemesi kaynaklı sorunun nasıl zamana yayıldığına dair bir iki şey söyleyip sözü sana bırakıyorum.

Her makale aslında kolektif bir üründür

Biz bu sorunu nasıl çözmeye çalıştık? Marmara İletişim Dergisi-Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi'nde anonim alan editörlüğü değerlendirmesi yoluna gittik. Hakemlikten önce editörlük inisiyatifi ile bu metnin taşınması gereken özellikleri ve akademik metinlerdeki özellikleri barındırıp barındırmadığı noktasında hakemlik formu gibi bir form geliştirdik. Ve alan editörü gibi bir müessesemiz olmadığı için de çoğunlukla gönüllü olarak editör yardımcısı arkadaşlarımız yeri geldiğinde fakültedeki dergilerde rol almasa da rica, minnet kapılarını çalıp destek aldığımız hocalarımızın katkısıyla hakemlik sürecine dâhil edilip edilmeyeceği noktasında uzmanlık alanlarına uygun olarak hocalarımızdan destek aldık.

Burada da üç karar çıkabiliyordu veya dört karar diyebiliriz. Birincisi ret: “hakemlik sürecine dâhil edilemez”. Bu karar çıktığında da kafalarına göre değil veya beklentilerine göre değil oluşturmuş olduğumuz editöryal değerlendirme formuna göre bir karar veriliyordu. O formdaki yazılı gerekçeyle hakemlik sürecine dahil edilemez kararı çıkabiliyor. İkincisi “hakeme gidebilir” kararı çıkabiliyordu. Üçüncüsü ise “düzeltme yapıldıktan sonra hakeme gidebilir” kararıydı. Bu karar çıktığında hakemlik sürecine dahil edilmeden yazara dönüş yapmak durumundayız. Bu zaman kaybı oluyor. Bu yüzden zorlamamak için asgari şartları yerine getiriyorsa genelde hakemlik sürecini başlatıyorduk. Ama sorunlar olduğunda bazen iki, bazen üç defa hakemlerden düzeltme taleplerinin de geldiğini, gelebileceğini de düşünürsek etkili bir yoldu aslında. Özellikle ciddi hakemlik yapan hocalarımızı şükranla analım. Onların katkısıyla metin nitelikli hale gelmekle beraber, zaman kaybına da yol açıyor. Burada zaten çok aşamalı ve çok aktörlü üretim süreci olduğu için aslında bir tür kolektif üretim. O metin artık tek başına o yazarın metni olmuyor. Bu anlamıyla dergiciliği biz bilgi üretim süreci olarak görebiliriz. Editöründen hakemine, dil editörüne varana kadar çoklu aşamalarla, çoklu aktörlerin birikimlerini, emeklerini ve alın terlerini akıttıkları bir metin olduğu için, onun olgunlaşmasına katkı sağladıkları için bir bilgi üretim süreci gerçekten, bir tür tez üretim süreci gibi düşünebiliriz.

Bu anlamıyla da hani her aşamanın getirdiği bir zaman kaybı ve bu zaman kaybının dergicilik üzerine bir sorunu var. Sen de bunu daha çok hissediyorsun ve zamanı geldiğinde yayınlamak zorundasın. Bu indeks süreçleri bir gün bile artık ertelenmeyi, gecikmeyi kaldıramayacak bir sıkılıkta işliyor. Birincisi derginin iç işleyişteki üretim sürecindeki zaman baskısı, ikincisi ise sen biraz önce vurgu yaptın, “publish or perish” kuralına bizi mahkûm eden sürecin akademisyenler ve akademisyen adayları üzerinde yaptığı baskı. Ben bunun özel bir mesele olarak gündem edilmesi ve üzerinde durulması gerektiğini düşünüyorum. Bence insan unsurumuzu kaliteli hale getirmekten çok, öğüten bir şeye dönüşüyor ve görece, nicel göstergelerle başarı olarak gösterebileceğimiz bir raporlama sürecine katkı sağlayabilecek bir sonuç üretiyor. Ama uzun vadede akademik alanımızı da belki daha fazla düşündüğümüz entelektüel kapasitemizi de olumsuz etkileyen bir durumdur.

***Ahmet Güven:** Hocam ben de hakemlik meselesine değinecektim, siz değindiniz gerçi ama. Bu biraz ihmal edilen bir mesele. Çünkü hakemlik yapmanın ne puan olarak ne de maddi olarak hiçbir karşılığı yok. Dolayısıyla sadece ya kişisel ilişkilere kalıyor mesele ya da idealist hocaları bulup onlara belki hakemlik yaptırabiliyoruz. Geçtiğimiz Mart ayında Kültür*

Ocağı Vakfı'nın düzenlediği sosyal bilimlerde dergicilik ile alakalı bir çalıştay vardı. Mesela orada birkaç katılımcı hakemlik meselesini ele almışlardı ve bazı çözüm önerileri getirmişlerdi. Belki bir ücret veya bir puanlama söz konusu olabilir. Akademik teşvikte de doçentlik kriterleri içerisinde de hakemliğin bir karşılığı yok. Bir de işin yazarlık boyutundan bahsettiğiniz, onu da soracaktım. O da önemli bir mesele. Dediğiniz gibi bir dergide yayınlanmış olan bir makale sadece o yazarın bir metni olmuyor artık. Çünkü önce bir editöryal süreçten geçiyor. Arkasından bir hakemlik süreci oluyor. Duruma göre iki veya üç hakem olabiliyor bu. Çünkü düzeltme talepleri, yazarın metni düzeltilmesi ve dolayısıyla defalarca hakem, editör ve yazar arasında bir iletişim kurulması gerekiyor. Metnin olgunlaşma, kemale erme süreci söz konusu oluyor. Bu süreçte muhtemelen bir takım sıkıntılar yaşanıyor olabilir. Editör ve yazar ilişkisi bağlamında bakarsak yazarın düzeltme taleplerini yerine getirme motivasyonları ne düzeyde oluyor? Yazarlar metinlerini olgunlaştıran bir sürecin içine giriyorlar. Bu açıdan olumlu bir dönüş olması gerekiyor aslında. Böyle oluyor mu gerçekten?

Hediyeullah Aydeniz: Hakemlikle ilgili mevcut uygulamalardan bir tanesini de göz ardı etmiş olmayalım. Hak ettiği düzeyde bir değer verilmiyor ve bence de henüz müesseseseleşebilmiş değil. Doçentlikte de kabul görmüyor. Ama kadro çıktığında atanma sürecine etkisi var. Yani bazı üniversitelerin puanlama sistemine baktığınızda doktor öğretim üyesi olarak veya doçent olarak kadroya atandığınızda belli oranda bir karşılığı var. Ama motivasyonun ana unsuru, alanın saygınlığını ve o saygınlığı temsil edebilecek dergileri, dolayısıyla kurumları inşa etmek olmalı. Yani o saygınlığını gösterebilecek bir akademik çevre inşa etmek ve hakemliğin ne kadar değerli olduğunu, hem akademik boyutta hem idari açıdan bir değer olduğunu ortaya koyabilmek lazım. Bu, yeri geldiğinde para da olabilir veya başka çözümler de geliştirilebilir. EmegİN bir karşılığı olursa bence sorunun çözümüne katkı sağlar.

Yazarlık meselesinde de, çoklu aktörlerin müdahil olup metni olgunlaştırma sürecinde sorun yaşadığımız boyutlar sadece yazarlarla sınırlı değil. Çünkü metni üreten aktör, genç akademisyen aday olabilir, genç akademisyen olabilir, dolayısıyla metninde bazı eksikler olabilir. Ama hakemlik müessesesinin de nitelik ve akademik boyutunda sorunlarla karşılaştık. Yani birinci olarak şunu söyleyelim; editöryal aşamadaki değerlendirmeleri, hakemlik sürecinin hızlı sonuçlanması ve makalenin kabulüne de katkı sağlayacak şekilde bir dil ile döndüğümüzde, çoğunlukla olumlu bir motivasyon ile geri dönüş aldık yazardan. Ama

daha sonra bu ilk yağmacı dergilerin önemli bir aktörü olarak ortaya çıkan bir şahsın gönderdiği bir makaleyi editöryal aşamada reddettiğimizde neredeyse tehdit edilmiştik. Editöryal aşamada reddettiğimiz bu makalenin yazarı tarafından dekanlığa ve başka yerlere şikâyet edildik ve bizim kişisel olarak onunla uğraştığımızı ve önyargılı olduğumuza dair suçlamalarla karşı karşıya kaldık. Bu örnek olayda elimizi rahatlatan ve yazarın temelsiz iddialarını çürüten olgu editöryal süreçteki anonim değerlendirme süreci olmuştu. Geliştirdiğimiz anonim değerlendirme formunu dolduran editör arkadaşımız yazarın kimliğini bilmeksizin hangi gerekçeyle makaleyi reddettiğini belirtmiş olduğundan dolayı başka hiçbir açıklamaya gerek kalmadan idari olarak, kurum için sorun çözülmüştü.

Ana sorunlardan bir tanesi, hakemlerin taleplerini iletirken nerede durduklarıyla ilgili. Genelde hakemler değerlendirmelerinde hakem formuyla sınırlı kalarak ve gerekçelendirerek haklı talepler iletiyorlar. Ama bazen makalenin inşa edildiği sorunsal, içinden konuştuğu paradigma, tercih ettiği yöntem, veri toplama tekniği ve analiz noktasında hakemin nerede durduğu konusunda da sorunlarla karşılaştık. Bu biraz Türkiye’deki sosyal ve beşeri bilimler alanının kurumsallaşması ile ilgili bir sorun. Eğer nicel bir veri yoksa onu bilimsel saymama gibi yaklaşımlar var. Metnin kendi içinde inşa edilen kriterlerden hareketle hakemlik formunu doldurmak yerine “bilim dediğimiz şey, bir hipotezi test etmek zorundadır ve nicel bir ölçme aracını kullanmak durumundadır, bu olmadan da yayınlanamaz” noktasındaki hakemlik raporlarıyla karşılaştığımız oldu. Ama detaylı, yol gösterici, ilk aşamada reddeden değil araştırmacıları ve yazarları düzeltme yoluna teşvik eden çok sayıda hakem örneği ile de karşılaştık. Dolayısıyla yazarlarımız çok olumsuz tepkilerle karşılaşmadı. Hakemlik sorunundan kaynaklanan, hakemin kendisine atfettiği rolden kaynaklanan sorunlarla karşılaştık. Ama zaman kaybı dışında yazarlarımızdan çok olumsuz tepkiler almadık. Daha çok yapılan katkılardan dolayı memnuniyet ve teşekkürle karşılandık. Hangi düzeltme talebini yerine getirip hangi talebi niçin yerine getirmediğini raporlar halinde ortaya koyan dönüşler aldık genelde.

Uzun vadede imkân olursa bu verileri bir hakemlik makalesi olarak değilse bile bir araştırma notu şeklinde yayınlamaya niyetim var. Mutfaktaki işleri bilgi nesnesi haline getirip akademik alanın parçası kılmak lazım. Yani bir konu başlığı olarak akademik dergiciliğin çeşitli aşamalarını ve aktörlerini araştırma konusu yapıp tartışma zeminine dönüştürmek gerekiyor. Ona uygun bir zemin yakaladığımızdan bahsettik. Bu anlamıyla belki mutfaktaki

kısımları, tabii bilimsel prensipleri, çerçeveleri ve mahremiyet meselesini koruyarak, bilgi üretimi meselesi olarak derin bir akademik araştırma alanı olarak görmek lazım.

Dil editörü meşru bir otorite olarak kabul edilmeli

Yazarlık, hakemlik ilişkisinde çok sorun yaşamadık. Ama sorun yaşadığımız başka unsurlar vardı. Dediğim gibi birincisi editöryal değerlendirmeler ve ikincisi ise hakem süreçlerinden sora, son aşamada yer alan dil editörlüğünde yaşadığımız sorunlar. Yani dil editörlüğünün metin içerisinde biçimsel olarak eksikliklerin tespiti sayesinde sorun yaşamıyorduk. Ama bizim dil editörlerine verdiğimiz bir görev daha vardı: Metnin yapısı, bütünselliği ve akışkanlığını düzenlemek. Bu, genel olarak dil editörlerinin işidir. Metnin tutarlılığı noktasında hakemlerden kaçan bazı unsurlar olduğunda ve dil editörü bunları tespit edip düzeltme için yazara döndüğünde yani hakemlerin kabul kararına rağmen düzeltme olarak gittiğinde sorun yaşadık. Hakemlik raporu doğrultusunda mutlak olarak o metnin yayımlanması gerektiği noktasında genel bir kabul var. Halbuki bu aşamada yayın kurulunun veya editörler kurulunun tasarruf yetkisi vardır, kararı gerekçelendirmek şartıyla. Tabii bu aynı zamanda hakemlik müessesesinin sağlıklı işlenmediğine dair bir gösterge de olabilir. Ama hatırı sayılır düzeyde dil editörlüğü düzeyinde tespit ettiğimiz eksiklikleri özveri ile emek vererek düzelden ve hassasiyetleri ile yaptığımız dönüşlerde olumlu karşılık veren yazarlarımız vardı. Ama dil editörünün meşru bir otorite olarak kabul edilmesi ve dil editörünün düzeltme talebi isteyebilen bir aktör olduğunun kabul edilmesi ile ilgili sorun yaşadığımız söylenebilir. Dil editörünün görev alanı ve müdahale alanı nerden başlayıp nerede biter? Burada da alan bilgisini tam olarak öğretmediğimiz için dil editörlüğü daha mikro alanda, kişisel alanda ilerliyor. Yavaş yavaş bunun kuralları kabul edilmeye ve yerleşik hale gelmeye başladı.

Hakemlik otoritesi ile birlikte başka bir sorunu ifade etmek isterim. Birincisi, içinden konuşulan paradigmaya sadakatle, gelen metinleri değerlendirmede yaşanan sorunlar. Bir de iş yoğunluğundan veya başka meşgalelerden dolayı zihni dağınıklığın getirdiği hızlı rapor yapıp gönderme sebebiyle yaşanan sorunlar.

Biz Marmara İletişim Dergisi-Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi'nde oluşturduğumuz formlarda her bir sorunun karşısına sadece evet ve hayır cevapları dışında açıklama yapacakları bir sütun eklemiştik. Hakemler sadece işaret koyarak yayınlanabilir, yayınlanamaz veya düzelterek yayınlanabilir şeklinde değil her bir makale unsuru ile ilgili

düşüncelerini yazmasını talep ettik. Sadece sonuç kısmında genel bir değerlendirme değil, her bir soru ile ilgili bir değerlendirme bekliyorduk. Orada o soruların boş gelme oranları arttıran hakemlere mesela beş yıllık süreç içerisinde, hakemlik yaptırmama gibi tercih kullanıyorduk. Dolayısıyla bu işi hakkıyla yapan hocalarımıza ekstra bir iş ve kapılarını daha fazla çalmak anlamına geliyordu. Ama hakemlik müessesesinin dergiyi olumsuz etkileyebilecek sonuçlardan bir tanesi de raporun tam olarak doldurulmadan ve onun gerekliliklerini yerine getirilmeden gönderilmesi. Ben bunu hakemler için bir eksiklik olarak söylemiyorum. Mevcut yükseköğretim sisteminin yapısal sorunlarından bir tanesi bu. Ve sürecin doğal parçası olarak hem cevap vermemelik durumuna düşmemek için hem de değer verdiği için, ama bir sürü uğraştan dolayı da yoğunlaşamadığı için veya konsantre olamadığı için hakemlik raporunu sadece sonuç kısmıyla gönderen hocalarımız da oluyordu. Orada hakem havuzumuz ve sayımız fazla olsa da -altmış beş tane iletişim fakültesi şu anda faal ve dolayısıyla bu epey nicel olarak ciddi bir akademisyen popülasyonuna denk geliyor- alanımızın çoklu disiplinlerin kesiştiği bir zemin olduğunu düşündüğümüzde o alt alanlarla ilgili metinlerde uygun uzman bulmak konusunda zorluk çekiyorduk. Burada da yapabildiğimiz –bence YÖK’ün güzel bir hizmeti- resmi web sitesindeki havuzundan anahtar kelimelerle alan hocalarının tespitini yapmak ve iletişim dışındaki hocaları da sürece dahil etme konusunda katkı sağlamak oluyordu. Bu da hem editörler açısından hem fakülte yönetimi ve derginin bağlı olduğu birimin yöneticileri açısından hem de bu üretim sürecinin diğer paydaşları açısından üzerinde durulması gereken bir meseledir.

***Ahmet Güven:** Bir başka mesele de intihalle alakalı, onunla alakalı konuşmak istiyorum. İntihal meselesi tabii, etik bir problem. Akademide ne kadar karşılaşıyor, dergicilikte ne kadar ayrı bir şey ama şimdi bazı benzerlik programları var. İntihal programları diyoruz gerçi bunlara ama benzerlik programı demek daha doğru herhâlde. Bunlarla alakalı da bir sorun var gibi geliyor bana. Çünkü adeta alanda intihal programlarının sonuçlarına bir kutsiyet atfetmek gibi bir noktaya varılmış gibi. Bilemiyorum. Çünkü gözlemlediğim kadarıyla örneğin bir dergi diyor ki yüzde yirminin üzerinde benzerlik kabul etmiyoruz, yüzde yirminin altında rapor almanız gerekiyor, makaleyi gönderirken. Fakat bu fazla teknik bir şey hale gelmiş gibi. Yani bunu yaşayan bir arkadaşım var mesela. Bir dergiye makale gönderdiğinde azami benzerlik oranının biraz üzerine çıkmış makalesi. Dergi diyor ki, bunu azami oranın altına düşür. Örneğin yüzde on beşse, yüzde on beşin altına düşür. O da metni alıp işte bazı noktalarını düzelterip değiştirip benzerliğini yüzde on beşin altına teknik olarak düşürmüş oluyor. Şimdi belli bir oranın altında olması o makalede*

bir intihal olmadığı anlamına gelmeyeceği gibi tam tersi de esasında doğru değil belki. Hani bununla alakalı benzerlik programlarıyla ya da intihalle alakalı yaşadığınız sorunlar var mı? Bununla alakalı bir değerlendirme yapabilir misiniz hocam?

Hediyetullah Aydeniz: Tabii ki. Biz ilk başladığımızda henüz benzeşim programları devrede değildi aslında, 2015 yılında. En azından bizim Marmara Üniversitesi'nde. Bizim yapabildiğimiz şeydu: Akademik veri tabanlarında veya arama motorlarında anahtar kelimeler ile makaleyi aratmak. Dolayısıyla henüz benzeşim raporları yokken de büyük oranda benzeşim görüp de sürece dâhil edemediğimiz, etmediğimiz metinler olmuştu, çok az da olsa. Sonra benzeşim raporları devreye girdi ve benzeşim raporları ile ilgili biz de Marmara İletişim Dergisi olarak yüzde yirmi (% 20) benzeşim oranını koyduk. Oradaki temel mesele evet bir düşünce hırsızlığının, bir emek hırsızlığının olmadığı asgari bir araçla önüne geçebilir miyiz sorusuna verdiğimiz cevap aslında. Ama bu programlarla editörler de intihal vardır kararını verecek merciler değil. Yani biz bir metinde, “bilgi hırsızlığı var, gerçekten burada başkasının emeği çalınmış, dolayısıyla bu metin ve bu kavramsal çerçeve bu metnin yazarına ait değildir” hükmünü verecek durumda değiliz. Bu çok daha fazla farklı uzmanların -aynı zamanda kriminal boyutu da olduğu için, yargısal boyutu olduğu için- birden fazla uzmanlık alanındaki insanların bir araya gelip karar vereceği bir mesele. Bu anlamıyla şu anda hayata geçirilen ve dergicilikte yaptığımız şey ne? Elimizdeki mevcut araçlarla biraz dijitalleşmenin önümüze getirdiği bir imkân olarak da -dijitalleşme öncesi metinler de dijitalize edildiği için- en azından belli oranda metin eşleşmelerinden, kelime ve cümle eşleşmelerinden hareketle biz aslında o metnin ne kadarı orijinal ve ne kadarı metnin yazarına ait ne kadarı değil noktasında bir değerlendirme yapabiliriz. Benzeşim programları bu kanaatin oluşması için devreye konmuş durumda. Orada da kesinlikle ben bu programların yeterli olduğunu düşünmüyorum. Hakemden geçmiş metinler içinde dil editörlüğü aşamasında, dil editörünün dikkatiyle fark edilmiş somut örneklerimiz var. Dolayısıyla o benzeşim programlarının nasıl manipüle edilebileceğinin somut örnekleriyle de karşılaştığımız için söylüyorum. Farklı mekanizmalar devreye sokularak bu süreç ancak minimize edilebilir. Ben tamamıyla önlenebileceğini düşünmüyorum. Çünkü benzeşim programları birebir benzeşimden hareketle gidiyor ama siz yüklem ve özneyi değiştirdiğinizde veya Türkçedeki bir eş anlamlı başka bir kelimeyi kullandığınızda artık program bu metni size ait olarak görüyor. Dolayısıyla programın manipüle edilebilirliği başta yola çıkış niyeti ve amacına uygun olarak bir sonucu garantilemiyor. Ama yine de, sadece ULAKBİM'in değil bizim kabul aldığımız indekslerin

koyduğu bazı temel kriterleri, mesleki prensip diyelim veya etik beyannamesi diyelim, dikkate aldığımızda o benzeşim raporlarını almak durumundayız. Yayımlanıp yayımlanmaması noktasında dayanabileceğimiz şu andaki en iyi veya mümkünler arasındaki tek dayanağımız neredeyse bu. Ama bence insan unsurunu devreye sokmamız gerekiyor. O insan unsuru gelen makalenin konusunu çalışmış, alanında uzman kişi olarak bir alan editörüdür. Alan editörünün şüphelenebileceği metin içerisindeki tutarsızlıklar veya bu tutarsızlıkların ötesinde kelime oyunları vesaire noktasında veya aşına olduğu diğer literatürden hareketle bir şey yakalayabilir. Hakemlerin burada öyle bir görevi yok zaten, onunla uğraşacak durumda değiller ama blok alıntılara da çok net itirazlar geliyor. Ama dil editörlüğünü belki burada daha ciddi bir aktör olarak devreye sokmak gerekir.

Biz klasik dergicilikte, dijital alana geçmeden önce dergiyi bir bütün olarak görüyorduk. Nedir? Dergi sadece tek tek makaleler olarak değil. Bütün makaleler bir derginin kimliğini oluşturuyordu ve bu açıdan bütün metinlerde biz dil bütünlüğünü, birliğini arıyorduk. Yani hem anlatım açısından hem biçimsel kural itibariyle bütünlük ve dolayısıyla tutarlık arıyorduk ve bunu yapmaya çalışıyorduk. Örneğin birinci makale ile son makale arasında farklı imla kuralları, noktalama işareti vesaire gibi veya başlıklar, atıf sistemleri noktasında bir standart getiriyorken dil açısından da bir standart oturtmaya çalışıyorduk. Bu açıdan da dil editörleri daha fazla hassasiyetle meseleyi inceliyordu. Öyle olduğunda da bu sefer metin içi atıflar ve kaynakça arasındaki özellikle -belki uyumda bazen de dil akışlarında- bizim yakaladığımız birkaç tane hakemden geçmiş olmasına rağmen raporlayıp reddettiğimiz makalemiz oldu. Ama zor bir mesele, dediğin gibi. Burada alan editörlerin inisiyatif alması ve dolayısıyla sorumlu tutulması gerekiyor ve dediğin gibi benzeşim raporlarından hareketle sadece biz bir ölçüt kullanıyoruz. O ölçüt kesinlikle intihal vardır anlamına gelmiyor. Ve o intihal şüphesi özellikle bu işi yapan editör, editör yardımcıları arkadaşlarımızın yazarlarla yapacağı yazışmalarda da dikkat etmesi gereken aynı zamanda ince bir dil ayarını gerektirir. Yani hem bu noktaya dikkat etmek gerekiyor hem de sizin başkalarının metnini kullanarak oluşturulan bir metni kendi derginizde yayınlamasının önüne geçebilmek için de hassas olmanız gerekiyor. Dolayısıyla mahremiyeti ve anonimliği hesaba katarak metin başlığı veya temayı falan dile getirmeksizin söylüyorum, benzeşimden hareketle reddettiğimiz metinler oldu. Doğrudan reddedemiyorduk, bir de öyle bir durum vardı aslında. Biz Marmara İletişim Dergisi’nde ne yapıyorduk? Benzeşim oranı yüzde yirminin üzerine çıktığı andan itibaren doğrudan ret değil de “yüzde yirminin altına düşürmeniz halinde editöryal ve hakem değerlendirme sürecine dâhil ederiz” şeklinde dönüş yapıyorduk. Bu bir anlamıyla

reddetmekti ama bir anlamıyla da biz buna ne diyorduk senin döneminde, teşvik edici ret diyorduk. Aslında teşvik edici ret, yazara düzeltme imkânı sunmaktı. Yani bu sorun benzeşim programlarında da kaynaklanabilir, yazarın metnini inşa etmesindeki atıf bütünlüğünden de kaynaklanabilir, gerçekten ciddi sorun da olabilir ama her halükarda yazarın kendi metnini inşa etme noktasında yeniden metnin bütün olarak gözden geçmesine katkı sağlayabilecek bir dönüş yapıyorduk. Benzeşimden hareketle yazarın düzeltme yapıp göndermesi halinde sürece dâhil ediyorduk. Ben son bir yılda ne tür bir gelişme var bilmiyorum, takip edemedim ama orada editörlerin elini de güçlendirebilecek bir durum da yok doğrusu. Yani siz belirlediğiniz kurallara uymakla mükellefsiniz. Ne dedik başta? Kuralların belirlenmesi, alenileştirilmesi ve bu kuralların uygulanabilirliğini sağlamanız ve birilerinin de yeri geldiğinde bunun hesabını sorabilmesi, hesap verilebilirlik. Şimdi siz bir kural belirliyorsunuz ve ilan ediyorsunuz. Bunu yerine getirmek için bizim yaptığımız uygulama neydi? Editöryal değerlendirmeye sokmadan metnin benzeşim raporunu almak. Benzeşim raporunu aldığınızda o kuralı aşan bir durum varsa yazara dönmek durumundayız. Bence bu karar alınmışsa uygulanmalı. Ama orada kesin bir hükümlerle “burada intihal var reddediyoruz” değil de dediğim gibi bizim bulduğumuz biraz esnek bir ara formüldü ve şu anda bunun manipüle edildiğine ilişkin şeyler daha fazla gündem oldu. Bilmiyorum nasıl bir çözüm bulunabilir ama çözüm bulunması gereken sorun alanlarından bir tanesi de bence evet bu yani benzeşim meselesi.

Belki burada intihal ve benzeşim meselesini teknik bir şeye indirgemeyip ahlak meselesi ve bilim yapma etiğinin, araştırma etiğinin veya başka meslek-içi denetim mekanizmalarının gündem edilmesi daha doğru. Sosyal denetim mekanizmasını, aynı alanda çalışan akademisyenlerin birbirinden haberdar olmasının sağlanması, üretilen metinlerin ne kadarının kime ait olup olmadığının bilinir kılınması -dolayısıyla bir akademik takiptir bu- bir denetimdir esasında. Hem o takipten hareketle beslenmedir, güncellenmedir, dolayısıyla bilgi birikimine katkı yapmaktır. Ama aynı zamanda karşılıklı aslında bir tür denetimi de getiren farklı bir tutum. Dolayısıyla en büyük sorunlarımızdan bir tanesi, tamam bu kadar dergi çıkıyor bu kadar metin yayımlanıyor peki bu metinler okunuyor mu meselesi.

***Ahmet Güven:** Tam ben de oraya gelecektim hocam. En azından son soru olarak onu konuşalım diyecektim. Çünkü önemli bir mesele bu kadar süreçler yaşıyor, hakemler editörlükler gibi. Neticede bir çalışma ortaya çıkıyor ve bunlar okunuyor mu? Ne kadar okunuyor ve alana ne kadar katkısı oluyor? Ya da en azından şu beklenebilir, ideal dergi nasıl olabilir ve olmalıdır. Belki de bu çalışmaların birbirleriyle konuşabilmesi, birbirine*

referans verebilmesi, en azından birbirinden haberdar olabilmesi bir tartışma zemini meydana getirebilir. Belki de bir derginin misyonu budur. Bir tartışma zemini meydana getirmeli ve o ortamdan güncel bir mesele, sosyal, siyasal, kültürel, yaşadığımız sorunlarla alakalı bir çözüm önerisi çıkmalı. Böyle bir noktada mıyız? Akademik bilgi üretimi birbiri ile konuşuyor mu? Konuşarak mı bir şeyler ortaya koyuyor? Ya da metinleri birbiri ile konuşturabilmek için ne yapılabilir?

Hediyeullah Aydeniz: Hayati bir meseleye dokunmuş olduk. Beraber oluşturduğumuz senin de parçası olduğun, diğer arkadaşların da katkı sağladığı, derginin ilk editöryal ekibinin “nasıl bir yayım sürecini dikkate alacağız? Görevimiz metin ile bitiyor mu? Yoksa devam mı ediyor?” tartışmasını yaptığımızda, *yayım öncesi, yayım süreci ve yayım sonrası* olarak üç aşama belirlemiştik. Aslında editöryal kadronun görevi hakemlik sürecini ve editöryal değerlendirme sürecini değerlendirip, yayın kurulu, kararı aldıktan sonra dergiyi yayınlamakla bitmiyor. Yayımlanan dergi içeriğinin, akademik dolaşıma girmesi konusunda dergi karar almıştı. Hatırlarsan onun başlığı da “gündemleştirme” idi. Dediğin gibi dergi yayınlanıyor ama akademik dolaşıma giriyor mu? Ben önce genel bir değerlendirme yapayım. Kendi izlenimlerim doğrultusunda bir yorum getireyim.

Metinlerimizin birbirleriyle konuştuğunu, bir tartışma zemini oluşturduğunu düşünmüyorum

Yine akademik atama süreçlerine katkı yapacak şekilde, teknik bir okuma biçimi olarak atıf sistemimiz var. Zaten ölçülebilir şeylerden bir tanesi de bu, atıf sayısı. Çünkü bu atıfların bir puan karşılığı var. Yoksa birbirimizi okumamız ve takip edebilmemiz pek mümkün olmuyor. Maalesef bu durum teknik olarak bir atıf meselesi üzerinden işliyor. İkinci olarak metin yazarken literatür değerlendirmesi makalenin ana konulardan bir tanesi olduğu için sizden önce aynı konuda oluşan birikimi aslında kritik ettiniz ve eleştirdiniz. Varsa eksiklikleriniz, pekiştirip güçlendireceğiniz bir şey, kendi metninizin konumlandırması çabasında literatürü ele almanız gerekiyor. Orada da bir dolgu malzemesi olarak literatürün kullanılması diye bir durum var. Dolayısıyla birbirimizin metinlerini okumamızın iki boyutu var. Bu anlamda ben birbirimizi okuduğumuzu dolayısıyla birbirimizle konuştuğumuzu düşünmüyorum. Metinlerimiz üzerinden de birbirimizle konuşma imkânı olmadığını düşünüyorum. Daha doğrusu böyle bir ortam yok.

Akademik ve entelektüel ortamlarımız gerçekten bir ortam olma, birbirimizi etkileyebilme ve etkilenme niteliğinden mahrum ve böyle bir durum yok. Bu açıdan metinleri niye üretiyoruz? Puan alıyoruz, akademik terfi süreçlerini tamamlıyoruz. Üniversite ve departmanlarımızın toplam çıktısını artırmak, yani yürütme sistemi içerisinde ve yükseköğretim içerisinde veya finans kaynakları bağlamında işlevsel olabilecek veriler olarak kullanmanın dışında yayınların pek okunmadığını görüyorum. Meslektaşlarımızın, aynı alanda olmak sebebiyle disiplin içerisinde haberdar olmak anlamında da okuma yönümüz zayıf. Genel olarak yan disiplinlerle dolayısıyla departman dışı alanlarla da konuşma meselesinde sorun var. Daha da önemlisi topluma karşı sorumluluk anlamında, o metnin genel okura ne söylediği ile ilgili problem var. Gerçekten okumak isteyen insanlar bazen akademi dışında daha fazla oluyolar ama akademik metin onlara hitap etmiyor. Hatırlarsan medya merkezinde beraber çalıştığımızda biz “Sinemarmara” diye bir dergi çıkarmıştık. Lisansüstü öğrencilerin metin üretebileceği bir dergi. O süreçte Derviş Zaim ile yaptığımız bir görüşmede, “bu akademik metinleri takip edebiliyor musunuz? Sektörel anlamda sizin yapacağınız çalışmalara katkı sağlıyor mu?” dediğimizde, “keşke sinema alanında beslenebilecek kaynaklarım olsa da okusam” demişti. Dolayısıyla politika yapıcılar, karar vericiler, ister özel sektörden ister sivil toplumdan ister kamudan olsun, istifade etmek istediklerinde de o metinlerin okunabilirliği ile ilgili bir problem var.

Doçentlik ve atama kriterlerinde sadece tek bir metin türünün kabul görmesi akademik disiplinlerin ekolleşmesini ve gelenek oluşturmasını engelliyor

Başka bir problem alanı oluşturduğunu düşündüğüm konulardan bir tanesi, belki bizim birbirimize konuşan, teknik bir dile dönüşen akademik metinlerimiz. Sadece o terminoloji diline aşina olanların anlayabileceği, hatta bir süre sonra sadece mikro alandaki insanların birbirini anlayabileceği bir terminoloji, anlamdan yoksun akademik biçimselliğin hâkim olduğu metin üretimi. Biçimciliğin metin içeriğine dolayısıyla öze baskın geldiği ve neredeyse tek başına müstakil bir yapı halinde akademik metinlerin üretilmesi. Bu ciddi bir problem. Bunu nasıl aşabiliriz? Akademik dergicilikte bizim tek bir metin türümüz vardı. Hakemlik sürecinde kabul almış, yayınlanan makaleler. Marmara İletişim Dergisi-Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi’nde metin türlerini çeşitlendirme yoluna gitmiştik. Yani bu söyleşide olduğu gibi akademik metin kadar değerlendirme metinlerini de akademik derginin parçası görmek... Bence metin türlerini çeşitlendirme yoluna gidilebilir. Ve o metin çeşitlerinin, hakemlik sürecinden geçmiş bazı metinlerden daha fazla katkı yaptığına şahit

oluyorum ben. Özellikle biz, senin de bulunduğun süreçte, tematik yayıncılık yaptık. Neydi bu temalar? Türkiye’nin karşı karşıya kaldığı en ciddi sorunlardan bir tanesi, hatta II. Dünya Savaşı’ndan sonra dünyanın en çok karşılaştığı sorun mülteci meselesi. Mülteciliği, medya ve iletişim çalışmaları alanında görelim diye biz iki sayı yayınladık. Akademik metinler de önemliydi ama en az onun kadar değerlendirme yazıları, araştırma notları gibi farklı yazı türleri de önemliydi. Biz sinema değerlendirmesi, film değerlendirmesi, dizi ve kitap değerlendirmesini araştırma notlarına dahil etmiştik. Yani bu çeşitliliğe doğru giderek ana metinlerle ilgili, tezlerle, makalelerle, akademik topluluklarla, kurumsal gelişmelerle ilgili bilimsel karakteri olan ama hakemlik sürecine dahil etmeden editöryal kadronun değerlendirmesiyle nitelikli metinler ve dolayısıyla okurlara hitap edebilecek içerikler üretebiliriz. Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi’nin son sayısını çıkartırken, Haziran 2020 sayısını, bir veda anlamında, bir editör yazısı yazdım, üst başlığı: “Kurumsallaşma, Gelenek ve Sürdürülebilirlik”. Yani bir kurumsal yapının unsurlarla inşa edilmesi, o inşa edilen kurumun içinde bir disipline, bir geleneğe, ekolleşmeye doğru evrilmesi ve sürdürülebilmesi. Bunun, doçentlik ve atamalarda geçerli olan sadece bir metin türü üzerinden gerçekleşmeyeceği ortada.

Metin türünde çeşitliliğin olmaması, akademik tartışma zemininin yok olmasının hem göstergesi hem de sonucu

Hakemlik sürecinden geçmiş metinler üzerinde yoğunlaşmak pratikte bizi zorlayan bir şey iken, entelektüel olarak da dergiciliği körleştiren bir durum. Akademisyenlerin “publish or perish” dediğimiz bu yayının baskısı altında yaşadığı sorunlar ve zaman sorununa ek olarak temelde zihinsel alanımızın kalitesi ve üretkenliği alanında ciddi üretkenlik sorunu doğuracak. Onun için metin çeşitliliğine ağırlık vermek ve bir eksikliğimize vurgu yaparak söylemek gerekirse editörleri, akademisyen hocalarımızı özellikle deneyimli akademisyen hocalarımızı teşvik etmemiz gerekiyor bence. Alan literatürünün değerlendirilmesi ile ilişkili metinler, yani kitap kritiklerine teşvik etmekten söz ediyorum. Biz beş yıllık dergi editörlük süresi içerisinde hakemlik sürecinden geçmiş metinlerin dışında, metin türlerini çoğaltma ve farklılaştırma yoluna giderken önemseydiğimiz şeylerden bir tanesi, son beş yılda çıkmış metinleri literatür içindeki konumlarıyla, sahip oldukları niteliklerle ve varsa eksiklikleri ile beraber değerlendirebilecek metinler yazdırmaktı ama başaramadık. Bunun sebeplerinden birisi şu; bu zaten akademik bir metin olarak görünmüyor. Bu bir kitap tanıtımı olarak görünüyor. Dolayısı ile alan uzmanı hocalarımızın dönüp bakmadıkları bir iş. Yapabildiğimiz ancak, doktora

sürecindeki ve doktorasını bitirmiş genç akademisyen veya genç akademisyen adaylarından, potansiyellerine güvenip biraz daha tanıtımın ötesine geçip tartışmayı sağlayan birkaç ekleme ile metin yazdırmaya çalışmak oldu. Normalde olması gereken literatürün az çok bütününe hakim, yeni çıkmış kitabı da ona göre tartabilecek ve yeni metin üretimine katkı sağlayacak, varsa bir eksikliğini ortaya koyacak, deneyimli, alanında emek harcamış doçent ve profesör hocalarımızın değerlendirme sürecine katılması. Bu bence akademik üretimimizin önündeki engellerden birincisi ve birbirimiz ile konuşamamanın, birbirimizin metinlerini okuyamamanın da hem göstergesi hem de tıkandığı nokta. Akademik toplumun kendisini birbiri ile ilgili kılabilir, dönüp genç meslektaşının veya akran meslektaşının metnini okuyup, sadece “şu iyi olmuş ya tebrik ederim” değil, kamusal bir tartışmaya dönüştürebilecek metin yazma geleneğimiz kitap değerlendirme kısmında yok. Genç akademisyenler de bu konuda tedirginler. Çünkü söylenecek sözler doçentlik sürecinde, atama sürecinde o deneyimli hocalar veya o kitabın yazarı tarafından karşılanacak başka sıkıntılar da var.

Son olarak şunu da konuşmak lazım, dergiciliğin tehlikeleri. Bir akademisyen olarak yürüdüğünüz yolda, muhatap olduğunuz paydaşlarla yaşayacağınız sorunların sizin akademik kariyerinize getirdiği engeller. Metin okuma ve birbirimizi takip edebilme meselesi, akademik topluluğun ve bence Türkiye’de yükseköğretim sisteminin ve bilim insanlarının eksiklikleri olarak görebileceğimiz ve üzerinde durmamız gereken boyutlardan bir tanesi. Bunların ”kol kırılır yel içinde kalır” meselesi halinden çıkması lazım, kamusallaşması lazım. Bir sorun olarak, tam da akademinin, kendisini bilgi nesnesi haline dönüştürmesi gerekiyor. En büyük sorun bunları bilgi nesnesi kılmadığımız için, akademik literatür kılmadığımız için zaten yok hükmünde olmaları. Akademik bilgi üretimi meselesi çoklu aşamalarıyla sürekli gündemimizde olması gereken mesele ve bir risk bence. Heyecan ile yola çıkan akademisyenlerin kurumsal olarak karşısına çıkan riskler. Buna da değinelim mi? Ne dersin?

***Ahmet Güven:** Hocam bunun notunu aldım. Akademik dergiciliğin tehlikeleri ve riskleri diye. Ama bu konuştuğumuz son mesele bence çok önemli. Çünkü sadece dergiler için değil mesela tezlerle de alakalı. Etrafımızda, arkadaşlarımızda görüyoruz, çok emek verilmiş, uğraşılmış, güzel tezler hazırlanmış oluyor. Fakat eski tabir ile, belki dijital ortamda doğru olmaz ama, raflarda tozlanıyor bu tezler aslında. Şimdi de raflarda değil belki ama YÖK tez merkezinde bir kenarda duruyor. Az önce de söylediğiniz gibi, kamusal bilgi üretiminin bir parçasına dönüşmüyor, konuşulmuyor, üzerinde durulup kafa yorulmuyor.*

Aslında emek verilmiş tezler belki. Dolayısıyla bizim yapmaya çalıştığımız işin temelinde, parmak basma, merhem olma çabası diyelim, dergiciliği dijital imkanlarla daha fazla nasıl buluşturabiliriz sorusu yatıyor. Tamam, akademik dergicilik bir boyutuyla makbul ve şimdi elektronik ortamda yayınlanan çalışmalardan, farklı yazı türlerinden meydana gelen bir şey belki. Fakat bir tarafı ile şunu da kabul etmek gerekiyor, dijital ortamlarda örneğin Youtube gibi sosyal mecralarda tartışılan konuşulan konular çok daha etkili olabiliyor. Dolayısıyla buradaki bazı meselelerin, biz burada akademik bilgi üretimi diye bunu belirledik, bazı yayınlanan makalelerin veya tezlerin konuşulmasını sağlayacak bir platform olarak görüyoruz aslında. Yani dergiciliği acaba, dijital, görsele ve sese nasıl taşıyoruz. Biraz da bunun kaygısı var bir tarafıyla da. Dolayısı ile ben az önce söylediğimizi not etmiş oldum yeni bir konu olarak. Tehlikeler ve riskler meselesini. Teşekkür ediyorum katkılarınız için.

Hediyeullah Aydeniz: Ben teşekkür ediyorum bunu gündem ettiğiniz için. Bir başka mesele, sözünü ettiğin şekilde yeni imkânları kullanarak akademik birikimi görünür kılmak, muhatapları ile buluşturma çabası. Bunu yaparken aslında, bu paylaşımın kendisi zaten üretici aktörün kendisini besleyen ve güncellemesine katkı sağlayan bir faaliyet. Sadece bir tanıtım faaliyeti değil. Dergide bulunduğumuzda hatırlarsan düzenlediğimiz dergi toplantıları vardı. Bir metnin yazarının makalesini sunması, farklı aktörler ile sahada veya başka mesleklerde tartışma aşamasıdır. Biz, çıkardığımız sayıların temalarıyla ilgili toplam dört panel yaptık. Ama bu form akademik bir formdu. Akademik forma girmesi için yaptık biz aslında. Yeni imkânlar kampüslerin sınırlarını aşarak bilginin farklı düzeyde muhataplara ulaşmasını mümkün kılan bir şey. Hep diyoruz ya, akademisyenlik bir okuma, anlatma ve yazma işidir ve bunlar beraber işler. Her ne kadar akademisyenlik yazılı düşünme ve sistematik metin üretme mesleği olsa da biz yaptığımız işi başkalarıyla paylaşabilme noktasında çok konforlu alanlarda kalıyoruz. Bulduğumuz hocalık konumunu bir iktidar zemini olarak öğrencilere karşı kullanabiliyoruz. Ve meslektaşlarımızla belli bir noktada göz göze ama hesap verme konusunda argümanlara sahip ve daha rahat bir konumdan konuşuyoruz. Ama farklı mecralara çıkabilme cesaretini gösterebilmiş değiliz. Neyle gösteriyoruz, günlük twitler ile gösteriyoruz. Ürettiğimiz bir makalenin, bir yayının parçasının, görsel bir zeminde tartışılması, oraya aktarılması ve onun üzerinden bir tartışma üretilmesi, yeri geldiğinde herhangi izleyicinin orada yorum yapması, eleştirmesi lazım. Belki alanımızı demokratikleştirecek bir şey bu. Ama bu zeminler ile akademinin ve YÖK’ün karşı karşıya kaldığı kriz noktasında da bu yeni araçları kullanıp, insan unsurunu üniversite bünyesinde oluşturan bizleri, hocaları, yöneticileri bir zeminde buluşturup, gerçekten bilgiyi

konusabildiğimiz bir alana dönüştürmeliyiz. Yani dediğin gibi üretilen sistematik metinlerin kampüslerin dışına farklı formatlar ve mecralarla taşınabilmesi anlamında öncülük etmiş olursunuz. O anlamda ben çok değerli görüyorum. Davetin için teşekkür ediyorum. Marmara İletişim Dergisi-Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi'nin tecrübesi üzerinden Türkiye'de akademik bilgi üretiminin sorunlarını konuşmuş olduk.

***Ahmet Güven:** Hocam çok teşekkür ediyorum, Çok da yorduk sizi. Oldukça uzun bir sohbet oldu, tekrar teşekkür ediyorum. Türkiye'de akademik bilgi üretimi meselesi ile alakalı Doç. Dr. Hediyeullah Aydeniz ile konuştuk. Görüşmek üzere diyelim.*

Hediyeullah Aydeniz: İzleyeceklere de, sizlere de, ayrıca okuyacaklara da teşekkür ediyoruz. Çoklu teşekkürlerimizi ifade etmiş olalım. Sağlıcakla kalın.

“ORTADOĞU ŞEKİLENİRKEN” KİTABININ YAZARI

RESUL YAVUZ İLE SÖYLEŞİ

Röportaj: Ahmet GÜVEN*

Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi öğretim üyelerinden Dr. Resul Yavuz’un Eylül 2020 itibariyle okuyucuları ile buluşan “Ortadoğu Şekillenirken İngiltere-Şerif Hüseyin-İbn Suud” adlı eserini kitabın yazarı ile konuştuk. Eser konusu ve kapsamı itibariyle Ortadoğu’nun yakın dönem tarihi için çok önemli bir zaman dilimini ele alıyor. Tarihin başlangıcından bu yana dünya siyasetindeki önemi hiç kaybetmeyen Ortadoğu bugün de, dünya siyasetinde rol almaya soyunan her güçlü devletin dünyanın neresinde olursa olsun elini uzattığı bir coğrafya olma özelliğini sürdürüyor. 20. Yüzyılın başlarında dönemin süper gücü olan İngiltere’nin bölgedeki yoğun etkinliğinin de bir sonucu olarak çizilen siyasi, coğrafi ve insani sınırlar esasında bugünü de etkileyen bir sürecin başlangıcı niteliğinde. Bugün Ortadoğu’da yaşanan vekalet savaşlarını ve çıkar çatışmalarını anlayabilmek ve geleceğe dönük bir projeksiyon çizebilmek adına geçtiğimiz yüzyılda bölgenin nasıl şekillendiğini bilmek oldukça büyük bir önem taşıyor. Bu açıdan bakıldığında “Ortadoğu Şekillenirken”, bu alana ilgi duyan ve Osmanlı Devleti’nin dağılmasından sonra bölgenin nasıl şekillendiğini merak eden ve küresel aktörlerin bugün Ortadoğu’da neyi neden yaptıklarına dair ipuçları bulmak isteyen tarih severlere hitap etmektedir. Biz de bu kitabın önemine binaen kitabın yazarı Dr. Resul Yavuz ile bir söyleşi gerçekleştirdik.

***Ahmet Güven:** Sayın hocam, öncelikle tebrik ediyorum ve kitabınızın hayırlara vesile olmasını diliyorum. İlk soru olarak şunu sormak istiyorum: Siz bu kitabı doğrudan İngiliz arşivlerine dayanarak kaleme aldınız. Bu açıdan sanırım bu alanda önemli bir eksiği de gideriyor, doğru mudur? Şunu da ekleyeyim soru olarak: kitabın ortaya çıkış sürecinde zorluklar yaşadınız mı? Nedir bu kitabın hikâyesi sizin için?*

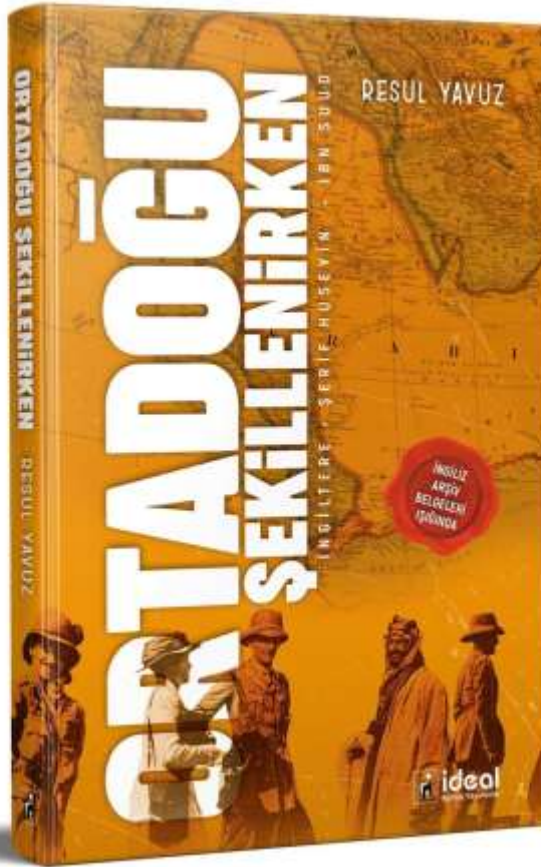
Resul Yavuz: Teşekkür ederim. Evet, ağırlıklı İngiliz arşiv ve ikincil kaynaklara dayalı bir eser diyebilirim. Bu açıdan bakıldığında ilk defa kamuoyu ile paylaşılan önemli belgeleri içeriyor. Yakın tarihimizin ağırlıklı Şerif Hüseyin’in İngiltere ile olan entrikaları ve bu

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Üniversitesi, agüven@bandirma.edu.tr, Orcid: 0000-0002-2452-2992

entrikaların bölgenin siyasetine olan etkileri üzerine kurulu bir anlatımla şekillendiğini görmekteyiz. Bu eserin amacı, Ortadoğu ve özellikle Arap Yarımadası Osmanlı Devleti'nin dağılma döneminde sadece Şerif Hüseyin'in politikaları ile değil belki de ondan daha da önemli İbn Suud'un İngiltere ile olan politikaları ile şekillendiği gerçeğini ortaya koymaktır. Şerif Hüseyin, İngiltere için kısa bir dönem için yararlandığı bir figürdü. Ancak İngiltere asıl politikasını İbn Suud ve diğer önemli Arap kabileleri ile gerçekleştirdiği entrikalarla uygulama sahasına koymuş ve bu politikadan da netice almıştır. Bu yönüyle okuyucu eserde, bu bakış açısını destekleyecek önemli belge ve bilgiye ulaşacaktır ki bu da okuyucu için Arap yarımadasının gerçek şekillenmesine neden olan unsurların daha iyi anlaşılmasına vesile olacak bir perspektif çizecektir kanaatindeyim.

Evet, eserin ortaya çıkış hikayesi ise oldukça uzun bir mesele. Ancak şunu rahatlıkla diyebilirim ki bu dönemi bu belgelerle aydınlatmaya çalışan ilk eser diyebilirim. Uzun zamandan beri İbn Suud'un İngiltere ile olan ilişkileri üzerine gerek Londra'daki arşivlerden gerekse diğer arşivlerden bilgi ve belge toplamaktaydım. Şimdi nasip oldu eserin ortaya çıkışı.

Ahmet Güven: *Peki hocam kitabın adı neden “Ortadoğu Şekillenirken”? Kitabınızda, o dönem için rol oynayan iki aktörü, Şerif Hüseyin ve İbn Suud’u, ön plana çıkarıyorsunuz. Neden?*

Resul Yavuz: Esasında Osmanlı Devleti’nin dağılmasından sonra Ortadoğu denilen coğrafyada meydana gelen hemen her olay çok önemli ve bölgenin şekillenmesine de etki etmektedir. Ben bu eserde Arap Yarımadası’nın Osmanlı’nın elinden çıkarken yaşadığı sancılı süreci ve bu sürece neden olan unsurları ön plana çıkarmaya çalıştım. Eser, her ne kadar İngiltere’nin 19. yüzyıl başlarında, başta Basra olmak üzere bölgeye inmesi ile başlasa da esas olarak dünya savaşının arifesinde ve savaş sürecinde bölgede meydana gelen olayları konu almaktadır. Malumdur ki bu süreçte de Şerif Hüseyin ve İbn Suud’un gerek birbirleri ile mücadelesi ve gerekse İngiltere ile ilişkileri yarımadanın hem şekillenmesine hem de Osmanlı egemenliğinden çıkmasına etki etmiştir.

Şerif Hüseyin Peygamberin soyundan geldiğini iddia eden ve 1908 yılında Osmanlı Hükümeti tarafından Mekke Emiri olarak atanan meşhur 1916 tarihli Arap İsyanının lideri. Diğerleri ise Necid Emiri ve Suudilerin lideri Abdülaziz bin Suud.

Ahmet Güven: *İngiltere bu iki lider ile neden ilgileniyor?*

Resul Yavuz: Esas meselede bu zaten. 19. yüzyıl çok önemli bir yüzyıl her yönüyle okunması gerekiyor. Osmanlı Devleti için de önemli, İngiltere ve diğer emperyal devletler için de önemli. Bu yüzyılda meydana gelen hemen her olay Ortadoğu’nun şekillenmesine doğrudan etki ediyor. İngiltere, bu yüzyılda Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçince bölge, emperyal rekabete açılıyor. Bunun üzerine İngiltere, ilk olarak Hindistan ticaretinin güvenliği için Basra Körfezi ve Kızıldeniz üzerinde tam egemenlik kurmak istiyor. Durum böyle olunca da Londra yönetimi, Arap Yarımadasını ve bu adayı çevreleyen bölgeleri yeni hedef alanı olarak seçiyor. Bu hedef alanı içerisinde Aden var, Yemen var, Katar var, Kuveyt Var, Bahreyn var, İç kesimlerde de Necid ve Hicaz Bölgesi var. Bu bölgelerde denetim ağırlıklı Arap aşiretleri ve emirliklerin elinde, İngiltere, Türklerin bölgedeki yönetimlerini son derece zayıf olduğunu fark edince buradaki emirlerle ve aşiret liderleri ile doğrudan bağlantıya geçiyor ve onlara silah ve para sağlayarak onlarla antlaşmalar imzalıyor. Bu antlaşmalar, İngiltere’ye büyük üstünlük sağlıyor.

Ahmet Güven: *Peki İbn Suud nerede, bu bölgede Suudlar var mı?*

Resul Yavuz: Suudlar, iç Arabistan’da 18.yüzyılın sonlarından itibaren diğer aşiret liderlerine karşı bir varoluş mücadelesi veriyorlar. İngiltere bunu fark edince Suudları kullanabileceğini düşünüyor. Suudlar da bölgede tam denetim kurmak için İngilizleri kullanabileceklerini düşünüyorlar. Bir kazan kazan durumu yani...

Ahmet Güven: *Birinci Dünya Savaşına gelirse savaş bölgeyi nasıl etkiliyor ve bu iki lider savaşın hangi tarafında?*

Resul Yavuz: Güzel bir soru. Dünya savaşı başladığında İngiltere, İbn Suud’u tabiri caizse avuçları içine almış durumda. Özellikle bölgede ki siyasi ajanlar Suudların her adımı biliyor, takip ediyorlar. Ancak İngiltere, açısından tam da bu dönemde savaşın seyri iyiye gitmiyor. 1915’de Kut’ta ve aynı yıl Çanakkale de Türklere karşı mağlup oluyorlar. Bunun üzerine Londra, Türkleri içerden vurabilecek bir argüman arayışında. İşte tam da bu sırada Şerif Hüseyin devreye giriyor. İngiltere, Arapları muhtemel bir isyan da Osmanlı yönetimine karşı kullanabilir miyim üzerine bu aşamada ciddi kafa yoruyor ve Kahire’deki irtibat komiserliğine yetki vererek Şerif Hüseyin’in isyan etmesini sağlıyor. Ve bunda da gayet başarılı oluyor.

Ahmet Güven: *Hocam İngiltere’nin niyeti malum ama Şerif Hüseyin neden isyan etmek istiyor?*

Resul Yavuz: Evet esasında bu konu sadece Şerif Hüseyin’in şahsı tutumu ile açıklanacak bir konu değil. 19. Yüzyıl milliyetçilik yönünden Arapları da etkiliyor. Onlar da Osmanlı’dan ayrılıp bağımsız bir devlet kurabilir miyiz diye kafa yoruyorlar. Toplantılar yapıyorlar, gizli bir takım cemiyetler kuruyorlar. Bağımsız mı olalım, Özerk mi kalalım? Türklere anlaşarak mı ayrılalım diye düşünüyorlar. Savaş öncesinde Arap cemiyetlerinin bu konuda oldukça hacimli eserlere konu olacak faaliyetleri var. Ancak savaş başlıyor. Ve Araplar, daha doğrusu bağımsızlık yanlısı Araplar, bu savaşta taraf olmak durumundalar, onlar da taraf oluyorlar İngiltere’yi seçiyorlar, yani onlar açısından bakıldığında ayrılıkçı Araplar “doğru ata oynuyorlar”

Ahmet Güven: Peki Şerif Hüseyin bu bağımsızlık ideallerinde nerede?

Resul Yavuz: Şerif Hüseyin de başından beri bu ideallerin peşinde ancak uygun zamanı bekliyor. O uygun zaman da Birinci Dünya Savaşı oluyor.

Ahmet Güven: *Hocam İbn Suud bu aşamada Şerif Hüseyin’i destekliyor mu? Onun da bağımsızlık idealleri var mı?*

Resul Yavuz: Var tabii.. hem de Şriften daha ateşli idealler. Ancak İngiltere, bir isyan ateşinde Suudları değil de Mekke emirini ve onun oğullarını kullanmayı uygun görüyor. Şerif Hüseyin İbn Suud’un can düşmanı, İngiltere olmazsa iki taraf birbirlerini yiyecek neredeyse..

Ahmet Güven: Hocam İngiltere, neden İbn Suud’u Arap isyanını lideri yapmıyor peki?

Resul Yavuz: İngiltere, stratejik düşünür. Bu emperyal devletler açısından hep böyledir. Suudlar, Vahhabilerle bağlantılı. Bu İslam dünyası için sıkıntılı bir durum. Bunun üzerine Londra yönetimi, Peygamber soyundan geldiğini iddia eden bir lideri kullanmayı daha mantıklı buluyor ki doğru bir adım bu.

Ahmet Güven: Peki savaştan sonra?

Resul Yavuz: Şunu diyebilirim ki bölgede sadece İngiltere kazanıyor. Şerif Hüseyin kazandı gibi görünse de zaman içerisinde Londra bütün desteğini ondan çekiyor ve Suudların önü açılıyor. Ve bugünkü Suudi Arabistan Devleti ortaya çıkıyor.

Ahmet Güven: Yani bölge şekillenmeye devam mı ediyor?

Resul Yavuz: Aynen öyle, savaştan sonra özellikle 1919-1926 yılları arasında Şerif Hüseyin ve İbn Suud arasında amansız bir mücadele başlıyor ve bu mücadeleyi traji- komik bir şekilde Şerif Hüseyin kaybediyor. Tabi bu süreç de benim bundan sonraki kitabımın konusu.

Ahmet Güven: Bu açıdan bakıldığında o zaman hocam bu kitap bitmedi diyebilir miyiz?

Resul Yavuz: Yok kitap bitti. Ama Ortadoğu’nun şekillenmesi devam ediyor. Bu nedenle ben 1919-1926 yılları arasını kapsayan dönemi de yazmayı düşünüyorum. Hatta, araştırmalarım bu dönem için başladım da diyebiliriz.

Hocam, kitabımızın son derece ilgi çekeceğini düşünüyorum. Anlıyorum ki siz bu işin peşini de bırakmayacaksınız. Bu vesile ile yeni çalışmanızda da başarılar diliyorum.